Hobbema's laatste levensjaren; een nalezing

DOOR

A. BREDIUS.

HET gaat meestal zoo: als men denkt over een onderwerp niets meer te zullen vinden, komen er nog telkens nieuwe gegevens voor den dag.

Zoo ook hier; en ik meen geen onnut werk te doen, deze aanvulling op mijn onlangs [1]) verschenen bijdrage hier te laten volgen.

In de eerste plaats echter moet ik een verzuim goed maken. Toen ik de meening uitsprak, dat HOBBEMA na 1670 wel niet meer geschilderd zou hebben, en dat het jaartal 1689 op de beroemde Laan van Middelharnis wellicht 1669 moest gelezen worden, herinnerde ik mij niet dat de Heer C. G. 'T HOOFT indertijd in No. 947 van het Weekblad van Amsterdam een geheel tegenovergestelde meening uitte. Hij verzocht mij, den hoofdinhoud van zijn artikel af te drukken. Hij schreef:

„De vaste overtuiging, dat het schilderij onmogelijk in 1669 kon zijn „geschilderd, wegens de geringe analogie met het omstreeks dien tijd gedateerde „werk, deed mij toenmaals besluiten te schrijven aan den Heer UBBO J. MIJS

1) Oud-Holland 1910, bl. 93.

„Burgemeester van Middelharnis. Daar alles wat op de geschiedenis van het „schilderij zelve betrekking heeft, was uitgeput, koos deze toen een ander uit„gangspunt, nl. te trachten uit te vorschen of er op het schilderij geen gebouwen „voorkwamen of andere zaken, die in 1669 nog niet, maar wel in 1689 voor„kwamen. Na veel onderzoekingen, die eerst zonder resultaat schenen te zullen „blijven, schreef hij mij het volgende:

„Omstreeks 1700 en vroeger, toen het Haringvliet nog onmiddelijk langs „Middelharnis stroomde, stonden aan de Havenzijde van dat dorp, ten behoeve „van visscherij en scheepvaart, twee vuurbakens.

„Het eene was geplaatst aan de Oostdijk, het andere meer westelijk aan „den Visschersdijk.

„Op den achtergrond van HOBBEMA's schilderij, rechts tusschen boomen, „zien we één van die beide vuurbakens, en wel *het aan den Oostdijk geplaatste*. „Dat aan den Visschersdijk zou van het punt waar HOBBEMA schilderde trouwens „niet zichtbaar zijn geweest.

„Het was den Heer MIJS opgevallen, dat in de rekeningen omstreeks „1660 steeds sprake was van kaarsen voor *het* vuurbaken en in 1690 en later „voor *de* vuurbaken*s*.

„Daarna bleek hem het volgende: Bij den hevigen storm en hoogen vloed „van 26 Januari 1682 werd te Middelharnis o. m. *het* vuurbaken weggespoeld. „Dat de visschers daarvan groote moeilijkheid ondervonden blijkt uit het „Resolutieboek:

„Op huyden den 14 February 1682 syn de stierluyden en vissers van „Middelharnis verschenen voor de E. Heeren Schout en Schepenen deser plaetse „en hebben te kennen gegeven de nodicheijt omtrent het wederopreghten van „'t vervallen vuerbaecken en dat daerby nog een tweede vereyste waerover „wy met deselve hebben besproocken, dat het vervallen baecken by ons sal „werden opgeregt op kosten van Afslagh deses dorps ende het nieuwe vuer„baecken by de voorsz. stierluyden sal werden gestelt op haer eygen kosten enz.

„Hoewel 't nu duidelijk is, dat het nieuwe baken in 1682 werd opgericht, „bleek evenwel nog niet of het aan den Oostdijk dan wel aan den Visschersdijk „werd gesteld. Hiervan geeft de afslaghrekening over 1684 licht. De Heer „MIJS vond daar:

„Betaelt ofte gerestitueert aen Mr. MARINUS VAN DER DAFF, afslager van „de visch alhier, oAer hetgene hy voldaen hadde aan *'t nieuwe baken van de „vissers op den Oostdijk*, waerop deselve vissers voor de korders te betalen „hadde laten staen 94 gls., die korders weigeren te betalen volgens quijtantie „de s(omm)a voorsz. van *f* 94.—

„Het voorgaande doet alzoo zien, dat het vuurbaken aan den Oostdijk „in 1682 werd geplaatst. Waar nu datzelfde baken op HOBBEMA'S schilderij „voorkomt, blijkt m. i. ten duidelijkste dat hij het bedoelde stuk niet in 1669 „geschilderd kan hebben.

„Verder vond de Heer MIJS nog in rekeningen uit dien tijd, dat de esschen- „boomen aan beide zijden van den weg in 1664 en volgende jaren zijn geplant. „Deze zouden in 1669 zeker niet de afmetingen hebben gehad als in het schilderij.

„Ten slotte nog het volgende. Van de kerk zien we in hoofdzaak de „zuidzijde. De boomen *achter de kerk* zijn het hoogst en verheffen zich boven „het dak, terwijl die aan *deze* zijde lager zijn, en een gedeelte van het gebouw „zichtbaar laten.

„Blijkens 't Resolutieboek van Ambachtsheeren werd in 1666 besloten om de „boomen aan de Zuid en Zuidoostzijde van de kerk te doen rooien en verkoopen.

„Toen HOBBEMA alzoo zijn beroemd werk schilderde, hadden in elk geval „de oude boomen reeds plaats gemaakt voor jonge. De Heer MIJS schrijft dan: „Ik ben overtuigd dat ieder deskundige mij zal toestemmen, dat het nieuwe „plantsoen in 1669 dus na 3 jaren tijd nog niet de hoogte kan bereikt hebben „die op de schilderij aangegeven wordt. Aldus de Heer MIJS.

„Bij een onderzoek van het schilderij, nadat het glas was afgenomen, in „een sterk licht, was mij trouwens gebleken, dat het derde cijfer niet de minste „overeenkomst had met de 6 er naast en wel als een 8 moet worden gelesen" [1]).

In elk geval blijft de schilderij dan toch de *éénige* van HOBBEMA *die een later jaartal dan* 1669 *draagt.*

Nu nog eenige nieuwe gegevens over den schilder en diens familie.

Uit een Acte van 18 Mei 1680 bleek mij dat JAN FRAPPÉ (de oude, vader van HOBBEMA'S boozen schoonzoon) was „de directie hebbende over den „Impost van de wijnen." Dus waarschijnlijk een hooger ambtenaar dan HOBBEMA die roeier was.

De zoon was goudsmid, hetgeen blijkt uit de volgende huwelijksaanteekening:

Den 14 November 1692 compareerden JOHANNES FRAPPE de Jonge van Amsterdam, goutsmît, oud 27 jaren, op de Haerlemmerdijk, geassisteert met sijn vader JOHANNES FRAPPE. en PIETERNELLA HOBBEMA van Amsterdam, oud 19 jaren in de Konynestraet, geassisteert met haer vader MEYNDERT HOBBEMA. Versoeckende hare drie Sondaagse uytroepinge etc.

Zij teekent: PIETERNEL HOBBEMA.

In margine: Acte verleent den 30 November 1692. Dese persoonen syn op den 30 November 1692 tot Buyksloot getrout.

[1]) Dit laatste kan schrijver dezes nog niet beaamen.

Wij hebben gezien, dat kort na het huwelijk de zaak met zijn vriendinnetje JANNETJE VAN VELSEN zou „afgemaakt" worden, in het bijwezen der beide schoonvaders. Inderdaad is dit gebeurd; een acte van 6 Oct. 1692 voor Not. S. FRAES verleden, geeft hiervan een verslag. JAN FRAPPÉ de Jonge verklaart, dat hij bij JANNETJE VAN VELSEN, ongetroude dochter twee kinderen geteeld heeft. Zij willen niet trouwen, „om redenen haer daertoe moverende." Binnen zes weken zal FRAPPÉ aan „JANNETJE *f* 150.— ééns voor al, over kraamkosten, „alimentatie van de kinderen enz. ter hand stellen waarmede alle pretentiën van „haar op hem sullen wesen doot en te niet." JAN FRAPPÉ de oude en HOBBEMA blijven borg voor dit bedrag. JAN FRAPPÉ de Jonge betaalt volgens aanteekening onder de Acte 28 Nov. 1692 aan JANNETJE *f* 25 : 4 stuivers.

En 18 Dec. 1692 betaalt de arme MEIJNDERT HOBBEMA „voor rekeningh „van JAN FRAPPÉ de Jonge *f* 125.— waarmede IJANNETJE VAN VELSE" zich geheel voldaan verklaart.

Wij hebben het verdere drama kunnen volgen.

Reeds in Juni 1698 lieten JAN FRAPPÉ en JANNETJE VAN VELSEN zich in den Haag als burgers inschrijven en deden den eed. Hier wachtte het paar den dood van de arme PIETERNELLA HOBBEMA af. Nauwelijks had zij de oogen gesloten of reeds 11 Augustus 1706 vinden wij in de Haagsche Trouwleggers het huwelijk vermeld van JAN FRAPPÉ, weduwnaar, met JANNITGE VAN VELSEN, jonge doghter, beyde geboren van Amsterdam, wonende alhier. Er achter staat, weer doorgehaald:

Rest bewijs op des bruydegoms kint. De bruydegom bewijst sijn kint 25.. rest bewijs van bruydegoms moeder. Is gebleecken.

Toen JANNETJE dood was, hertrouwde FRAPPÉ nog in de groote kerk van 's-Gravenhage met WILHELMINA VERWEY, wede van CHRISTIAAN DE MEY op den 22 Juny 1721.

Het is zeer mogelijk, dat alle narigheden met zijn schoonzoon HOBBEMA's einde verhaast hebben. Wij zagen dat hij in 1708 een testament verleed waarin hij zijn vertrouwen uit in FRAPPÉ's vaderlijke zorgen voor zijn echte dochter EMERENTIA. Even voor HOBBEMA'S dood moet er echter weêr iets gebeurd zijn wat den ouden grootvader naar het stadhuis deed ijlen om voor schepenen — 13 September 1709 — te kennen te geven[1]):

„dat hy genootzaekt zynde proces te moveren voor den Ed. Achtb. „gerechte van 's-Gravenhage tegens JAN FRAPPÉ, die alvoorens te antwoorden, „sustineert dat de comparant zal hebben te stellen cautie voor de kosten die in

---

1) Schepenen-minuutregister, Amsterdam.

„cas de comparant zijn gemelte proces met de costen mocht comen te verliesen „door hem FRAPPÉ zoude zijn gedaen, zoo compareerden ten dien eynde mede „voor ons schepenen HARMANUS HAAKMAN, medeburger en wynroeyer alhier en „YDROP DECKER, wijnverlater, verclarende onder renuntiatie etc..... zigh „selfs te stellen als borgen, omme de voorschreven kosten in cas als boven, als „eygen schuld..... te voldoen. indien de voorn. comparant (HOBBEMA) van „des te doen in gebreeke mocht komen te blijven. Hier vooren verbindende alle „hunne goederen etc."

9 Oct. 1709 verklaart MEIJNDERT HOBBEMA, wijnroeyer, voor Not. S. FRAES, dat hij een proces heeft begonnen tegen JAN FRAPPÉ te 's-Gravenhage. Deze heeft, vóór hij wilde antwoorden, cautie voor de kosten aangevraagd. HOBBEMA belooft nog eens, die kosten te zullen betalen indien 't gerecht van den Haag dit mocht eischen.

Enkele weken later droeg men HOBBEMA op hoogst eenvoudige, haast armelijke wijze grafwaarts.

CORNELIS VAN DER VOORT.

DOOR

Jhr. Dr. J. SIX.

VREEMDEN plegen mij mijn gewaagde veronderstellingen te verwijten en vrienden waarschuwen er mij voor, meestal zonder mij te overtuigen, dat een gissing op goede gronden uitgesproken, niet meer doet voor de klaring van een ondoorzichtige feitenmassa, dan de vlijtige verzameling en willekeurige rangschikking in een tot systeem geworden wanorde.

Het is daarom niet zonder een zekere zelfvoldoening dat ik thans, na 24 jaar, mijn eerste poging tot het terugvinden van het werk van VAN DER VOORT [1]) als portretschilder vervolg, nu ik de bevestiging kan geven van de belangrijkste toen uitgesproken veronderstelling.

Ware ik toen, toen ik zelf zoo zeer overtuigd was van de gewaagdheid van mijn onderneming, niet zoo huiverig geweest nog meer vermoedens op te stapelen, ik zou ook het portret van LAURENS REAEL, ten voeten uit, mee hebben opgenomen onder het werk aan VAN DER VOORT toegeschreven. Ik heb mij toen laten weerhouden door de algemeen aangenomen toewijzing aan THOMAS DE KEYZER, die, al leek het niet veel op zijn bekende, latere werk, afdoende gestaafd scheen door het opschrift van VONDELS gedicht, er niet op lettend dat

[1]) Oud-Holland V, 1887, blz. 1.

dit blijkens den inhoud wel van 1627 zal moeten wezen, toen REAEL naar Denemarken gezonden werd en dus van lateren tijd dan de schilderij volgens de klederdracht kan zijn.

Reeds lang zoude ik mij dan op de mededeeling van een tijdgenoot hebben kunnen beroepen, sedert de Heer VAN RIJN deze aanteekening van VAN BUCHEL bekend maakte[1]): 1620 ..... Tot ABR. VANDER VOORT ofte CORNELIS VAN VOORT na het leven de jonge POLIANDER en sijn huysfr. soo groot als het leven hebbende een pluim... in de hant voor de son, met een goude lakense borst; noch de Gnral REAL tot de voeten, ende een groot getal andere.

REAEL was in 1619 uit Indië teruggekeerd waarheen hij in 1616 als Gouverneur Generaal vertrokken was. De kanten kraag en de kleeding, het rood satijnen tafelkleed en gordijn, die rijkdom aan de schilderij en pracht aan den Gouverneur Generaal geven, de zwarte bepluimde helm, die niet minder dan de fiere houding de manhaftigheid moet uitdrukken van hem die in later dagen zou aangezocht worden, toen men een admiraal wenschte met hoofd en hart, zoo als men dien in MAARTEN HARPERTZ TROMP gevonden heeft, dat alles vormt een deftig schilderij. Het heeft nog niet de volle gloed en lichtsterkte van VAN DER VOORT'S laatste werken, maar het behoort toch tot het beste wat omtrent dien tijd hier geschilderd is. Dank zij de vriendelijkheid van den Heer A. J. BLAAUW te 's Graveland kunnen wij er hier een afbeelding van geven.

Met den vader van HOOFT, CORNELIS PIETERSZ HOOFT (1622) R.M. 2591 en JOOST BAECK en MAGDALENA VAN ERP in het Museum te Lyon, wijst REAEL er op dat VAN DER VOORT niet minder dan bij de HASSELAERS en RUYCKHAVERS bij den Muiderkring in trek was.

Het vroegste uit oude getuigenis bekende stuk van VAN DER VOORT is het Corporaalschap van capitein JONASZ WITS, waarop ik in mijn vorig stuk reeds kon wijzen. Het moet van 1616 of vroeger zijn, misschien reeds vóor 1614. Het was ergerlijk overschilderd. Voor eenige jaren is het van de meest hinderlijke overschilderingen ontdaan en kreeg het ter wille van de meesterlijke behandeling van kleederen, wapenen, handschoenen een plaatsje in 's Rijks Museum, No. 2584a. Onze afbeelding laat zien dat de schikking der figuren nog weinig persoonlijks heeft.

Heel anders is dit met het regentenstuk van het Binnen-Gasthuis, no. 147 ten stadhuize, in de wachtkamer voor de trouwzaal 2de klasse, een zeer versleten en beschadigd werk, waaromtrent ik thans nog gunstiger denk dan vroeger. Bedenkt men wel dat er niet minder dan 7 mannen in zijn, dan zal men geredelijk

---

1) Oud-Holl., V 1887, blz. 150.

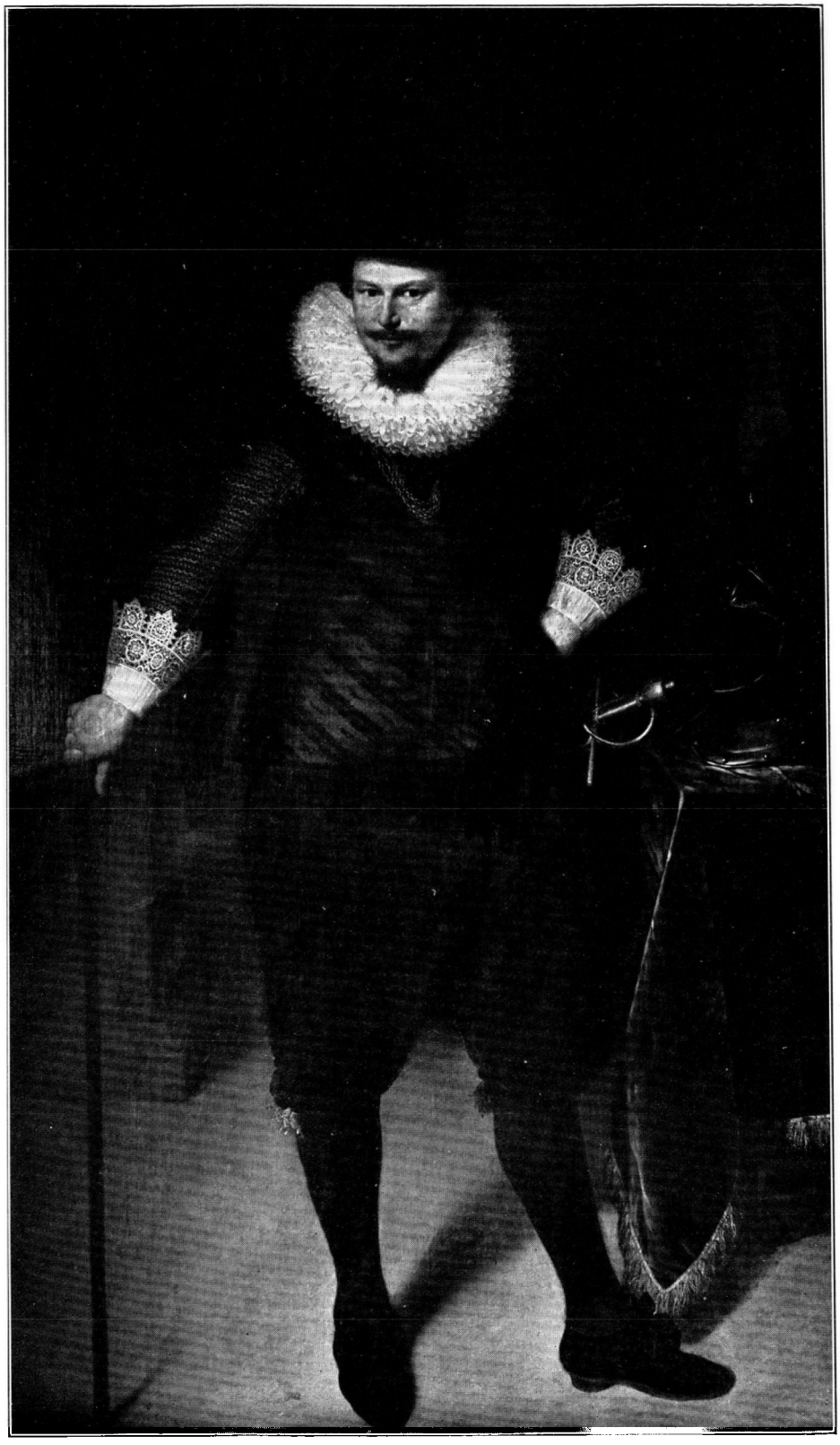

CORNELIS VAN DER VOORT. — LAURENS REAEL 1620.
's Graveland bij den Heer A. J. BLAAUW.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v.h. Gebr. Binger, Amsterdam.

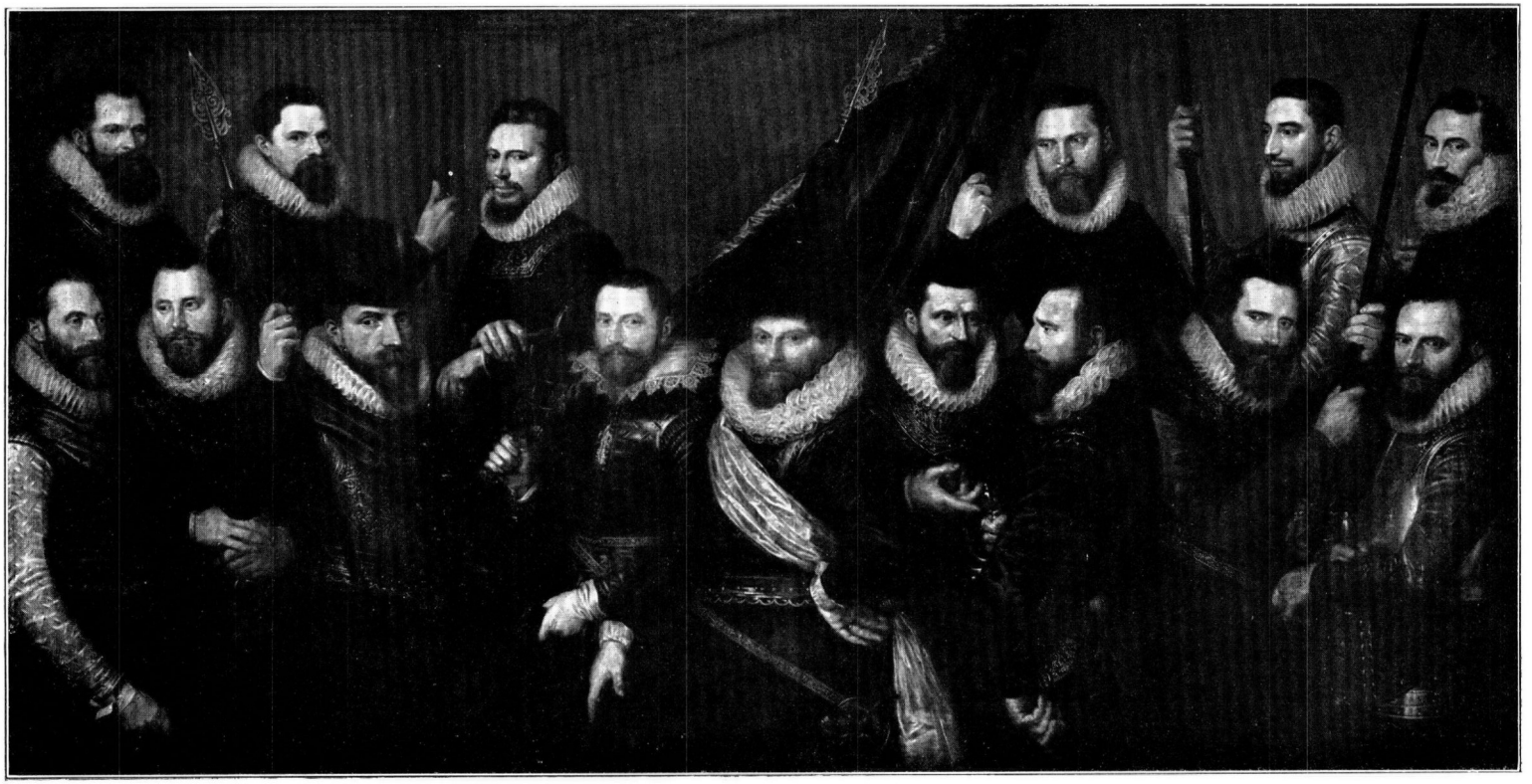

CORNELIS VAN DER VOORT. — CORPORAALSCHAP CAPTN JONAS WITSZ.
Amsterdam, Rijks Museum No. 2584*a*.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

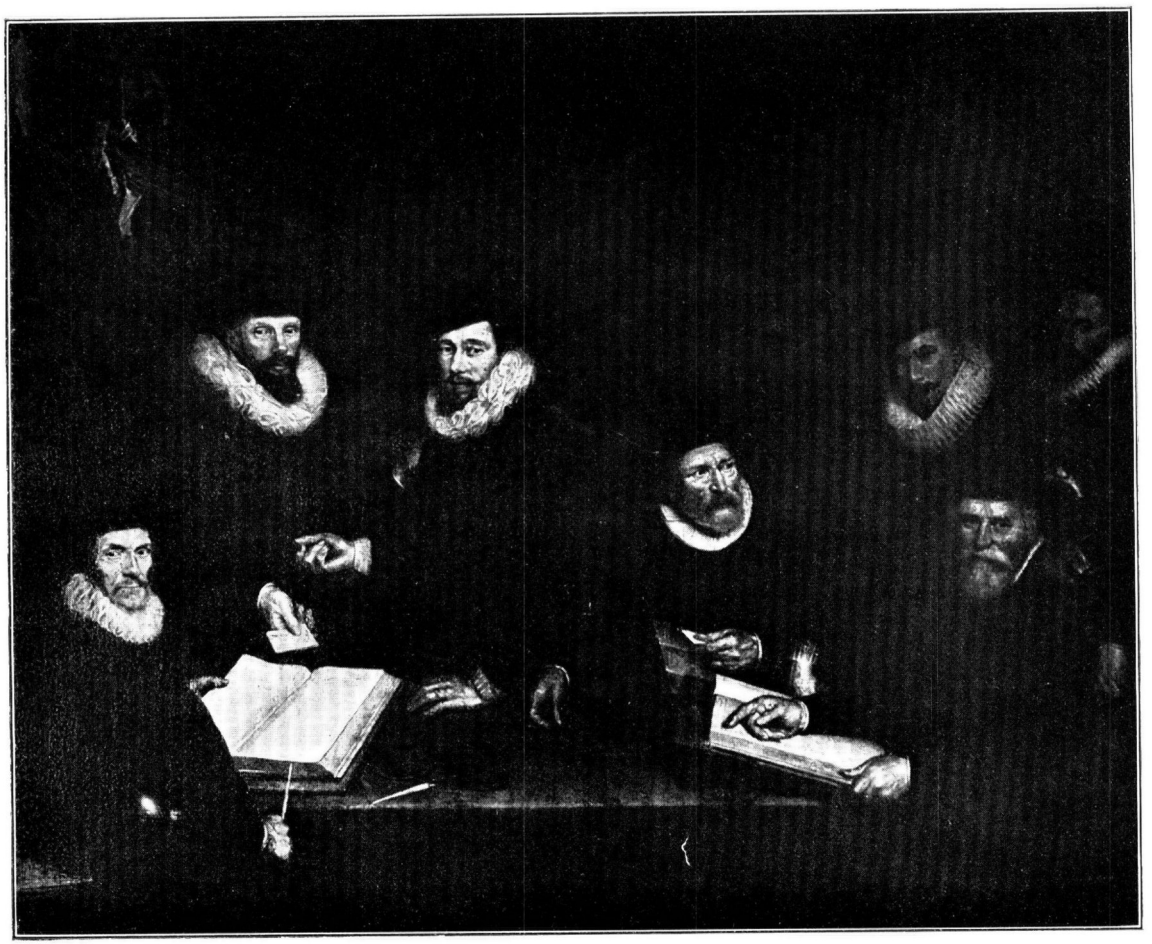

CORNELIS VAN DER VOORT. — REGENTEN VAN HET GASTHUIS.
Amsterdam, Stadhuis No. 147.

Boek- Kunst- en Handelsdrukkerij v/h Gebr. Binger, Amsterdam.

CORNELIS VAN DER VOORT. — REGENTEN VAN HET OUDE-MANNENHUIS, 1618.
Amsterdam, Rijks Museum No. 2387.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h Gebr. Binger, Amsterdam.

erkennen, dat er niet veel regentenstukken zijn aan te wijzen waar het gegeven, zooveel lieden in een vergadering te vereenigen met meer gevoel voor een mooie verdeeling over het doek is uitgevoerd. De vroege tijd verraadt zich nog het meest in een hier en daar en wat opzettelijk en gedwongen handgebaar.

Onze afbeelding is opzettelijk wat klein en vaag gehouden om bij het verloren gaan der bijzonderheden den algemeenen indruk te behouden en geeft alleen geen denkbeeld van de soberheid en fijne samenstemming der koele kleuren.

Op de boeken komen posten voor van November 1617 en Januari 1618, zooals ik reeds vroeger hebt opgemerkt. In Maart plachten de benoemingen plaats te hebben. WARNER ERNST BASSEN is toen schrijver geworden. De overige regenten, CORNELIS JSZ. GEELVINCK, LAMBERT PIETERSZ, YSBRANDT HARMENSZ, PIETER EGBERTSZ VINK en DIRK WUYTIERS zijn nog overgebleven. Wij staan dus voor een zelfde geval als bij de staalmeesters waar ook de jaartallen 1661 en 1662 op het eind van het ambtsjaar wijzen [1]) want wij weten thans dat deze schilderij als een werk van 1617 mag gelden.

De Heer VEDER was zoo vriendelijk mij te wijzen op de navolgende merkwaardige aanteekening afgedrukt in zijn: Depot van het Oud-Archief van Amsterdam. Het Archief van de Gasthuizen te Amsterdam (tot 1875) door Mr. W. B. VEDER, blz. 99:

A. 6. no. 31. Notulen-Boek wegens het Gast- en Pesthuys 1634—1795. Hierin Extracten van het notulen-boek vóor 1712 door ROMSWINCKEL (pl. 1771).

Een besluit van 1617, Nov. 10 vermeldt dat de regenten elk 50 gulden hebben betaald voor het contrafytsel voor hun personen door CORNELIS VAN DER VOORT en nog 3 gld. elk voor de lijst, „welke dient tot gedachtenissen van de nacomelingen en defensie voor degenen, die anders zouden mogen vermoeden".

Hierdoor staat het dus onomstootelijk vast dat deze schilderij, zooals ik vroeger vermoedde van VAN DER VOORT is, die er *f* 300.— voor gehad heeft en tevens wordt daardoor bevestigd dat ik terecht de handteekening (Anno) 1618. CW. f. op het deftige regentenstuk van het Oude mannenhuis, R. M. no. 2587 als CORNELIS VAN DER VOORT heb opgelost, wat wel algemeen is aangenomen maar waarvan een nader bewijs toch niet ongewenscht bleef.

Het kan toch geen twijfel lijden om de zelfde rustige opvatting van bezige figuren, de zelfde kleurenschaal en den zelfden geest, zou ik willen zeggen indien dit niet zulk een vaag begrip ware, of beide stukken zijn van de zelfde hand. En deze schilderij is in tegenstelling met de vorige volkomen gaaf en goed be-

---

[1]) Volgens een mededeeling van den Heer BREDIUS kan ik er thans op wijzen dat de knecht van het Staalhof in 1662 FRANS HENDRICKZ heette.

waard. Zoo is ook hier het lichte accoord van de zwarten en donkere groenen met de witten en het rose, waarin een enkele roode noot nauw doorklinkt, van bijzondere fijnheid, koel en voornaam.

Omtrent de overige stukken heb ik weinig nieuws in het midden te brengen. De portretten die VON WÜRZBACH te Kopenhagen, Dresden en den Haag, vermeldt heb ik niet gezien en sommige die ik vroeger gezien en toegeschreven heb zag ik sedert niet weer. Bij andere is mijn meening omtrent de meer of mindere mate van zekerheid der toeschrijving niet veel gewijzigd; wel iets. Ik zou thans zeker durven gaan, waar ik vroeger met goed vertrouwen sprak. Waarschijnlijk zou ik, wat ik vroeger onder voorbehoud heb voorgedragen, thans onuitgesproken hebben gelaten.

Het heeft dunkt mij thans ook geen nut nog eenige portretten van onzen meester te vermelden, die ik af en toe op veilingen onder verkeerde namen zag, ongelukkige zwervelingen die door onverschillige of verarmde naneven op de markt werden gegooid om nameloos te verdwijnen als wandversiering van den een of anderen rijkaard, die vernomen heeft hoe hoog bij de ware liefhebbers thans oud Hollandsche portretten aangeschreven staan.

Op een paar kleinigheden moet ik terug komen. Het heeft mij moeite gekost het schijnbaar goed aangeschreven portretje van Ds. ROLANDUS, R. M. 2592 in het werk op te nemen. Geredelijk ga ik thans met den catalogus meê waarin het als copie naar de prent geldt. Wat er in aan VAN DER VOORT mocht herinneren is zeker door DELFF overgebracht van het oorspronkelijke werk en kan in der tijd juist zijn aangewezen.

Met een enkel woord wil ik toch, zoover mijn herinnering na al die jaren strekt, er op wijzen dat de portretten van JOOST BAECK en MAGDALENA VAN ERP, te Lion, die ik in het overzicht bij het nazien der proeven kon invoegen, mij het naast verwant leken, in de blonde wijze van schilderen, met de onbekenden bij den Heer HOEUFFT VAN VELZEN van 1622, waarop mijn vader mij indertijd, toen ik mijn onderzoek begon, gewezen heeft. Zij zullen echter van het volgend jaar moeten wezen, aangezien het huwelijk van JOOST BAECK en MAGDALENA VAN ERP, eerst in Mei 1623 gesloten is.

Eveneens in de proef ingebracht is indertijd het portret van CORNELIS PIETERSZ HOOFT, thans R. M. 2591, van 1622, het eenige voorbeeld van de groep van bruine portretten, die het met den NICOLAAS TULP, bij mij, en JAN VAN HOECK (1624) bij den Heer JB. BIERENS de HAAN vormt, dat zoover ik kan nagaan, in een openbare verzameling is tentoongesteld.

Dank zij de vriendelijkheid van den eigenaar kunnen wij hier een afbeelding geven van het laatst genoemde meesterstuk, zoo sterk van lichtkracht

CORNELIS VAN DER VOORT. — JAN VAN DEN HOEK, 1624.
Amsterdam, bij den Heer JB. BIERENS DE HAAN.

uitstaande tegen den donkeren achtergrond, als men vóór REMBRANDT niet licht een ander zal vinden.

Het is de zwanenzang van den schilder, 48 jaar oud, in de kracht van zijn leven gestorven, het eenige werk met zijn vollen naam geteekend, nu niet meer vrijwel het eenige waaromtrent wij zekerheid hebben.

Omtrent de ontwikkeling van VAN DER VOORT weten wij thans nog niet meer dan vroeger. Wie zijn leermeester geweest kan zijn blijft onzeker. Met welk recht VON WÜRZBACH CORNELIS KETEL noemt ontgaat mij. Nog altijd zou ik liever aan AART PIETERSZ denken.

De overeenkomst van zijn werk met vroeger stukken van MOREELSE, als de MARIA VAN UTRECHT (1615) R. M. no. 1659 berust meer op uiterlijke gelijkenis dan op de aangewende middelen. Mag men misschien aan invloed denken, een verhouding als van leerling en leermeester is, bij den slechts vijf jaar ouderen Utrechtschen meester, niet te veronderstellen.

Nog minder komt daarvoor DIRCK BARENTSZ in aanmerking — deze sterft in 1592, in het jaar dat VAN DER VOORT met zijn vader te Amsterdam komt als knaap van 16 jaar — al schijnt zijn goed bewaarde schutterstuk van 1562 een zestig jaar oudere voorlooper van de laatste portretten van VAN DER VOORT. Zelfs een rechtstreeksche invloed van de vroege werken van DIRCK BARENTSZ, wiens Poseters toen ook nog wel goed bewaard zullen zijn geweest, lijkt mij niet bijzonder aannemelijk, maar Venetiaansche invloed is bij DIRCK BARENTSZ, den leerling van TITIAAN zeker [1]), bij PAULUS MOREELSE, die Italië bezocht, voor de hand liggend, en zou wanneer wij die ook bij VAN DER VOORT mochten aannemen, voldoende de opgemerkte overeenkomst verklaren. Dat wij niets, omtrent een buitenlandschen reis van VAN DER VOORT weten, bewijst niet dat hij altijd te Amsterdam is gebleven. Zelfs al ware dit zoo zou hij daar toch allicht onder den invloed van Venetiaansche kunst, kunnen zijn gekomen. Zijn coloristische aanleg heeft hem daar zeker vatbaar voor gemaakt.

1) VAN MANDER overschat dien invloed ongetwijfeld, maar hij is niet te miskennen al lijkt het schutterstuk van 1562 veel meer op LORENZO LOTTO dan op TITIAAN zelven.

Nadere gegevens over Michiel Sweerts

DOOR

G. I. HOOGEWERFF.

TOEN in den jaargang van 1907 van dit zelfde tijdschrift (bladz. 138—156). Dr. W. MARTIN een „proeve van een biografie" van MICHIEL SWEERTS trachtte te geven, kon hij daarbij slechts van zeer schaarsche gegevens uitgaan. Dat hij bij zijn poging nog zoo dicht de waarheid benaderde, mag als bewijs gelden van de grondigheid van zijn onderzoek. Waar een gelukkige campagne in de archieven te Rome en de welwillendheid van Dr. FRIEDRICH NOACK aldaar mij dan ook in staat stellen enkele data te publiceeren, die de biografie van MICHIEL SWEERTS in hoofdzaak vaststellen, zal men in deze bladzijden enkel aanvulling en geen weerlegging van het betoog van Dr. MARTIN vinden; afwijking slechts in enkele ondergeschikte punten. Dat hier nader gesproken zal worden over een schilder, aan wien steeds meer aandacht geschonken wordt, geeft mij het vertrouwen, dat deze bijdrage niet zonder belangstelling ontvangen zal worden.

Dr. MARTIN kon enkel schrijven: „*vaststaande jaren uit* SWEERTS *leven zijn slechts de dateeringen* 1652 *en* 1656 *op zijn schilderijen, en het jaar van de*

verschijning van een serie zijner etsen, eveneens 1656". Het geboortejaar noemt hij onzeker en meent het bij gissing te mogen stellen tusschen 1615 en 1620, afgaande op een paar kennelijke zelfportretten. Met deze gissing was hij niet ver van de waarheid. Een gelukkige vondst in het parochiaal archief van S. Maria del Popolo, waarvan aan Dr. NOACK de eer toekomt, laat met zekerheid vaststellen, dat SWEERTS in 1624 geboren moet zijn. In het jaar 1649 vinden we toch in genoemd archief vermeld als wonende in de Via Margutta: MICHELE *fiamingo*, 25 jaar oud.

Het volgend jaar is de familienaam aangegeven: MICHELE SUERZ *fiamingo*, 26 jaar oud. Zooals dat onder de Nederlandsche schilders te Rome dikwijls voorkwam, woonde SWEERTS met enkele collega's samen, wier namen aldus worden opgegeven: PIETRO *francese pittore*, 25 jaar oud, NICOLO *pittore*, *monsù* BUSTOMANU, 30 jaar oud, GIOVANNI *fiamingo*, 22 jaar oud en CLAUDIO *fiamingo*, 30 jaar oud. In hetzefde huis in de Via Margutta komt het gezelschap kunstenaars in 1651 nog een derde maal voor: MICHELE SUERZ, *fiamingo*, 27 jaar oud, samen met *monsù* BURROMANS, 30 jaar oud, GIOVANNI *fiamingo*, 22 jaar oud, en CLAUDIO *fiamingo*, 30 jaar oud.

Dat SWEERTS zijn ouderdom nauwkeurig opgaf, mag men daaruit opmaken, dat zijn leeftijd geregeld stijgende is, terwijl dit juist met zijn metgezellen niet het geval is. De notities staan onafhankelijk van elkaar in drie verschillende registers vermeld. In hetzelfde archief en ook in de Via Margutta, doch in een ander huis, wordt reeds in 1640 een zekere „GHERARDO *fiamingo, pittore, con un suo compagno* MICHELE" vermeld, doch deze MICHELE is wel niet SWEERTS, die dan reeds op zestienjarigen leeftijd naar Italië gereisd zou zijn. Dat bovendien tusschen 1640 en 1649 geen „MICHELE *fiamingo*" in de Via Margutta woont, wijst mede op twee verschillende personen. In 1649 nam de jonge schilder blijkbaar eerst zijn intrek in die straat. Evenwel was hij niet pas aangekomen.

Wij weten, dat hij reeds in 1648 te Rome was, uit het opschrift van een gedicht van MATTHIJS VAN DE MERWEDE, Heer van Clootwijck [1]), aldus luidende: „*Op mijn schilderij van* HANS HENDRIK SCHOONVELD, *Hoog-Duitsch Edelman ende Dichter..... gemaekt in 't lest van October*, 1648. *Nadat ik driemael in Holland, ende eens te Romen van* SWART, *heel slecht was getroffen*".

Het is BERTOLOTTI, die in zijn *Artisti Belgi ed Olandesi* (1880)[2]) beweert dat SWEERTS te Rome lid was van de Accademia di San Luca, dit blijkbaar puttende, hoewel hij 't niet zegt, uit het register van de leden van S. Luca,

---

[1]) *Uytheemsen Oorlog ofte Roomse Min-triomfen* (1651) p. 184. Reeds medegedeeld door Dr. MARTIN (O.-Hld. 1907, p. 136).

[2]) p. 184.

dat door MISSIRINI aan zijn werk over de geschiedenis der Accademia is toegevoegd [1]). Nu nam MISSIRINI in zijn register alle kunstenaars, wier namen hij in archiefstukken tegenkwam, als „Accademici" op, in 't wilde weg en zonder systeem. Zoo kan men uit het voorkomen van SWEERTS in zijn register alleen opmaken, dat diens naam ergens in de protocollen of rekeningen van San Luca vermeld zal staan. Dit is inderdaad het geval. Een notulenboek leert ons, dat 7 October 1647 MICHELE SUARS gekozen werd voor de *„distribuzione delle cassette per li fiaminghi"*, d. w. z. om de aalmoezen voor het aanstaande feest van den patroon bij zijn landgenooten op te halen. Alleen uit het vaststaan van het geboorte jaar, 1624, blijkt nu reeds, dat SWEERTS in 1647 nog geen academicus geweest kan zijn. Hij komt ook nimmer meer in archiefstukken of op presentielijsten voor, zoodat het wel zeker is, dat hij ook nooit academicus is geworden. Het genre, waarin hij gewoonlijk schilderde, deed hem ook meer tot de schilderbent naderen, al is het niet waarschijnlijk, dat hij bepaald „bentvogel" is geweest. Dat hem het baantje van collectant werd opgedragen, had hij vermoedelijk daaraan te danken, dat hij als jong schilder van aanzien, „cavaliere" immers, kortelings te Rome was aangekomen en de aandacht had getrokken. Zoo komt het vermoeden van Dr. MARTIN, dat hij omstreeks 1647 naar Italië reisde, op het jaar uit. Uit de komst van SWEERTS te Rome in 1647, of, als men 't noodig vindt speelruimte te nemen, in 1646—'47, blijkt, dat hij er den persoonlijken invloed van PIETER VAN LAER niet meer ondergaan kan hebben, daar deze reeds in 1639 naar 't vaderland was teruggekeerd [2]).

Uit het feit dat SWEERTS van wege de Academie tot collectant gekozen werd, blijkt verder dat hij katholiek moet geweest zijn. Deze bizonderheid zal allicht mogelijk maken zijn afkomst nader na te gaan. Dr. MARTIN heeft vermoed, dat hij behoorde tot het Amsterdamsche koopmans-geslacht SWEERTS, waarin de voornaam MICHIEL meermalen voorkomt. Was deze familie katholiek? Zoo niet, dan zal men eerder moeten aannemen, dat de schilder verwant was met de Antwerpsche koopmansfamilie SWEERTS, te meer daar deze van adel was. De titel „cavaliere" immers, dien SWEERTS in Italië en later in Nederland voerde, is niet patricisch zonder meer, doch bepaald adellijk. Het is zeer wel mogelijk, dat SWEERTS, hoewel van Antwerpen geboortig, zich later in Holland vestigde. Verder zou het kunnen blijken, dat de SWEERTSEN van Antwerpen en Amsterdam denzelfden stamboom bezaten. Dat MICHIEL tot de familie SWEERTS DE LANDAS behoord kan hebben is uitgesloten, daar dit geslacht protestant was. Een

---

[1]) *Memorie per servire alla storia della Romana Accademia di. S. Luca.* (Roma 1823).

[2]) Dit staat mede uit archivalia volkomen vast. Over PIETER VAN LAER, zoowel als over zoo talrijke andere bentleden verschaften de archieven te Rome mij belangrijke en uitvoerige gegevens.

JONGENSPORTRET DOOR MICHIEL SWEERTS,
in de Pinacoteca Communale te Lucca.

aanwijzing, dat SWEERTS de katholieke religie voorstond, hebben wij ook verder daarin, dat hij behalve stukken in zijn gewone genre en portretten, ook werken heeft geschilderd als: „De zeven Werken van Barmhartigheid", „Mater Amabilis", „Jezus Admirabilis".

De duur van SWEERTS' verblijf te Rome laat zich ook vrijwel bepalen. Twee werken zijn van hem bekend, gedateerd „Rome 1652". Misschien zijn ze in het laatste jaar van zijn verblijf gemaakt; immers dat de meester in 't voorjaar van 1652 niet meer in de Via Margutta woonde schijnt op een vertrek te wijzen. In elk geval was hij in 1656 reeds in 't vaderland teruggekeerd, in welk jaar hij te Brussel, — dit zou ook op een Zuid-Nederlandsche afkomst kunnen wijzen — een serie etsen uitgaf[1]).

Met deze verschillende gegevens en de conclusies daaruit getrokken is de biografie van SWEERTS een heel eind verder gebracht. Als men als zijn latere woonplaats Amsterdam mag aannemen, is het eigenlijk alleen zijn sterfjaar, dat ons nog ontbreekt en dit zal vroeg of laat wel gevonden worden.

Ten slotte voeg ik bij deze biografische notities de afbeelding van een schilderij, dat ik met zekerheid aan MICHIEL SWEERTS meen te mogen toeschrijven. Het bevindt zich anoniem als *„scuola fiamminga del secolo* XVII" in de Pinacoteca Communale te Lucca: — *„Ritratto di Giovinetto"* (no. 135; paneel, 61 × 44).

De kleeding van den jongen is egaal grijs-bruin, een kleur die voor SWEERTS eigenaardig is. In de linker hand houdt hij een vilten hoed, in de rechter een handschoen. De snit van het buis en de mode der dicht opeen staande knoopen laten het werk dateeren op kort na 1650, daar het wel niet vóór dien tijd gemaakt kan zijn. Het stuk is aan het museum in depôt gegeven door het Reale Istituto di Belle Arti te Florence. Als meer bevoegde autoriteiten zich met mijn toewijzing vereenigen, zal ik tevreden zijn met de aanwijziging van dit goede en goed geconserveerde werk een kleine bijdrage ook tot de herstelling van het oeuvre van den belangrijken meester te hebben geleverd. Dat er behalve dit portret, het viertal werken in de Galleria Corsini te Florence[2]) en het schilderij met „de Rookers" in het Stedelijk Museum te Milaan, nog andere werken van SWEERTS in Italie gevonden zullen worden, is zeer wel mogelijk. Reeds nu vestig ik, doch onder voorbehoud, de aandacht op een schilderij in de Pinacotheek te Bologna: „Un Fumatore". Een jonge man rechts en gezien van links is gezeten aan een tafel, bezig een Goudsche

---

1) *Diversae Facies in usum Juvenum et Aliorum Delineatae per* MICHAELEM SWEERTS *Equit. Pict. etc Bruxellis, Anno* 1656. — Vgl. Dr. MARTIN in dit tijdschrift (1907, p. 135).

2) Zie J. O. KRONIG, in de *Zschr. f. Bild. Kunst.* 1910 p. 45 vgg.

pijp aan te steken. Hij draagt een donkere, blauw-groene baret met witte veer en een lichtbruin wambuis zonder mouwen. De mouwen van het onderkleed zijn van dezelfde kleur als de baret. Vóor hem op tafel staan een komfoor met kolen en een steenen kan. Links achter de tafel en in 't donker zit een oude man met donker dof-roode muts. Halffiguren. Alleen de jonge man is belicht, op 't gelaat en op den toegewenden schouder. De achtergrond is donker. De schilderij, afkomstig uit de Galleria Zambeccari, is niet toegeschreven. (No. 700; doek, 46 × 39). Bij de eerst komende gelegenheid zal ik zien, of mijn voorloopige toewijzing van dit werk zich kan bevestigen; ik zou het echter hier niet vermelden, als niet vroeger op 't eerste gezicht het auteurschap van SWEERTS mij zeer waarschijnlijk had geschenen.

HINDOSTAN'SCHE TEEKENINGEN IN NEDERLAND IN DE XVIIE EEUW.

DOOR

A. BREDIUS.

NADAT DR. SARRE er het eerst op gewezen had [1]), dat REMBRANDTS copieën naar Oostersche teekeningen niet naar Perzische maar naar „Indisch-Islamische" miniaturen gemaakt waren, en getracht had de portretted van eenige Groot-Mogols op die teekeningen te herkennen, kwam G. P. Rouffaer in de „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië [2]) met belangrijke gegevens die mededeelingen verbeteren en aanvullen. O.a. kon hij, dank zij een hoogst curieus Hindostansch schilderijtje aantoonen, dat REMBRANDT'S Copy [3]) in het Britsch Museum den Grootmogol DJAHÂNGIR (1605—1627) voorstelt.

SARRE meent en terecht, dat REMBRANDT die teekeningen reeds vóór 1656 copieerde. Terecht — want een ets van dat jaar is, wat de compositie betreft, geheel gevolgd naar zulk een indische teekening (Abraham en de drie engelen, Bartsch 29).

---

1) In het Jahrbuch der Kön. Preuss. Kunstsammlungen Berlin 1904 p. 143—158 en later nog uitvoeriger 1909 p. 283—290 met interessante afbeeldingen.

2) Deel LIX, 1906, 3e—4e aflevering.

3) Gereproduceerd in Original drawings bij REMBRANDT . . . . 2e serie I, Londen 1900. No. 44.

Heeft REMBRANDT zelf die teekeningen bezeten? Ik betwijfel het. Juist omdat hij ze niet bezat, hebben we misschien zoovele copieën er na van zijn hand. Er waren er wel genoeg in Amsterdam, maar in zijn Inventaris van 1656 komen ze niet voor. SARRE gelooft van wél en houdt er het „boeck vol curieuse miniatuurteeckeningen" voor. Maar men noemde deze Hindostansche teekeningen, die onze rijke verzamelaars toen reeds bewaarden „SURATSCHE" teekeningen en zou ze wel nader beschreven hebben. In drie verzamelingen, waarvan de eene niet lang na REMBRANDT'S dood geïnventariseerd werd, heb ik er gevonden.

I. De Oud-Schepen ROETERT ERNST, wiens Inventaris in Maart 1685 beschreven werd, liet een hoogst aanzienlijk kabinet — een waar Museum! — van „rariteyten" na, dat vele bladzijden beslaat. Daaronder ook: een boeck gebonden in root leer, waarin leggen 36 *seer rare ende curieuse Suratse teeckeningen van de familie van den Groote Mogol en andere,*

een boeck gebonden in capetorye, waarin leggen 63 *Suratse teeckeningen,*

een boeck gebonden in hooren Parckement, waerin 88 *stucx Suratse teeckeningen* (nog 76 indi'aense teeckeningen enz.[1]).

II. In den boedel van den rijken verzamelaar LEONARD WINNINCX te Amsterdam in 1692 beschreven[2]) met vele schilderijen van BOL (een naakte Danaë) BERCHEM, BLOCKLANT, EECKHOUT, ESSELENS enz. vinden we tevens:

Een Kamkooker, daerin gestoocken 7 *portretjes van den grooten Tamerlaan en zijn geslaght* en nog 2 brieffjes daerop 9 seer kleyne tronitjes. Getaxeerd op *f* 2.50!)

III. In den boedel van den rijken Amsterdamschen koopman PHILIPS DE FLINES in 1700 door Not. TEN BERGH beschreven, bevond zich eene collectie van bijna 1000 italiaansche teekeningen (en prenten) van of naar RAFAEL, MICHEL ANGELO, TINTORETTO &c., ook een heel boek met teekeningen van GIROLAMO CARPI, schetsen van PRIMATICCIO en POMERANCIO, Chineesche teekeningen enz.

Ten slotte: *Suratsche en Mogolsche teijckeningetjes.*

Het is volstrekt niet te verwonderen, dat er reeds in het midden der XVIIe eeuw zoovele Hindostan'sche kunstwerken in Amsterdam te vinden waren. Wij hadden toen te Surate een rijke factory[3]), waarvan nog enkele sporen over-

---

[1]) Prot. Not. STEEMAN, Amsterdam.

[2]) „ „ YPELAAR, „

[3]) Reeds omstr. 1625 woonden er vele Hollanders te Surate, en er was reeds een hollandsch „gouverneur".

gebleven zijn, en nog spreken reizigers van de merkwaardige overblijfsels van het *hollandsche* kerkhof te Surate. Ik ontleen de hier volgende woorden aan een fransch reisverhaal (van Mejuffrouw D. MENANT) waarvan onlangs „de Aarde en hare Volken" ons een vertaling gaf:

Op den oever der rivier stond de engelsche factory, thans particuliere woning, en in het midden der stad hadden de Hollanders een prachtig gebouw, waarvan nu enkel maar een fontein over is. Hoe zal ik den staat van verwaarloozing beschrijven van de voormalige straat der kooplieden? Het kost moeite, die droevige wijk leven in te blazen, er den stoet van de Presidenten (lees: residenten) der Compagnieën te laten passeeren waarvan de luister bestemd was de verbeelding der Oosterlingen in gloed te zetten, die woningen en winkels te bevolken met een wereld van ambtenaren, tolken en koopers, en zoo dit leven van rijkdom en weelde te doen herleven, dat altijd zich voordeed waar Europeanen door Aziaten zijn omringd en willen wedijveren met mohammedaansche potentaten. De hoofden der factorijen hadden, even als de laatsten, tuinen met pavillioens, fonteinen en volières . . . . . Zoodra men het hollandsche kerkhof betreedt, wordt men getroffen door de rijke pracht. De reizigers hebben er altijd op gewezen als op iets eenigs in zijn soort. De eeuwen zijn voorbijgegaan en in hun loop hebben ze geen verandering kunnen brengen aan den stempel, dien de Hollanders op al hun werk hebben gezet, de behoefte die ze hadden om voor de oogen van andere volken hun koloniale macht en hun rijkdom te doen schitteren.

De stijl is een nogal onhandige nabootsing van de moorsche bouwwijze, maar het gebrek aan smaak wordt vergoed door den grootschen aanblik van het geheel. Zoo bijvoorbeeld het grafmonument van BARON VAN REDE, een zware vereeniging van koepels en galerijen, alles door zuilen gedragen. Het inwendige was vroeger versierd met fresco's, wapenschilden en teksten uit den Bijbel en de vensters werden gesloten met paneelen die het fijnste houtsnijwerk vertoonden.

. . . . . .

Geen wonder, dat onze schepen, rijk beladen met goederen — waarbij zeker vele kostbare geweven stoffen — uit Surate ook miniaturen medebrachten voor onze op „rariteijten" zoo belustte verzamelaars. Maar weinige van zulke collecties zijn bij één gebleven. Een er van berust nog in 's-Rijks Prentenkabinet. Bij HIERSEMANN te Leipzig werd in 1906 een verzameling van 38 zulke portretjes voor 2400 Mark aangeboden. Dr. SARRE ontdekte ook het vroeger bestaan van een album met 25 van REMBRANDT's wondere copyën naar zulke teekeningen. De Engelsche schilder JONATHAN RICHARDSON bezat die in het begin der 18e eeuw, later bezat zijn zoon ze, en na diens dood (1772) zijn ze in alle winden

verspreid. Een zeer fraaie is nu te Berlijn in Dr. SARRE'S bezit — Keizer AKBAR en zijn zoon DJAHÂNGIR — in de hiervoorgenoemde „Jahrbücher" afgebeeld.

Als voorbeeld van zulk eene vrije vertaling van een indische teekening in 't „Rembrandtsch" geven wij hier Timor op den troon, een „Suratsche" teekening in het bezit van het Kön. Museum für Völkerkunde te Berlijn (in het origineel) met de vrije copie van REMBRANDT er na in het Louvre. Dr. FR. SARRE had de goedheid mij de photographieën die hij te zijner tijd voor zijn eerste artikel liet maken, voor Oud-Holland aftestaan. Hoe treffend is in REMBRANDT'S teekening het door hem verrichte wonder: leven en kleur te blazen in het stijve oostersche kunstwerk. Op het origineel zijn het houten poppen: bij REMBRANDT menschen vol leven en actie. Overigens is het niet uitgesloten dat REMBRANDT hier nog een andere teekening, met meer figuren, voor model gebruikt heeft. De voorstellingen in zulke serieën herhalen zich telkens met groote of kleinere variaties.

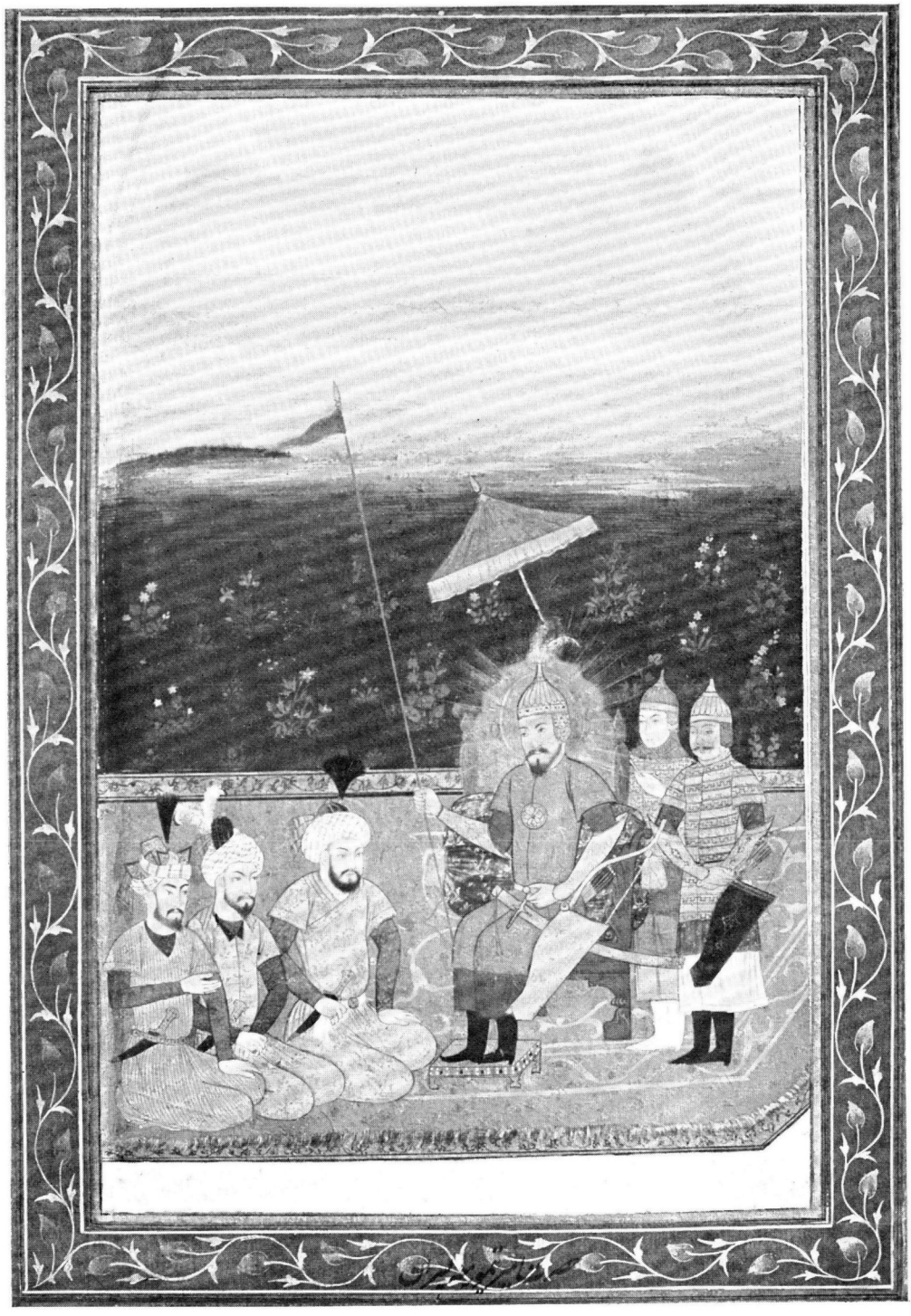

TIMOER OP ZIJN TROON.
Indisch Islamitische Miniatuur. Kon. Museum voor Volkenkunde, Berlijn.

Boek- Kunst- en Handelsdrukkerij v.h Gebr. Binger, Amsterdam.

TIMOER OP ZIJN TROON.
Gekleurde penteekening van REMBRANDT. Louvre. Parijs.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

Zwei Episoden aus Marnix' letzten Lebensjahren

VON

ALBERT ELKAN.

I. MARNIX' SENDUNG NACH ENGLAND UND FRANKREICH IM JAHR 1590. [1])

MARNIX' Leben nach der Uebergabe von Antwerpen ist bisher wenig studiert worden: MOTLEY hat einige Notizen über die Haltung der Engländer gegen ihn in der ersten Zeit nach jenem schwerwiegenden Ereignis gegeben, FRUIN hat sich mit seiner Anstellung als Bibelübersetzer beschäftigt, VAN TOORENENBERGEN mit der Uebersetzung selber und mit der Versifizierung der Psalmen, und dabei fallen wohl allerhand Bemerkungen über sein sonstiges Leben ab, aber gerade seine politische Thätigkeit ist wenig beachtet worden.

Und doch ist die nicht so unbedeutend gewesen, wie man sich wohl vorgestellt hat. Freilich, irgend eine leitende oder überhaupt nur eine amtliche Stellung hatte der Herr VON WESTER-SOUBURG nicht mehr, und die Generalstaaten haben ihn wirklich in den ersten Jahren nach Antwerpens Fall links liegen lassen, aber die Engländer hatten wohl nicht so unrecht, wenn sie seinen Einfluss auf MORITZ betonten und fürchteten. In der That hat die nassauische

1) Während der Correktur veröffentlichte L. VAN DER ESSEN in den Analectes pour servir à l'hist. ecclés. de la Belgique, Bd. 37, interessante Briefe von M., die auch auf seine Beziehungen zu HEINRICH IV. neues Licht werfen.

Familie niemals aufgehört, ihm ihr Vertrauen zu schenken; für LOUISE VON COLIGNY und die Kinder JOHANNS des Aelteren war er in den verwickelten Angelegenheiten von WILHELMS Nachlass thätig [1]), JUSTINUS VON NASSAU scheint, soviel jünger er auch war, recht eng mit ihm verbunden gewesen zu sein, und der junge MORITZ bediente zich schon 1586 und 1587 der politischen Erfahrung dieses intimen Ratgebers seines Vaters [2]).

Diese politische Thätigkeit hinter der Coulissen lässt sich meistens allerdings mehr durchfühlen und aus tausend kleinen Einzelheiten herauslesen, als durch Briefe, Denkschriften oder andere Aktenstücke klipp und klar beweisen. Aber wo Rauch ist, ist auch Feuer, und wenn die Engländer so starken Verdacht gegen den Herrn VON ALDEGONDE hatten, wird er schwerlich ganz unbegründet gewesen sein. Denn das war ihnen und ist uns klar: dieser alte Befürworter frankophiler Politik, dieser Anhänger Anjous und Bewunderer HEINRICHS VON NAVARRA konnte sich auch gegen Leicesters und Buckhursts Regiment und gegen die ganze englische Basis der niederländischen Politik nur abwehrend verhalten. MARNIX hat oft genug seine Hochachtung vor ELISABETH ausgesprochen, sogar in poetischer Form, aber man thäte dem Diplomaten in ihm schweres Unrecht, wenn man das stets für ganz bare Münze hinnehmen wollte. MARNIX sah, dass einstweilen die Niederlande noch stark von England abhängig waren, auch ihm persönlich mochte an der guten Gesinnung der englischen Vertreter im Haag und in Vlissingen gegen ihn gelegen sein: da hiess es denn, gute Miene zum bösen Spiel zu machen.

Dazu kam, dass ihn mit einigen — wenn auch wenigen — Engländern wahre Freundschaft verband. Das früher gute Verhältnis zu Leicester mochte seit 1585 gelitten haben, das gegenseitige Vertrauen zwischen WALSINGHAM, dem in der auswärtigen Politik immer einflussreicher werdenden englischen Staatssekretär, und ihm hat niemals einen Stoss bekommen. Doch ELISABETH selber — und sie war durchaus die *entscheidende* Kraft — liess das Misstrauen nicht fahren gegen den Mann, der in ihren Augen Schuld war, dass Englands alter Stapelplatz spanisch geworden war.

Unter solchen Gesichtspunkten etwa muss man MARNIX' Wiederauftreten auf der politischen Weltbühne im Jahre 1590 betrachten; war es auch nur kurz und an sich gewiss nicht von hervorragender Bedeutung für die internationale Politik, so ist es doch höchst charakteristisch für den Mann und seine Stellung zu Freund und Feind und daher von hohem biographischen Wert.

1) Darüber Einiges in den Notulen van Zeeland, 1593, 8. April, und bei Marchegay, Corr. de LOUISE DE COLIGNY, p. 103, sowie Briefe und Akten im Huisarchief.

2) Archives II, I, p. 56 u. 59; — Motley, History, II, p. 78, 2 u. 279, 1; — MARNIX an MEETKERKE Jr., 24. Febr. 1587: MS. BRÜSSEL, Arch. du Royaume, frühere Autographensammlung.

MARNIX bewunderungswürdige Fertigkeit im Dechriffrieren geheimer Briefe ist bekannt. Seit 1576 können wir verfolgen, wie sein Ruf dafür bei Freund und Feind wächst, so dass selbst die englische Regierung ihm Briefschaften zum Dechiffrieren zusandte, und es unterliegt keinem Zweifel, dass es WILHELM VON ORANIEN und seinen Helfern nicht zum wenigsten infolge der Entzifferung der aufgefangenen Escovedo-Briefe 1577 gelungen ist, die Generalstaaten gegen ANJOU aufzuwiegeln und sich Englands Unterstützung zu sichern. Aber nach 1585 war ihm auch diese Thätigkeit abgeschnitten: Staatsrat und Generalstaaten sandten ihm aufgefangene Briefe, an denen es auch damals schwerlich fehlte, nicht mehr zu.

Da waren es die Staaten von Zeeland, die das Eis brachen; sie haben überhaupt viel früher als die Generalstaaten und Holland wieder Beziehungen zu MARNIX angeknüpft [1]). Örtliche Nähe und daher persönliche Berührung und der Einfluss der nassauischen Familie mag das herbeigeführt haben. Am 23. Februar 1590 stellten die zeeländischen Staaten MARNIX aufgefangene chiffrierte Briefe des Königs von Spanien, des Papstes und anderer katholischen Fürsten zu, die sie von Morgan, dem Gouverneur von Bergen-op-Zoom, erhalten hatten, und schon am 3. März konnte MARNIX ihnen die Entzifferung der meisten Briefe mitteilen: diesmal wie stets hat er mit der grössten Schnelligkeit gearbeitet. Nur zwei Briefe, von denen er zuerst fürchtete, er werde sie gar nicht lesen können, gelang es ihm erst einige Wochen später aufzulösen. Der Inhalt schien den Staaten auf neue Angriffspläne PHILIPP II gegen Frankreich und England und auf spanische und päpstliche Unterstützung der Liga hinzudeuten und wurde von ihnen für so wichtig erachtet, dass sie MARNIX sofort mit einem Vetter Morgans nach England sandten. MARNIX war alsbald reisefertig — wenn er auch noch sein Testament vorher aufsetzte —: schon am 8. März war er in England [2]).

Als der Staatsrat und die Generalstaaten hiervon unterrichtet wurden, waren sie keineswegs mit dem Vorgehen Zeelands einverstanden. Sie fanden, solche Sendungen dürften nicht von einzelnen Provinzen ausgehen, sondern nur von der Generalität, von der die zeeländischen Staaten noch obendrein die Kostenübernahme verlangten, und der Staatsrat führte besonders Klage, dass ihm, dem doch die Regierung des Landes befohlen sei, weder die Originalbriefe noch auch nur Kopien übersandt worden seien. [3]) Dass sich hinter diesen Erwägungen —

---

1) Schon 1587: Notulen v. Zeeland, 11. April 1587.

2) Ibid 1590, 23. Febr. u. 3. März und p. 42 u. 43; — Histor. genootsch. Kronyk 1862, p. 61; — Dodt v. Flensburg, Arch. v. Utrecht VII, 239; — Bor III, p. 516 u. 525. — Mss.: Rijksarchief, Resol. van den Raad v. State, 13. April 1590. — Copien von einigen der Briefe: Brit. Mus. Galba, D. VIII, fol. 8 ff; — M. sollte ursprünglich, von Kriegschiffen begleitet, am 9. März abreisen, doch wurde die Reise noch beschleunigt, so dass er schon am 8. März in England war.

3) Resol. Raad v. State, 9. März 1590; — Resol. Staten Generaal, 10. März 1590.

die des Staatsrats beruhten übrigens auf einem Missverständnis — auch das jahrelange Misstrauen gegen MARNIX verborg, ist recht wahrscheinlich.

BODLEY, der Vertreter Englands im Haag, wusste später zu erzählen, man habe sich allgemein gewundert, dass ein Mann solchen Standes, der früher so wichtige Aemter innegehabt habe, einen Auftrag übernehme, der doch durch einen einfachen Brief erledigt werden konnte, während Andere nach seiner Behauptung meinten, MARNIX' Armut sei so gross und sein Ansehen im Haag so gering, dass er jeden Auftrag annehmen würde, der ihm Brot oder Tod (gaine or grave) einbringen könnte [1]).

So sehr der Gesandte beim Schreiben dieser verächtlichen Worte auch beeinflusst war von den Schwierigkeiten, die später infolge der Mission MARNIX' entstanden, ganz und gar Unrecht hat er gewiss nicht gehabt. MARNIX pekuniäre Lage war, wie wir aus vielen Quellen wissen, sehr übel: er hatte eine zahlreiche Familie zu versorgen, und dabei war bei weitem der grösste Teil seiner Güter in Händen der Feinde; aber das hinderte nicht, dass er in diesen Jahren (1589—1593) Anerbietungen, in den Dienst des portugiesisehen Praetendenten, des Fürsten von Anhalt und des pfälzischen Kurfürsten zu treten, abschlug. Wahr ist auch, dass sein Ansehen im Haag damals noch gering war: erst die Mission von 1590 hat dazu geführt, dass er wieder in nähere Beziehungen zur Regierung des Landes trat, und selbst 1593 war er „wegen Antorf bey disen Landen in keinem Credit mehr sondern fast sehr verhast" [2]). Aber dass MARNIX deshalb den Tod gesucht hätte, ist eine Uebertreibung. Er, der so erfüllt war von schriftstellerischen Plänen, den die Verbesserung seiner Psalmen-Versifizierug so in Anspruch nahm, der solches Vergüngen fand im Hollands eigentümlichster Beschäftigung, dem Gartenbau, er sah gewiss noch Aufgaben genug vor sich, und von der tiefen Verbitterung der ersten Jahre nach Antwerpens Fall zeigen sich jetzt kaum noch Spuren.

Nein, das was ihn den Auftrag annehmen liess, war neben der Genugthung über die Rehabilitierung, die Freude, wieder eine Weile in der politischen Luft atmen zu können, die ihn früher 20 Jahre umgeben hatte. Grössere Männer als der Herr VON ALDEGONDE haben es an sich erlebt, dass die Politik trotz aller ihrer Bitterkeiten und Enttäuschungen sich fest einzwängt auch in das Gehirn desjenigen, der froh zu sein wähnt, von ihr erlöst zu sein. Man hat wohl MARNIX' 1593 geschriebene Worte citiert: „ich warte die Gelegenheiten (zum Dienste für Kirche und Staat) ab. Sie ehrgeizig zu suchen erlaubt mir mein

---

1) Vgl. S. 11, Anm. 2.

2) Huisarchief. JOHAN DE OUDE 905, Brief von 1593, ohne Datum, Adresse und Unterschrift, aber wohl von einem der Söhne JOHANNS geschrieben.

Naturell nicht. Aber wenn sie sich darbieten, werde ich sie mit Eifer ergreifen." In Wirklichkeit war sein Ehrgeiz wohl doch noch grösser: so mancher seiner Briefe dieser Jahre atmet bei aller Zurückhaltung in der Form doch den innigen Wunsch, wenn irgend möglich politisch thätig zu sein. Und so ist er selber es auch gewesen, der jetzt den Zeeländer Staaten den Gedanken suggeriert hat, ihn mit den Briefen nach England und Frankreich zu senden, und er wusste wohl, warum er sich an die ihm längst wieder wohlgesinnten Provinzialstaaten wandte und nicht an die Generalität. —

Wir haben MARNIX bei seiner Ankunft in England verlassen. Er führte dort seinen Auftrag aus und benutzte gleichzeitig die Gelegenheit, um sich bei der Königin gegen die alten Verläumdungen zu verteidigen, dass er sich 1585 feindsälig gegen sie verhalten habe [1]). Ueber die gnädige Aufnahme und die Wichtigkeit, die die Königin seiner Mission beizumessen schien, war er sehr erfreut [2]), aber ELISABETH hat in Wirklichkeit offenbar ganz anders gedacht, denn sie liess ihm als Dank nur eine kleine Kette überreichen, da sie die für genügend hielt, um ihn an sich zu binden [3]). Auch mit ESSEX, BURGHLEY und HOWARD konferierte ALDEGONDE über die Angelegenheit, vor allem aber mit WALSINGHAM [4]).

Es war das letzte Mal, dass sich diese beiden Vertreter des vorwärtsstürmenden, politischen Calvinismus sahen: WALSINGHAM ist wenige Wochen später gestorben. Sich diese beiden Männer im Geiste zusammen vorzustellen gewährt eine förmliche Freude. Der Vergleich zwischen MARNIX und dem Franzosen Duplessis-MORNAY ist schon von Broes gemacht und seitdem noch wiederholt

---

[1]) OEUVRES DE MARNIX, Corr. 413 f.

[2]) Ich stelle MARNIX erhaltenen Briefe von der Reise zusammen und citiere sie im Folgenden nicht mehr einzeln:

MARNIX an Raad v. State, London, 13. März: Hist. Genootsch. l. c. p. 62.
" " WALSINGHAM, Dieppe, 27. März: M.S. Rec. Off. St. P. For. France, Bd. 21.
" " MORITZ v. NASSAU u. Raad v. State, bei Melun, 9. April: M.S. Rijksarch. kopijen v. brieven van en aan de Prinsen v. Oranien ff. 131 vo f.
" " WALSINGHAM, Melun (10. April): Toorenenbergen, MARNIX geschriften, Verscheidenh. p. 79.
" " ORTEL, bei Melun, 10. April: Histor. Genootsch. l. c. p. 130.
" " WALSINGHAM, Bray, 20. April: v. Toorenenbergen, l. c. p. 84.
" " Raad v. State, Bray, 21. April: M.S. kopijen etc. fol. 134. — Auch Rijksarch. Staten Generaal No. 3805.
" " Raad v. State, Lagny, 6. Mai: Histor. Genootsch. l. c. p. 193.
" " Staten v. Zeeland, Lusarche, 21. Mai: Histor. Gen. l. c. p. 204.
" " BURGHLEY, Lusarche, 21. Mai: MS. Rec. off. l. c.
" " MORITZ v. NASSAU, Dieppe, 9. Juli: v. TOORENENBERGEN, l. c. p. 88.
" " Raad v. State, Dieppe, 9. Juli: MS. Rijksarch. Stat. Gen. No. 6668.
" " Staten Generaal, Dieppe, 10. Juli: Ibid. — Auch Stat. Gen. 3805, fol. 310.

[3]) Cal. St. P. Domest. 1581—1590, 10. März 1590.

[4]) WALSINGHAM gab M. das Original des einen dechiffrierten Briefes: Staten Gener. an MARNIX, 4. Sept. 1591: MS. St. Gener. No. 4695; — Resol. St. Gener. 4. und 11. Sept. 1591; — Erklärung von M. am 13. Sept.: Staten Gener. Loketkast. Loopende No. 85, — Ueber ein Gespräch M's in England mit dem Vertreter La Noues: Archives II, I, p. 150.

worden, und gewiss ist die Aehnlichkeit in manchen Punkten schlagend. Aber MORNAY fehlte doch die diplomatische Behendigkeit des Renaissance-Politikers, ihm fehlte — zwar nicht die Wärme, im Gegenteil, uns ist es manchmal zuviel des ethischen Pathos — wohl aber das Feuer, die verzehrende Glut, die den Menschen als solchen anziehend macht. Sein politisches Urteil war manchmal richtiger als das seines niederländischen Freundes, die Wucht der persönlichen Erscheinung ist geringer. WALSINGHAM ist als Typ des Renaissance-Politikers MARNIX viel verwandter. Beide kannten sich gründlich aus in allen Schlichen der Diplomatie und wussten den Wert der krummen Wege zu schätzen. Beide hatten spanischer, florentinischer, päpstlicher Politik das Beste abgelernt und fochten nun mit gleichen Waffen wie jene, den deutschen Fürsten und Diplomaten fast ausnahmlos überlegen. Und bei beiden bildet die religiöse Ueberzeugung den Untergrund alles Denkens und Handelns, sie giebt ihnen — und doch auch uns — die innere Berechtigung für ihr Thun. So handelten sie, wenn auch unbewusst, nach dem Grundsatz: der Zweck heiligt die Mittel, aber wo ist der Politiker, der anders gehandelt hätte, anders hätte handeln können? Wenn WALSINGHAM seiner Ungeduld Luft macht über das unbegreifliche, unendliche Zögern und Hinausschieben seiner Königin, wie ähnelt dann seine Stimmung der des Herrn von St. Aldegonde, der die Staaten zum Kampf antreibt gegen Don JUAN. Aber ein Unterschied bleibt. MARNIX entlädt seinen Unmut in einem satirischen Gedicht:

Mijn heeren de Staten,
Laet ghe u so bepraten?

Dem Engländer aber scheint jede litterarische oder gar poetische Ader zu fehlen, für ihn existierte nur die Politik. WALSINGHAM ist nie von seinem Weg abgewichen, vielleicht weil er der standhaftere war; oder etwa deshalb, weil ihm die Gelegenheit zum Zweifel und zum Fall fehlte, und weil er doch an seiner Herrscherin einen weit besseren Rückhalt hatte als MARNIX an den zögernden und geldkargen Staaten von Holland und Zeeland? —

Der Staatssekretär liess seinen Freund durch Kriegsschiffe nach Dieppe geleiten: am 26. März kam MARNIX dort an, am 30. traf er den König in der Nähe von Corbeil, südlich von Paris.

Es war ein wichtiger Moment in HEINRICHS Leben und in Frankreichs Geschichte. Vor 14 Tagen hatte der weisse Helmbusch des Navarrers seinen Truppen bei Ivry den Weg zum Sieg über die Liguisten und die spanischen Hilfstruppen gezeigt. Jetzt galt es der katholischen Hauptstadt, das wusste jedermann. Und war die erst gewonnen, dann war auch ohne Messe das Land und die Krone gewonnen und war, so schien es, der Sieg des Protestantismus, das Zurückdrängen Spaniens und des katholischen Glaubens entschieden. Aber nicht

nur die Standhaftigkeit der Pariser stellte sich dem entgegen, auch das Eingreifen PHILIPPS II, dessen von PARMA detachierte Truppen bei Ivry zum ersten Mal offen gegen HEINRICH gekämpft hatten. Von dem Erfolg der Unterstützung der Ligue durch PHILIPP II und die übrigen katholischen Mächte, vor allem den Papst, hing die Zukunft des Landes, ja fast die Zukunft Europas ab, die der Niederlande in erster Linie.

Als MARNIX am späten Abend noch vom König empfangen wurde, da glaubte er ihm mit seinen dechiffrierten Briefen den Beweis geben zu können, nicht nur, dass PHILIPP II der Hauptanstifter, Geldgeber und Unterstützer der Ligue sei, sondern auch, dass er den Papst zum Helfer seiner Pläne zu machen gewusst habe. Conferenzen über die Angelegenheit mit MORNAY und BIRON folgten in der nächsten Woche, und dabei stellte sich heraus, dass die Franzosen schon vor MARNIX' Ankunft andere Briefe aufgefangen und entziffert hatten, die doch eine wesentliche Aenderung der spanischen Politik enthüllten. Sie zeigten deutlich, dass SIXTUS V keineswegs gewillt war, dem Spanier unbedingte Gefolgschaft zu leisten, dass „der Fuchs vielmehr die feinen Anschläge sehr gut zu entdecken gewusst hatte", und mit dem liguefreundlichen Legaten in Frankreich durchaus unzufrieden war. Auch kannte man ein Breve des Papstes, in dem er dem katholischen Adel den Gehorsam gegen HEINRICH als den legitimen Herrn befohlen haben sollte. Das entsprach nun freilich auch nicht ganz der Wahrheit und MARNIX' Interpretation des päpstlichen Schreibens war weit richtiger: er sah im Vorgehen des Papstes nur eine neue Intrigue, um entweder den König durch mildes Vorgehen auf seine Seite zu ziehen oder ihn von dem royalistischen aber katholischen Adel zu trennen. SIXTUS suchte in der That möglichst neutral zu bleiben, er weigerte sich durchaus, die Anhänger des Königs mit dem Bann zu belegen, so sehr auch PHILIPP II das wünschte, aber er konnte natürlich auch nicht den ketzerischen König anerkennen.

MARNIX' Kenntnis päpstlicher Politik hat sich hier bei aller seiner Neigung, überall „Intriguen" zu wittern, recht gut bewährt, seine Mitteilungen aber waren bei seiner Ankunft durch den Gang der Ereignisse doch schon etwas überholt worden und scheinen auch bei HEINRICHS Ratgebern kein allzu grosses Aufsehen gemacht zu haben; man war eben selber über das Vorgehen der Gegner ausreichend unterrichtet, besser, als der Herr von WESTER—SOUBURG und die Staaten in Middelburg sich wohl vorgestellt hatten. Aber für die Kenntnis der spanischen geheimen Praktiken und Hoffnungen mögen sich seine Briefe immerhin als wertvoll erwiesen haben [1]).

1) HEINRICH selber nannte die Angelegenheit allerdings sehr wichtig, aber das war wohl eine Höflichkeitsphrase: HEINRICH an MORITZ, 12. Juni 1590: MS. Rijksarch. Kopyen etc. fol. 129 vo.

Er selber sah mit der Ueberreichung und Erklärung der Briefe seine Aufgabe als erledigt an und erwartete schon seit dem 9. April seine Heimsendung. Aber der König wusste seine Wiederabreise unter allerhand Vorwänden von Tag zu Tag hinauszuschieben; erst sollte er Buzenvals Abreise nach England abwarten, um mit ihm zu fahren, dann entstand neuer Aufschub durch die Ankunft des Admirals von Zeeland, JUSTINUS VON NASSAU, der dem König — wenn auch sehr verspätet — zum Sieg bei Ivry und gleichzeitig — ebenso verfrüht — zur sicher erwarteten Einnahme von Paris gratulieren sollte, schliesslich bestand für MARNIX kein Zweifel, dass der König ihn zum Zeugen seinen Einzuges in die Stadt machen wollte. MARNIX hat daher den grossen Zug nach Paris ganz mitgemacht, die Einnahme Corbeils, die Uebergabe Meluns erlebt, er zog mit dem König nach Bray s/Seine, nahm teil an der Schwenkung nach Norden und war schliesslich im Juni im Lager von Aubervilliers am Fusse des Montmartre [1]).

Man kann sich vorstellen, mit welchem Jubel er die Fortschritte des Königs begrüsste, wie er bei jeder Etappe hoffnungsvoller wurde. Seit dem 21. Mai glaubt er — vielleicht nach seiner Erfahrung als Belagerter von Antwerpen — die baldige Uebergabe von Paris prophezeien zu können. Inzwischen berichtete er eingehend über die vielfachen Verhandlungen, die neben den kriegerischen Thaten einhergingen und zu einer Unterwerfung Mayennes, des Führers der Guisen, zu führen schienen. Eins war ihm sicher: „so sehr man den König gedrängt hat und noch drängt, Katholik zu werden, er bleibt wunderbar fest. Und ich bin gewiss, dass Gott ihn so wappnen wird, dass er auch nicht ein kleines bischen schwanken wird." Soll man MARNIX' Zuversicht belächeln? Doch wohl nicht. Nichts schien HEINRICH damals im Wege zu stehen, als eine eingeschlossene, vom Hunger schon fast zur Verzweiflung getriebene Stadt, der er sicher Herr werden musste. Wer mochte denken, dass PHILIPP die Siegesbahn PARMAS in den Niederlanden unterbrechen würde, um dem Phantom der Unterwerfung Frankreichs unter seine Krone nachzujagen!

Häufig schrieb MARNIX auch über die Frage, ob nicht HEINRICH am besten thäte, trotz allen Geldmangels den Spaniern selbst offen den Krieg zu erklären, um so den Nerv des Widerstandes zu durchschneiden, und noch mehr beschäftigte ihn die Stellung der Niederlande zu Frankreich. Hierzu hatte er umsomehr Veranlassung, als HEINRICH sich damals durch ihn und durch eine Reihe anderer Personen an die Seemächte, d. h. die Niederländer und Engländer, wandte, um Schiffe zu bekommen, da er einen Angriff Spaniens auf die Bretagne oder Normandie fürchtete. MARNIX hat dies Ansuchen mit den stärksten Gründen

1) Ueber MARNIX' Aufenthalt in Frankreich geben einige Notizen auch gedruckte u. ungedruckte Briefe des niederländ. Gesandten TAFFIN.

unterstützt und sogar die Ansicht des Königs wiedergegeben, dass ELISABETH und die Staaten ein grösseres Interesse am Vereiteln des Anschlages hätten als HEINRICH selbst; dieser könne nichts dabei verlieren, weil er die Häfen noch gar nicht besitze und die Eroberung des Binnenlandes noch immer vom Glück einer Schlacht abhängig sei, während jenen beiden Mächten das Messer auf die Brust gesetzt werde — eine Darstellung, die sich allerdings auch ebenso gut umdrehen lässt. Er hat dem Staatsrat vorgestellt, wie untrennbar ifle Sache Frankreichs verbunden sei mit der ihres Vaterlandes, er hat die Ansicht WILHELMS VON ORANIEN, dieses glänzenden Kenners in Staatsangelegenheiten, als dessen Interpreten er sich fühlte, auseinandergesetzt, dass das Heil der Niederlande von der Kriegserklärung Frankreichs gegen Spanien abhänge.

So segelte MARNIX ganz im alten Fahrwasser. Er mochte sich der Erfüllung seines politischen Ideals so nahe fühlen wie in den Tagen, als er mit ANJOU der Vertrag von Bordeaux abschloss. Damals folgte die „französische Furie", die seine Hoffnungen begrub, jetzt sollte HEINRICHS Uebertritt folgen. Und doch ist kein Zweifel, dass die Geschichte seiner Ansicht in gewissem Sinne Recht gegeben hat, wenn deren Verlauf auch nicht ganz so war, wie der Calvinist es geglaubt und gehofft hatte.

MARNIX' Briefe von dieser Reise haben einen ganz merkwürdigen Ton. Er war von der Bühne abgetreten und hatte nur vorübergehend wieder eine Rolle übernommen. Da konnte er es nicht lassen, dem jüngeren Geschlechte Ratschläge zu geben, es zu erinnern an die Thaten und Meinungen der Verstorbenen. Aber dann entschuldigte er sich wieder: es steht mir ja nicht zu, euch euren Weg vorzuschreiben, und ihr seid ja mit England verbunden, nicht mit Frankreich. Er wusste natürlich, dass OLDENBARNEVELT den Staat seit Leicesters Abreise immer mehr auf seine eigenen Füsse stellte — zum grossen Unbehagen der Engländer, — und er wird gerade darum die Gelegenheit, die sich ihm bot, mit Freude ergiffen haben, den Wert der französischen Freundschaft (aber doch nicht Herrschaft) zu preisen.

Auch aus solchen Gründen muss ihm der Aufenthalt in Frankreich hohe Befriedigung gewährt haben. Und muss ihn nicht auch das Zusammensein mit alten Freunden gefreut haben, mit La Noue, mit MORNAY vor allem? Mit ihm trat er ja wieder in geschäftlichen Verkehr und war stets in seiner Nähe. Gewohnt hat er die drei Monate zusammen mit de Thou, dem Geschichtsschreiber, der ihn als mässig hödichen Mann schildert und ihm nicht verzeihen konnte, dass er die Religion — im Bienenkorb natürlich — in „Rabelaiserie" umgesetzt hatte [1]).

---

1) Thuana (1669) p. 39. Die Anekdote kann siah nur anf diese Zeit beziehen, trotzdem de Thou ausser mit M. auch mit DHONA, der die Reiter nach Frankreich führte, zusammengewohnt haben will. Das geschah aber erst im folgenden Jahr.

Erst am 21. Juni erteilte ihm HEINRICH schliesslich die Abschiedsaudienz. Ueber Mangel an Freundschaft des Königs hatte er sich unterdessen nicht beklagen können: nicht nur gewährte er ihm 600 Kronen, sondern er forderte ihn auch auf, ihm in Zukunft als sein Rat in den Niederlanden zu dienen, um zum guten Verhältnis der beiden Länder beizutragen. Trug das MARNIX auch anfangs keine Aufbesserung seines Einkommens ein, so war es doch eine ehrenvolle Stellung. Minder angenehm war ihm, dass er auf Veranlassung des Königs über England zurückkehren musste.

Die Ursache dieser erneuten Reise war allerdings recht triftig. Während MARNIX Anwesenheit in HEINRICHS Umgebung war nämlich eine Intrigue gegen ihn gesponnen, die zu einem wahren Sturm im Glase Wasser führte. LYLLY, dem englischen Agenten beim französischen König, schien die ganze Sendung und vor allem das lange Verweilen dieses „great servant to the king" höchst verdächtig; er glaubte nichts von den Briefen und wusste schon am 12. April zu berichten, dass MARNIX nach der vox populi dem König die Niederlande anbieten sollte [1]). Mit neuem Verdacht erfüllte ihn JUSTINUS VON NASSAUS Ankunft; merkwürdige Dinge lies er sich von dessen Sekretär erzählen und berichtet nun wütend-ironisch in die Heimat, that the lowe countries complain of the quenes amytie with them, that they thought this king in case to protect them, that our mistress, since she hathe had their townes, hathe done nothinge for them, the frogges are werie of the blocke [2]) in the water or els their rebellious myndes haue lyved so longe in that amytie which hath and doth enriche them upp to the chin and so puffed up withall that they must needes have another practise to ruyn them. Dass der König auf diese Pläne eingehen würde, wollte LYLLY zwar nicht glauben und meinte auch, dass die Niederlande selbst ipso facto ihre Grösse verlieren würden „by callinge in a protector that is a king, frenche, and uppon the same contenent". Er hielt die ganze Sache für eine private Intrigue von VILLIERS, WILHELMS ehemaligem Hofprediger „our unnaturall ennemye" der findet, dass OLDENBARNEVELT genug an seiner Herrschaft über die Generalstaaten hat, die er einschläfert, und deshalb MORITZ — bis jetzt den Diener der Staaten — zum Herrscher machen will; denn wenn der König von Frankreich gerufen wird, so muss MORITZ sein Leutnant und auf die Weise der wahre Regent werden. LYLLY lies sich auch von dem Sekretär bestätigen, dass Aldegondes aufgefangene Briefe nur ein Vorwand waren und er in Wirklichkeit als Emissär MORITZ' dem König zu sagen hatte,

---

1) LYLLY an WALSINGHAM, Melun 12. April; MS. Rec. Off. l.c.

2) Die Bedeutung dieses Worts ist mir nicht klar; es ist aber aus der allerdings sehr undeutlichen Handschrift nichts Anderes herauszulesen.

wie sehr der junge Prinz seine ganze Hoffnung auf ihn setze. Er fügt hinzu — und ich lasse das einstweilen unerklärt — er habe seit der Ankunft Aldegondes von dem Betreiben der Heirat von MORITZ hier in Frankreich gehört, Justinus sei gekommen, um in MORITZ' Namen alles zu bestätigen, während MARNIX die Lage zu sondieren gehabt habe, nachdem das Eis schon längst gebrochen sei [1]).

In England erregten diese Mitteilungen natürlich grosses Unbehagen. BURGHLEY teilte BODLEY sofort die angeblichen Anerbietungen und Verhandlungen MARNIX' mit dem König und Marschall BIRON mit, ohne ihre Wahrheit anfangs irgend in Zweifel zu ziehen; erst später liess ELISABETH BODLEY erklären, sie fände die Angelegenheit doch nicht so klar, dass er darüber sprechen dürfe [2]). Inzwischen aber hatte Burghley ihn längst beauftragt, sie den Staaten mitzuteilen, an deren Mitwirkung ELISABETH denn doch nicht recht glauben wollte.

BODLEY machte nun erst recht eine „Staats-Affaire" daraus, da er in dem Anerbieten das Zutagetreten einer tiefen Verschwörung sah. Nach seiner Meinung hatten MORITZ, OLDENBARNEVELT und ihre Parteigänger den Herrn von Aldegonde, dessen französische Gesinnung sie kannten, zur Zeit der Sendung von JUSTINUS durch briefliche Aufträge zum Instrument ihres Anerbietens gemacht. Man habe bei der Abreise des Admirals und noch lange darnach allgemein davon gesprochen, das auch dieser darüber in Frankreich zu verhandeln habe. Nur an einen von langer Hand von den Generalstaaten vorbereiteten Plan und überhaupt an eine Mitwirkung der Generalität wollte BODLEY, der über die Fakten der plötzlichen Entsendung MARNIX' unterrichtet war, nicht glauben; vielmehr hätten die Franzosenfreunde wohl gedacht, die Generalstaaten würden bei einer Einwilligung des Königs dem fait accompli gern zustimmen. Er habe aus der Gleichgültigkeit von MORITZ, BARNEVELT und ihren Anhängern gegen die Königin schon immer auf einen geheimen Plan einer Staatsänderung geschlossen, und vielleicht habe man auch den Staatsrat niemals eine Autorität gewinnen lassen, damit einige von jenen Leuten diese Dinge ungehindert betreiben könnten.

So baute der englische Vertreter ein kühnes Luftschloss auf, entdeckte die

---

[1]) LYLLY an BURGHLEY, 21. Mai: M.S. ibid.

[2]) Von BURGHLEYS Briefwechsel mit BODLEY beziehen sich folgende Stücke teilweise oder ganz auf MARNIX:
BURGHLEY an BODLEY, 20./30. Mai u. 23. Mai/2. Juni: MS. Brit. Mus. Galba D. VII, fol. 129 vo.
BODLEY an BURGHLEY, 31. Mai/10. Juni: Ibid. fol. 146. (Auch Rec. Off. St. Pap. For. Holland. Bd. 37,119.
" " " 13./23. Juni: Brit. Mus. l. c. fol. 151.
BURGHLEY an BODLEY, 18./28. Juni: Ibid. fol. 155.
" " " 6./16. Juli: Ibid. fol. 159 vo.
BODLEY an BURGHLEY, 6./16. Juli: Rec. Off. St. Pap. For. Archives 91, fol. 18
" " " 9./19. Juli: Br. Mus. l. c. fol. 153 (2.).
" " " 14./24. Juli: Ibid. fol. 172.
" " " 21./31. Juli: Ibid. fol. 188 (2.)

gefährlichsten Pläne und legte die geheimen Wurzeln des Schwindens der englischen Autorität bloss! Er berührte allerdings mit der Stellung des Staatsrates einen der wundesten Punkte des englischen Einflusses, denn in der That brachten die Generalstaaten gerade in jenen Jahren die Regierungsgewalt an sich, um den Staatsrat, in dem auch Engländer waren, beiseite zu schieben. BODLEY hat also die Thatsachen ganz richtig beobachtet und hat auch gerade 1590 noch bei anderer Gelegenheit auf die Gefahr hingewiesen. Nur bei der Erklärung unterliegt er doch wie fast alle Politiker des 16. Jahrhunderts der Neigung, künstliche Intriguen, tiefe, geheimnisvolle Ränke da zu sehen, wo in Wirklichkeit nur der Drang nach Verschiebung der politischen Machtverhältnisse sich der einfachsten und selbstverständlichsten Mittel bediente.

Am 14. Juni protestierte BODLEY seinem Auftrag gemäss mündlich und schriftlich in den Generalstaaten [1]) und gab der Angelegenheit eine noch grössere Bedeutung dadurch, dass er HEINRICH IV selber der Königin darüber berichten liess. Denn so legte er — und übrigens mit Recht — den ersten Brief BURGHLEYS aus, der erst später betonte, dass der französische König nichts damit zu thun habe. Die Generalstaaten gerieten, wenn wir BODLEY glauben sollen, in erhebliche Angst; in ihrer Antwort — 2 Tage später — läugneten sie natürlich durchaus, irgend einen solchen Auftrag gegeben zu haben. [2])

Unterdessen hatte auch MARNIX selber von der Verdächtigung gehört, und da WALSINGHAM inzwischen gestorben war, rechtfertigte er sich vor BURGHLEY, indem er die ihm zugeschobenen Pläne und Absichten weit von sich wies, jeder Aendernng feindselig zu sein behauptete und sich darauf berief, dass die Königin ihm bei seiner letzten Abreise aus England versprochen habe, niemals etwas zu seinem Nachteil zu glauben, ohne seine Verteidigung gehört zu haben. Auch dem Staatsrat, den Generalstaaten und MORITZ schrieb er in gleichem Sinne. Dann erschien er selbst, Mitte Juli, mit Briefen des Königs, die ihn entlasteten, in England und wusste sich bei ELISABETH so vollständig von allen Beschuldigungen zu reinigen, dass sie BODLEY befehlen liess, auch in den Staaten allen etwa gegen MARNIX entstandenen Argwohn zu beseitigen.

Dieser ihm sicherlich höchst unsympathischen Aufgabe entledigte sich der Gesandte durch eine kurze Erklärung am 27. Juli, die er später auf Wunsch Aldegondes und der Staaten auch schriftlich abgab. [3]) Waren nun aber ELISABETH und BURGHLEY volkommen befriedigt, so war BODLEY doch keineswegs von

---

1) Resol. St. Gener. 14. Juni 1590; — Ebenfalls St. Gen. No. 3795; No. 3805, p. 222 u. No. 7144.
2) St. Gener. No. 3795, fol. 44; — Ebenfalls ibid. 3805, fol. 228; 4692 u. 7144.
3) Resol. St. Gen. 27. Juli u. 2. Aug. 1570. Vgl. Brit. Mus. l. c. fol. 192 b.; — Ebenfalls St. Gen. 7144.

MARNIX' Unschuld überzeugt. Nur schränkte er seine Behauptungen jetzt dahin ein, dass MARNIX nur mit der Sondierung des Königs beauftragt gewesen sei, und später liess er sich noch von PAULUS BUYS bestätigen, dass *wenn* Paris gefallen wäre und *wenn* der König weitere Fortschritte gemacht hätte, die Frankophilen den König sicherlich zur Annahme des Protektorates über die Provinzen hätten bewegen wollen. Andere Niederländer stellten nach BODLEYS Darstellung Alles, ohne die Tatsache durchaus zu leugnen, nur als ungebundene Sprache von MARNIX hin, der bekannt sei als vielgeschäftiger Müssiggänger (ardelio et *πολυπράγμων*).

Diese feindseligen Urteile über MARNIX sind sehr bezeichnend, und sehr bezeichnend ist es auch, dass sie von Leuten wie PAULUS BUYS herrührten, der seit jeher, trotz aller Feindschaft gegen LEICESTER, zu den englischen Parteigängern und den Feinden des französischen Anschlusses gehörte. Wenn BODLEY sich seine Informationen nur aus diesem Lager holte, so konnte er natürlich nur Ungünstiges über MARNIX hören. Der Engländer hat bei der ganzen Angelegenheit eine etwas merkwürdige Rolle gespielt: erst durch BURGHLEY wird er auf sie aufmerksam gemacht, behauptet dann aber, dergleichen seit langem gewusst zu haben — was er dann doch nach England hätte berichten müssen —, und als sich alles als unwahr herausstellt, tritt er langsam und fast unmerklich den Rückzug an, ohne doch seine Position ganz aufzugeben. Sein Verhalten ist weder sehr ehrlich noch sehr geschickt. — Die verächtlichen Urteile über MARNIX sind natürlich ganz einseitig; dessen Freunde dachten ganz anders über die Reise und bewunderten den Mut, dass gerade er sich nach England begeben hatte [1]).

Sind aber die Verdächtigungin gegen MARNIX, MORITZ und OLDENBARNEVELT wirklich ganz aus der Luft gegriffen. Als MARNIX später vom Staatsrat nach ihrer Ursache befragt wurde und diese schriftlich mitteilen sollte, weigerte er sich das zu thun, da er doch von solchen Verdächtigungen nichts zu sagen wisse; er machte seine Begleiter in Frankreich — anscheinend auch den erwähnten Verwandten von Morgan — dafür verantwortlich, die LYLLY dergleichen hinterbracht und auch direkt nach England berichtet hätten [2]) Und Villiers, der ja ebenfalls mit der Sache zu thun haben sollte, wusste den Verdacht nur als „seltsam" zu bezeichnen und fügte philosophisch hinzu, dass man dergleichen nie werde vermeiden können [3]). Uebertrieben waren die Beschuldigungen ganz zweifellos, die Ueberbringung der Briefe war, soweit die Staaten von Zeeland in Betracht kommen, MARNIX' einzige Aufgabe und kein blosser Vorwand. Aber es wäre schon nicht

1) DELPRAT, Lettres inéd. de Lipse, p. 44, 46, 49.
2) Resol. Raad v. State. 6. Aug. 1590; vgl. jetzt auch BLOK, Corr. de Leicester, p. 258.
3) Archives, II, I, p. 135.

unmöglich, dass MARNIX' etwa diese Gelegenheit ergriffen hätte, um sich einen offiziellen Auftrag zu verschaffen, der als Deckung dienen konnte für irgendwelche seit längerer Zeit zwischen ihm und MORITZ verabredete oder besprochene Unterhandlung mit dem französischen König. Oder der englische Resident könnte darin Recht haben, dass man Aldegonde später, als er schon in Frankreich war, dergleichen Aufträge nachträglich gegeben hätte. Die Ableugnungen MARNIX und HEINRICHS würden am Ende nicht viel bedeuten, denn diese konnten ja gar nichts anderes thun, als ableugnen.

Ausserdem: was stellen sie denn in Abrede? Dass MARNIX HEINRICH IV. die Souveränetät angeboten habe. Dass er das gethan haben sollte, ist in der That stark unwahrscheinlich. In diesem Verdacht spiegelt sich wohl nur der Argwohn der Engländer gegen die franzosenfreundliche Partei im Haag wieder. Schon vier Jahre früher hatten sie in ähnlicher Furcht vor der Berufung des dänischen Königs als Protektors gelebt [1]). Ein solches Anerbieten an den König von Frankreich wäre ja damals in der That Wahnsinn gewesen, da HEINRICHS eigene Stellung noch viel zu unsicher war. Erst 1606, als die Staaten die Last des Krieges kaum mehr tragen konnten, Frankreich aber kräftiger war als seit einem halben Jahrhundert, erst damals hat HEINRICH von seiner Seite aus den Staaten vorschlagen lassen, er wollte die Souveränetät der Niederlande übernehmen. Er fand in OLDEBARNEVELT einen entschiedenen Gegner [2]); dass dergleichen Pläne von einer der beiden Seiten je vorher — seit 1585 — erörtert worden sei, ist meines Wissens nicht bekannt und auch recht unwahrscheinlich.

Anders steht es mit der Idee, MORITZ zum Herrn zu erheben. Darauf läuft je Lyllys Befürchtung hinaus, MORITZ wolle Generalleutnant HEINRICHS werden und auf die Weise zur Herrschaft gelangen. Es giebt doch zu denken, dass MARNIX acht Jahre später (1598) wiederum mit HEINRICH IV über ähnliche Dinge verhandelt zu haben scheint. Damals — das steht durch OLDEBARNEVELTS gleichzeitigen und offiziellen Bericht fest — legte der König den Holländern nahe, MORITZ zum Souverän, in welcher Form auch immer, zu machen [3]). Wenige Wochen vorher aber hatte MARNIX den Räten des Königs „chimärische" Pläne entwickelt, die sich wahrscheinlich u. a. auf eine Heirat zwischen MORITZ und der Schwester des Königs bezogen. Dass MARNIX diesen Vorschlag gemacht habe, glaubte jedenfalls BURGHLEYS Sohn, damals englischer Gesandter in Frankreich, bestimmt zu wissen. Es ist auch kaum zuviel vermutet, dass MARNIX an dem Vorschlag des Königs

---

1) Blok (deutsche Ausg.) III, 433.
2) Deventer, Gedenkstukken, III, XV ff., 71 ff,, 88 f., 100 ff.
3) *Deventer*, l.c. II, 218, 222, 246.

nicht unbeteiligt war und dass seine „chimärischen" Vorschläge mit der geplanten Erhebung MORITZ' zusammenhingen. [1])

Und nun scheint es fast, als ob LYLLY dergleichen 1590 ebenfalls geargwöhnt hat. Denn auf die Verbindung mit KATHARINA VON NAVARRA, HEINRICHS Schwester, können sich seine etwas rätselhaften Worte über MORITZ Heirat in diesem Zusammenhange wohl nur beziehen. Und nun nehme man dazu, dass auch in den Niederlanden der Verdacht, MORITZ strebe nach der Monarchie, nie aufgehört, dass OLDENBARNEVELT ihn in seinen Verhören deutlich aus gesprochen hat; und man nehme dazu, dass auch Mornay schon vor 1592 mit dem König über die Heirat des oranischen Prinzen mit seiner Schwester gesprochen hat [2]), und auch dass MARNIX ihr 1596 sein Buch über das Abendmahl gewidmet hat, was doch auf eine gewisse Art von Intimität deutet, von der wir sonst gar nichts wissen. Ist da der Gedanke ganz abzuweisen, dass doch irgend etwas an den Beschuldigungen LYLLY'S und BODLEYS und den von ihnen wiedergegebenen Gerüchten dran ist?

Allerdings würde sich das dann nicht auf ein Souveränetätsanerbieten an HEINRICH beziehen, sondern auf die ja angeblich von VILLIERS propagierte Idee einer Erhebung MORITZ mit Hilfe der Heirat mit „Madame". Es wird auch nicht zu offiziellen Verhandlungen gekommen sein, sondern höchstens zu Andeutungen oder gelegentlichen Gesprächen. Und es handelt sich dann immer noch nicht um BODLEYS abenteuerliche Intriguen, aber doch um vorsichtig ausgestreckte Fühler.

Sind diese Vermutungen richtig — Gewissheiten sind es nicht — dann gewinnt MARNIX Reise nun doch eine Bedeutung, die weit über das biographische Interesse hinaus geht und die schwierigsten politischen und historischen Fragen der folgenden Jahrzehnte nahe berührt. Am unklarsten bleibt dabei OLDENBARNEVELTS Stellung: in den Berichten tritt er bald als Vertrauter von MORITZ auf, bald soll sich die Intrigue auch gegen seine Allmacht richten. Aber OLDENBARNEVELTS Stellungs in all den Plänen, MORITZ die Souveränetät anzubieten, ist überhaupt noch nicht klargestellt. Nach seiner eigenen Behauptung hat er nach dem Tod des Prinzen WILHELM befürwortet, dass man MORITZ an Stelle seines Vaters zum Grafen von Holland mache [3]), 1602 was er ein Gegner solcher Pläne, aber Fruin nimmt doch an, dass er noch 1598 eher dafür war [4]). Ist das der Fall, so trifft es natürlich für 1590 erst recht zu. Dass er damals gleich MORITZ zu den Französisch-Gesinnten gehörte, ist jedenfalls sicher.

---

1) Ibid. II, 218; — BIRCH, Negotiations (1749), p. 112; Mém. de Bellièvre, p. 140, 177, 180.
2) Mém. et Corresp. de Duplessis-Mornay, p. 304.
3) Verhooren p. 109.
4) Fruin, 10 jaren, p. 337.

Das Ende der Reise von MARNIX ist schnell erzählt.

Er war Ende Juli wieder in Middelburg, am dritten August im Haag, wo er nicht nur die Genugthuung hatte, sich vollkommen gerechtfertigt zu sehen, sondern auch noch einmal einen politischen Auftrag ausführen konnte. In HEINRICHS Namen trug er den Generalstaaten „einige Punkte und Artikel" vor, die, wenn auch auf keinerlei Bündnis, so doch auf engere Verständigung der beiden Staaten gegen Spanien hinausliefen und — als wichtigstes Mittel dazu — die Bitte um Beistand durch Schiffe wiederholten [1]). Dass diese Bitte Erfolg hatte, mag auch dem Uebermittler zugeschrieben werden.

So endete MARNIX' Reise, die eine Zeit lang gefährliche Folgen haben zu sollen schien, in voller Harmonie. Den Ausdruck davon sehen wir in denselben Tagen in seinen Unterredungen an der Tafel des Staaten-Mitgliedes Herrn VON BREDERODE, bei der ihn Buchel beobachtete: FRUIN hat schon auf die merkwürdige Schilderung hingewiesen, die uns den Herrn VON ST. ALDEGONDE als fröhlichen Tischgenossen zeigt, der sich in der Unterhaltung auch gern selbst ironisierte. Freilich mochte er so, wie er sich da selber zeichnet, dem Gegner als ardelio und πολυπράγμων vorkommen, aber diese Geschäftigkeit hat doch zu reiche Früchte getragen, als dass man sie so ganz verachten dürfte.

MARNIX begab sich nun noch zum Prinzen MORITZ, um ihm Bericht zu erstatten [2]), besuchte seine Verwandten auf Schloss Loevestein [3]), dann kehrte er in die Einsamheit seiner Insel zurück und vertiefte sich wieder in seine Bücher und Schriften.

II.

MARNIX IN ORANGE.

Im Oktober 1594 wurde MARNIX von den Generalstaaten als Uebersetzer der Bibel angestellt, 1598 ist er gestorben, und doch hat er nur die Uebersetzung der Genesis abgeliefert. Als Grund für diese auffällig geringe Leistung bei dem sonst so überraschend schnell arbeitenden Manne sind in alter und neuer Zeit seine vielen anderen Beschäftigungen, vor allem seine Reisen, angegeben worden. Mit Recht; nur macht man sich davon infolge mehrerer falscher Datierungen meist einen falschen, d. h. einen viel zu geringen Begriff. MARNIX ist erst im Sommer 1595 nach Leiden gezogen und hat schwerlich schon vorher das Werk

---

1) Hist. Genootsch. l. c. p. 252; — Vgl. Resol. St. Gener. 2. Aug. 1590.

2) Rijksarch. Kopyen etc. fol. 147: SALDAIGNE an MORITZ, 3. Aug. 1590: Ce porteur Monsr. DE ST. ALDEGONDE...

3) MS. Bibl. Leiden. VULCAN. 105 III: Ged. BOETZELAAR an VULCANIUS, 29. Sept. 1590.

begonnen.[1]) Im Herbst nahm ihn sicher der Druck der „Ondersoeckinghe" in Anspruch und im November hatte er für die Staten-Generaal einen Brief zu dechiffrieren, der sich als so wichtig herausstellte, dass sie ihn durch MARNIX glossieren und herausgeben liessen.[2])

Fast das ganze Jahr 1596 hat er im Auftrag der Staten von Holland mit der Angelegenheit des Pastor WIGGERS zu thun gehabt und musste im März, im Juni und Juli viele Wochen lang im Haag und in Hoorn mit ihm verhandeln. Auch die Hochzeit seines Sohnes, die seine Anwesenheit in Arnhem notwendig machte, fällt in dieses Jahr.[3]) Dennoch hat er wahrscheinlich schon damals den Traité de la Ste Cène vollendet[4]), der erst nach seinem Tode herausgegeben wurde und hat, wie erwähnt, die Genesis abgeliefert. Ausserdem erschien in diesem Jahr eine anonyme Schrift, die häufig — wenn auch vielleicht mit Unrecht — MARNIX zugeschrieben wird.[5])

Im November desselben Jahres begab er sich von neuem auf eine lange Reise, die ihn weit über ein Jahr von der Heimat fernhielt. Erst etwa im Februar 1598 kehrte er nach Holland zurück: ein kranker Mann, so dass er im Juli, vielleicht zum ersten Male in seinem Leben, von sich sagen musste, dass er müssig sei[6]). Aber auch jetzt noch konnte er nicht *die* Zeit mindestens, die seine Krankheit ihm übrig liess, dem grossen Werk der Bibelübersetzung widmen, sondern musste sich erst in seiner zweiten grossen Apologie gegen die Angriffe verteidigen, die ein Anonymus in seiner Abwesenheit gegen ihn gerichtet hatte, und musste auch jetzt wieder — im April — den Generalstaaten als Dechiffreur aufgefangener Briefe dienen[7]). Dass er unter solchen Umständen nicht weitere Bücher der Bibel abgeliefert hat — denn ob er nicht noch mehr angefangen oder gar fast vollendet hat, wissen wir nicht — das wird niemanden wundernehmen.

Die grosse Reise vom November 1596 bis zum Frühjahr 1598 führte ihn in MORITZ VON ORANIENS Auftrag nach dem Fürstentum Orange[8]). Dort hatten schon zu WILHELM VON ORANIENS Zeiten endlose Streitigkeiten zwischen dem

---

1) Notulen v. Zeeland, 3. Juni 1595. — M. hatte allerdings schon in den 80er Jahren mit der Uebersetzung kleinerer Bibelabschnitte begonnen (Tjalma, MARNIX, 280,3), doch lässt sich nachweisen, dass er dann jahrelang nicht weiter daran gearbeitet hat.

2) MS. Resol. d. Staten-Generaal, 13. u. 27. Nov., 3. u. 5. Dez. 1595, 3. Jan. 1596.

3) MS. Notaris-Protocol v. JAN VAN HOUT im Leidener Gemeente-Archief, fol. 120.

4) Die Vorrede ist 12. Okt. 1596 datiert.

5) V. D. WULP I, No. 815.

6) Oeuvres de MARNIX, Corresp. 352.

7) Resol. St. Gener. 9. Apr. 1598.

8) V. TOORENENBERGEN, Marnix godsdienst. geschriften, Verscheidenheden, p. 92, hat das Datum des Briefes vom 3. Nov. 1596, der über die bevorstehende Reise nach Orange berichtet, einfach in 1597 verändert: ohne Grund.

Gouverneur und dem Gericht, dem Parlament, zwischen den Hugenotten und den Katholiken und den Hugenotten untereinander geherrscht [1]) WILHELMS Autorität wurde kaum anerkannt, der wahre Herr war die französische protestantische Partei, die reformierte Kirche des Languedoc ihr Vertreter. Bald darnach ereignete sich die merkwürdige Lage, dass WILHELM, in gewissem Sinne der Vorkämpfer der Calvinisten in den Niederlanden, den Protestanten *Blacon*, der die Gouverneurschaft Oranges an sich riss, die Katholiken unterdrückte und von HEINRICH VON NAVARRE beschützt wurde, nicht anerkannte.

MORITZ, der während der Abwesenheit seines älteren Bruders die Regentschaft in Orange ausübte, blieb schlieslich doch nichts anderes übrig, als 1588 Blacon anzuerkennen. Als dieser 1596 starb, entstanden neue Zwistigkeiten zwischen seinem Sohn, dem er den Gouverneursposten wie ein Erbe hinterlassen hatte, und dem Parlament, Zwistigkeiten, die in den kleinen Verhältnissen des Ländchens sofort jene persönliche Färbung und Verbitterung bekamen, die für den Kleinstaat ein — für allemal charakteristisch zu sein scheint. Eine Deputation unterrichtete MORITZ von den verwickelten Zuständen des Landes, und dieser beschloss, durch ALDEGONDE Ordnung zu schaffen.

Der Grund für diese Wahl mag gerade in Marnix' gutem Verhältnis zu HEINRICH IV seit der oben besprochenen Mission von 1590 liegen. Denn darüber konnte sich MORITZ nicht täuschen, dass HEINRICH IV den Schlüssel zur Lage hatte, und dass das Ländchen in Wirklichkeit ganz abhängig war von Frankreich. Er war eben damals schon eine unmögliche Anomalie, dass eine kleine Enclave in dem national geeinten Reiche einem Fürsten jenseits der Grenzen gehorchen sollte. HEINRICHS Stellvertreter im Dauphiné war daher thatsächlich eine viel entscheidendere Persönlichkeit als der Prinz von Oranien.

Schon Ende August bekam MARNIX von den Generalstaaten, in deren Dienst er ja stand, für ein halbes Jahr Urlaub [2]), indes zog zich die Abreise aus uns unbekannten Gründen noch hin, und auch nachdem die Staaten van Holland GIDEON BOETZELAER, MARNIX' Neffen und jüngeren Freund, zur Förderung seiner Reise mit MARNIX drei Monate seines Traktements im voraus bezahlt hatten, [3]) machte sich die Gesandtschaft noch nicht auf den Weg. Uebrigens scheint BOETZELAER seinen Onkel schliesslich doch nicht begleitet zu haben: mindestens hören wir nur von PIETER CORNELIS BREDERODE, dem späteren Gesandten der

---

1) A. DE PONTBRIANT: Hist. d'Orange, 1891.

2) Resol. St. Gener. 31. Aug. 1596. — Die Hauptquelle für die Reise ist JOS. DE LA PISE, Tableau de l'hist. d'Orange, 1639, p. 564 ff. Wo kein Citat steht, benutze ich ihn. DE LA PISE hat mindestens einen Teil der Reise selber mitgemacht.

3) Resol. v. Holland, 28. Sept. 1596. Vgl. für das Traktament 21. Aug. 1598.

Generalstaaten in Deutschland, als Begleiter. Erst als der Herzog von Bouillon, der mit den Staaten über einen Bündnisvertrag mit HEINRICH IV verhandelt hatte, Anfang November nach Frankreich zurückkehren wollte, wurde es Ernst mit der Reise. MARNIX fuhr am 4. nach dem Haag [1]), nahm dort am 8. Abschied von den Generalstaaten, die ihm seinen Urlaub auf 6 Monate vom Tag der Abreise an verlängerten und einen Brief an HEINRICH IV mitgaben, in dem sie diesen baten, in Erinnerung an WILHELM VON ORANIEN und um MORITZ bei seinem Kampf in der gemeinsamen Sache freie Hand zu schaffen, ALDEGONDES Mission durch seine Authorität zu unterstützen. Auch der Herzog von Bouillon wurde gebeten, die Angelegenheit beim König zu fördern. [2])

MARNIX hat den König wahrscheinlich erst Mitte Dezember in Rouen getroffen, da sich die Abreise infolge widriger Winde verzögerte [3]), und hat sich dann lange Monate am Hof, der im Februar 1597 nach Paris verlegt wurde, aufgehalten. Beratungen mit HEINRICH IV und mit LESDIGUIÈRES [4]), der Anfang Februar wegen des bevorstehenden Krieges mit Spanien und Savoyen zum lieutenant-genéral des Dauphiné ernannt wurde, scheinen seine Thätigkeit in Anspruch genommen zu haben, aber vielleicht hat der König auch hier wieder wie 1590 die Kunst des Hinauszögerns zu handhaben gewusst. Jedenfalls fand MORITZ es nötig, ihm im Februar die Angelegenheiten Oranges von neuem ans Herz zu legen. [5])

Erst am 1. Mai trafen MARNIX und BREDERODE in Orange ein und wurden äusserlich ehrenvoll empfangen. Hier war man inzwischen längst wieder zu Thätlichkeiten übergegangen, BLACON hatte sich mit Soldaten ins Schloss geworfen, das Parlament sich schliesslich nach Courthezon, einem kleinen Städtchen in der Nachbarschaft, zurückziehen müssen. Am folgenden Tag sehen wir nun ein für MARNIX typisches Bild vor uns: er nahm wieder, wie so unendlich oft seit den Tagen von Dordrecht im Juli 1572, Zuflucht zu seiner aussergewöhnlichen Rednergabe, um eine Einigung herzustellen. Aber die Rollen schienen vertauscht, denn dieser alte Anhänger monarchomachischer Gedanken sprach — über den Gehorsam, den die Unterthanen dem Fürsten schulden. Der Gedanke an sich lag allerdings auch sonst weder ihm noch seiner Partei fern, aber ihm

---

1) Vgl. S. 17, Anm. 8.

2) Res. St. Gener. 5. u. 8. Nov. 1596. — Die Generalstaaten an HEINRICH IV, 5. Nov. 1596: Rijksarch. St. Gener. No. 6671.

3) Resol. v. Holland, 15. u. 16. Nov. 1596. Etwas andere Daten giebt BOR IV (1679), 267. — Aus Resol. St. Gener. geht hervor, dass HEINRICH den Vertrag spätestens am 16. Dez. in Rouen ratificiert hat, nach Thuanus, Hist. libri, V (1733,) p. 619 allerdings erst im folgenden Januar.

4) LESDIGUIÈRES war Anfang März mit dem König zusammen in Paris: L'ESTOILE, Mém. — Journeaux éd. Brunet, VII, p. 83.

5) v. D. BERGH, Gedenkstukken . . . . uit de archieven te Rijssel, I, p. 343.

pflegte unter andern Umständen der entscheidende Nachsatz zu folgen: wenn freilich der Herrscher dies und jenes thut, so sind die Untertanen der Gehorsamspflicht ledig. Jetzt war MARNIX' Idee natürlich, dass MORITZ als einem wahrhaft „christlichen" Herrscher unter allen Umständen zu gehorchen sei.

ALDEGONDES faktischer Haupttrumpf war dann, dass er drei Patente MORITZ' vorzeigte und erklärte, für den Notfall ein viertes zu haben, durch das er selber zum Gouverneur ernannt wurde. Aber damit hatte er nur Misserfolg, denn die Stadt weigerte sich, seine Beglaubigungsschreiben auch nur zu verificieren und ihn als Gouverneur anzuerkennen und erklärte, nur mit BLACON selbst verhandeln zu können. Auch Conferenzen mit BLACON führten zu keinem Ergebnis, und als sich MARNIX auf die BLACON feindlichen katholischen Stände stützen wollte, zwang ihn offene Waffendrohung von seinem Vorhaben abzustehen. „Ainsi se jouoit-on de ce bon personnage", sagt unser Gewährsmann.

Sehr wieder seinen Willen musste er sich nun doch an LESDIGUIÈRES wenden, der in Grenoble weilte, und von dem er genau wusste, dass er BLACON freundlich gesinnt war; während diese beiden mit einander verhandelten, fuhr er selber weiter nach Gap, wo Ende Mai die protestantische Provinzialsynode des Dauphiné tagte, der Orange damals unterstand. [1]) Man sieht, er versuchte nacheinander sein Heil bei allen entscheidenden Faktoren: bei dem König, bei seinem Vertreter in der Provinz, bei der protestantischen Kirche; aber auch die Synode gab ihm im wesentlichen nur gute Worte. Ihre Vertreter beteiligten sich an weiteren Verhandlungen in Grenoble, bei denen Orange schliesslich seine Forderungen allgemeiner Amnestie, anderer Besetzung des Parlaments sowie Regierung durch einen Gouverneur, zu dem sie Vertrauen hätten, praecisierte: das hiess, sie wollten BLACON behalten und den Niederländer nicht anerkennen.

Mitglieder des Parlamentes von Grenoble wurden schlieslich als Schiedsrichter in dem Streit bestellt, der sich immer mehr und mehr um MORITZ' Anerkennung in der Person ALDEGONDES und um die Frage drehte, ob dieser anstelle BLACONS zum Herrn des Schlosses gemacht werde. Dass die von LESDIGUIÈRES abhängigen Grenobler zu Gunsten BLACONS entschieden, wird niemanden wundern [2]). Auch ein Versuch, durch BREDERODE auf der Synode des Languedoc in Usez Hilfe zu erbitten, misslang genau so wie in Gap [3]).

Neue Conferenzen mit LESDIGUIÈRES im August oder September blieben

---

1) LESDIG. war den ganzen Mai über in Grenoble, vgl. Douglas et Roman, Actes et corresp. de LESDIG., I, 287 ff. — Die Synode tagte am 28. Mai, vgl. „Observations du synode" in den Arch. départ. de la Drôme und in der Genfer Bibliothok (ms. franç 58a), die aber leider nichts hierüber berichten.

2) Vgl. auch Nic. Chorier, Vie d'Artus Prunier de St.-André, p.p. Alfr. Vellot, 1880, p. 142.

3) Ueber diese Synode scheinen weder Bücher noch Mss. zu berichten.

ebenfalls erfolglos, denn LESDIGUIÈRES unterstützte BLACON nach wie vor. MARNIX hatte in Orange einen alten, ihm durch seine Bücher längst bekannten Gesinnungsgenossen getroffen: JEAN DE SERRES (SERRANUS), den Verfasser der hervorragenden „Commentarien über den Zustand der Religion und des Staates in Frankreich" [1]). Jetzt war er Prediger in Orange und einer der Vertreter der Stadt bei diesen Conferenzen mit LESDIUGIÈRES. Aber wie sich MARNIX' Stellung zu Calvinisten und Katholiken in allen Beziehungen gerade umgekehrt zu haben schien, so fand er auch in JEAN DE SERRES jetzt einen seiner erbittertsten Feinde, der anstatt zum Frieden zu wirken, im Gegenteil den Widerstand noch anzufachen suchte. Die Zusammenkünfte fanden auf Schloss Bayard im Tal Grésivandau (in Savoyen) statt, denn LESDIGUIÈRES stand damals mitten im Krieg gegen Spanien und Savoyen [2]). Für den niederländischen Adligen musste die Gegend noch eine besondere Bedeutung haben, denn nur etwa 50 km entfernt lag sein Stammgut MARNIX, das er, wenn überhaupt jemals, seit 25 Jahren bestimmt nicht gesehen hatte. Während dieser Zeit hatte er zweimal an der Spitze wichtiger Landschaften und Orte gestanden, aber seine Gouverneurschaft von Delft, Rotterdam und Schiedam hatte mit seiner Gefangennahme, die Bürgermeisterschaft von Antwerpen mit der Uebergabe der Stadt an die Spanier und seiner Ungnade geendet. Diesmal konnte er sich nicht einmal Anerkenung als Gouverneur verschaffen, denn auch diese letzten Beratungen waren erfolglos. Es blieb ihm nichts übrig, als sich nach Courthezon zurückzuziehen und Anfang Dezember über Lyon nach Paris zu reisen [3]), um von neuem lange Wochen (bestimmt noch Mitte Januar) mit dem König zu verhandeln. Erst im Januar oder Anfang Februar kehrte er nach Holland zurück [4]).

Sein Urlaub, den die Generalstaaten schon im Juni für weitere 4 Monate verlängert hatten, [5]) war längst wieder überschritten, aber trotzdem unterstützte die Generalität den Prinzen MORITZ noch weiterhin in der Angelegenheit, und als im Januar OLDENBARNEVELT und JUSTINNUS VON NASSAU zu HEINRICH VI abgefertigt wurden, beauftragten die Generalstaaten sie, nach Erledigung ihrer eigentlichen Mission, auch über das Fürstentum Orange zu verhandeln [6]). Viel Erfolg

---

1) Vgl. über ihn Oud-Holland, 1906/07, p. 69. Bücher von ihm in MARNIX' Besitz: TOORENENBERGEN, op. c. 135, 157, 161.

2) LESD. war im August bis Oktober häufig auf Schloss Bayard oder in nächster Nähe, vgl. Douglas et Roman, op. c. I, 303—313.

3) TOORENENBERGEN, op. c. 94. — M. an LUBBERTUS, Lyon, 2. Dez. 1597: Ms. Acad. de Bruxelles, Coll. de Stassart. Der Brief ist mit zahllosen Fehlern und falscher Adresse Oeuvre de MARNIX, Corr., 345 gedruckt.

4) Mém. de Bellièvre (1696), p. 89 u. 140.

5) Resol. St. Gener. 24. Juni 1597.

6) Resol. St. Gener. 19. u. 20. Jan. 1598. Vgl. v. D. BERGH, op. c. p. 343, I.

scheint auch das nicht gehabt zu haben, denn selbst im Jahre 1599 hatte man BLACON noch nicht absetzen können, und Odet de la Noue, der Sohn des „Eisenarms", des einstmaligen Führers der niederländischen Armée, den HEINRICH als Gouverneur vorschlug, sagte MORITZ anscheinend wegen seiner — allerdings äusserst losen — Verwandtschaft mit ihm nicht zu. MORITZ seinerseits proponierte JUSTINUS VON NASSAU, ebenfalls ohne Erfolg [1]). Durch PHILIPP WILHELMS, MORITZ älteren Bruders, Rückkehr aus Spanien wurde dann das Fürstentum der Interessensphäre von MORITZ entrückt, da ja jener der anerkannte eigentliche Herr von Orange war.

MARNIX dortiger Aufenthalt hatte inzwischen noch ein gerichtliches Nachspiel gehabt. Es erschien nämlich 1598 ein anonymes Pamphlet gegen ihn, die Très humbles remonstrances de la Communauté d'Orange, die MORITZ überreicht wurden; an ihrem Stil wollte man sie zweifellos als ein Werk JEAN DE SERRES' erkennen. MORITZ liess den Drucker der Flugschrift gerichtlich verfolgen und alle Exemplare vernichten — mit solchem Erfolg, dass heute kein einziges mehr aufzutreiben ist. [2])

Man könnte vielleicht zu der Meinung kommen, dass MARNIX, der auf dieser Reise als Beschützer der Katholiken und Gegner des hugenottischen Predigers auftritt, am Ende seines Lebens seine Meinungen geändert hat. Aber davon ist doch keine Rede. In den Jahren 1578/79 hatte sich ja in den Genter Wirren genau dieselbe Umkehrung der Verhältnisse vollzogen: die Rollen, die damals Hembyze und Dathen gespielt hatten, die lagen jetzt in BLACONS und JEAN DE SERRES Händen. MARNIX hatte damals wie jetzt Partei gegen die extremen Calvinisten ergriffen: er war nur dogmatisch extrem; sowie es sich um Angelegenheiten des Staates handelte, suchte er zu vermitteln.

Und er war ganz der Alte geblieben, in seinen Anschauungen und in seinem Wesen. In Orange hatte der Humanist durch theoretische Auseinandersetzungen die Gemüter auf den richtigen Weg zu bringen gesucht, von Lyon aus schrieb er auf der Rückkehr einen Brief an CASAUBON, der, wie sein Herausgeber mit Recht hervorhebt, „den echten color antiquus" trägt [3]); und in den Juli 1597 fällt ein Zwischenspiel, das sich gerade so in den Zeiten seiner höchsten Kraft hätte ereignen können. MARNIX kam damals nach Avignon und wurde von den Vätern der Stadt zu einem Essen zusammen mit dem Erzbischof von Aix und dem Jesuiten COTTON eingeladen. COTTON, damals noch Lehrer am Priestercolleg

---

[1]) G. C. VREEDE, Lettres de Buzenval, p. 53, 102, 108.

[2]) Die Akten über MORITZ Vorgehen in der Bibl. d'Avignon, No. 2914, fol. 211—214. — Die Biographen de Serres' berichten über die ganze Angelegenheit nichts.

[3]) TOORENENBERGEN, op. c. p. 93. — MARNIX hatte Casaubon im August 1597 in Montpellier besucht Vgl. Casaubon, Ephemerides, ed. Russel, I (1850), 35.

Avignons, später HEINRICH IV bekannter und einflussreicher Beichtvater, forderte MARNIX nach dem Essen zu einem Religionsgespräch auf. Dieser war auch sofort dazu bereit, lehnte aber ab, in dieser päpstlichen Stadt über die Authorität des Papstes zu diskutieren, um nicht des crimen laesae majestatis schuldig befunden zu werden.

So einigte man sich denn auf ein Gepräch über die Frage, ob die Authorität der H. Schrift oder die der Kirche grösser sei, und COTTON führte das bekannte Bibelwort an: super hanc petram aedificabo ecclesiam meam. MARNIX antwortete mit einer Gegenfrage, die für den scharfen Logiker kennzeichnend ist; ist die Authorität grösser, die etwas beweist, oder die, die erst bewiesen werden muss. Als sein Gegner mit der Antwort zögerte, brach er in ein Gelächter aus: Bei Gott, meine Herren, wir streiten umsonst, denn Du, Herr Doctor, hast geschworen, Deinen Glauben niemals zu ändern, und würdest Du hundertmal überwunden, und ich glaube ja nach eurer Meinung seit 20 Jahren weder an Gott noch Teufel."

Das Gespräch, das uns nur von protestantischer Seite überliefert ist [1]), mag im einzelnen zurechtgestutzt sein, denn COTTON war kein so leicht zu überwindender Gegner, aber der überlegene und satirische Ton MARNIX' wird wohl richtig getroffen sein, und er ist es, der uns den Verfasser des Bienenkorbs zeigt.

Und auch in seiner politischen Gesinnung hat er sich nicht geändert. Es läge nahe anzunehmen, dass die Misserfolge bei HEINRICH, LESDIGUIERES und in Orange oder dass der Uebertritt des französischen Königs ihn zu einer Revision seiner Ansichten über Frankreich gebracht hätten. Nichts davon: in dem schon angeführten Briefe an CASAUBON fügt er bei der Besprechung der politischen Lage dem zufälligen Ausdruck Gallia nostra sofort hinzu: denn warum sollte ich nicht von unserm Frankreich sprechen, da doch von seinem Wohlergehen auch unser ganzes Heil abhängt. Das war schon 1575 seine Meinung gewesen, das ist bis zu seinem Tode seine Ansicht geblieben — trotz so mancher Enttäuschungen.

---

[1]) J. Ph. Pareus, Castigationes in . . . . admonitionem Magiri, 1606, p. 130—132; ich hoffe, richtig interpretiert zu haben. — Der Aufenthalt in Avignon wird bestätigt durch den in vor. Anm. cit. Brief. — Ueber Cotton in Avignon: P. J. d'Orléans, Vie du pére Coton, 1688, p. 27 ff.

EINE STUDIENREISE DES DEUTSCHEN FESTUNGS-BAUMEISTERS DANIEL SPECKLIN IN DIE NIEDERLANDE

VON

Dr. ALEXANDER KABZA.

Das General-Landesarchiv in Karlsruhe besitzt eine umfangreiche Plänesammlung, die, was den Wert anbelangt, wohl ihres Gleichen sucht. In ihr entdeckte Geheimrat ALOIS SCHULTE, der sie vor Jahren als Archivrat repertorisierte, eine Reihe von handschriftlichen Plänen, die dem Strassburger Festungsbaumeister DANIEL SPECKLIN zugeschrieben werden müssen, und vermutete, dass eine grosse Zahl der Blätter von einer Reise SPECKLIN's an den Rhein und in die Niederlande herrühre. Die Richtigkeit dieser Vermutung habe ich in einer jüngst erschienenen Schrift bewiesen [1]). Einiges von dem gesammelten Material gebe ich an dieser Stelle mit den Plänen, die niederländische Festungen oder Teile derselben veranschaulichen, wieder, um anzuregen, dass eingehende Lokalforschung sich der einzelnen Pläne annimmt und so den Wert, den sie zweifellos schon wegen ihres hohen Alters besitzen, noch näher

1) A. KABZA, Handschriftliche Pläne von DANIEL SPECKLIN als Beiträge zur Baugeschichte rheinischer und niederländischer Festungen, nebst einer Studie zur Biographie SPECKLINS. Bonn (Haustein) 1911.

beleuchten kann [1]). Anscheinend haben wir es hier nämlich oft mit den ältesten handschriftlichen Abbildungen der dargestellten Städte überhaupt zu tun. Es handelt sich um die Schanze Noorddam bei Zevenbergen, einen Teil von Dordrecht, die Zitadelle Vredenburg zu Utrecht, Buren und Coevorden. Wann die einzelnen Pläne entstanden sind, lässt sich schon aus der Lebensgeschichte SPECKLINS mit Sicherheit feststellen.

Es ist bekannt [2]), dass er sich zu zwei verschiedenen Zeiten in den Niederlanden aufgehalten hat. Im Jahre 1560 war er in Antwerpen, als dort die Befestigungsarbeiten im vollen Gange waren, und 1577, als er von Strassburg aus eine Studienreise in die Niederlande unternahm, von der ich noch besonders zu handeln habe. Jener erste Aufenthalt kommt neben anderen Gründen auch schon deshalb für unsere Pläne nicht in Betracht, weil SPECKLIN damals noch nicht auf jener Stufe seiner Kunst stand, auf der er uns in einem dieser Pläne, nämlich in dem von Coevorden, entgegentritt. Wir könnten also alle ohne weiteres für die Zeit der zweiten Reise, das ist, wie ich später zeigen werde, von Oktober 1577 bis März 1578, ansetzen. Aber bei den meisten ergibt sich die Entstehungszeit aus der Baugeschichte der dargestellten Städte selbst. Hierbei haben wir natürlich vorausgesetzt, dass die Pläne auch wirklich von SPECKLIN's Hand stammen. Für den Laien ist das nicht ohne weiteres zu erkennen. Wer sich aber einmal näher mit dem handschriftlichen Nachlass des grossen Baumeisters beschäftigt hat, erkennt ihn sogleich als Autor in den hier behandelten Plänen wieder aus charakteristischen Merkmalen der Zeichnung, aus Aufschrift, Massstab, beiläufigen Notizen, Colorit u.s.w.

Ich übergehe hier die ausführliche Beschreibung der einzelnen Blätter, verweise dafür nur auf die oben erwähnte Schrift [3]) und handele eingehender über die Reise, die SPECKLIN im Jahre 1577 bezw. 1578 zu Studienzwecken in die Niederlande gemacht hat [4]).

In der Sitzung des Strassburger Rates vom 5. Oktober 1577, in der SPECKLIN seine Bestallung als Stadtbaumeister beschwor, wurde beschlossen, ihn auf Kosten der Stadt nach Antwerpen zu schicken. Von dieser Sendung erhalten wir auch Kunde aus der im ersten Bande von JACOB WENKERS handschriftlichen Collektaneen [5]) enthaltenen unvollendeten „Vita DANIEL SPECKHELS". Dort heisst es im letzten Satze: „Anno 77 Ist er von der Statt in Niderlandt Hollandt auff

1) Für Utrecht ist das schon geschehen durch die Abhandlung, die Dr. S. MULLER FZ. als Beilage zu diesem Aufsatze geschrieben hat.

2) Aus seinen eigenen Angaben in der „Architektura von Vestungen etc" Strassburg 1589, fol. 17 b.

3) KABZA, a.a.O. S.22 ff., 24 ff. 27 ff. 31 ff. 34 ff.

4) Ich gebe hier die Ausführungen aus S.66—71 meiner Schrift wieder.

5) Aufbewahrt im Stadtarchiv zu Strassburg.

der Statt kosten geschickht worden, dieselbigen Vestungen auch zu besehen" Unerklärlicherweise hat REUSS in seiner Abhandlung über SPECKLIN [1]) diesen Satz als einzigen nicht angeführt oder benutzt.

Welche Absicht den Rat veranlasste, dem eben ernannten Stadtbaumeister sogleich die Mittel für eine Studienreise nach Antwerpen zu bewilligen, erfahren wir aus SPECKLINS „Collektaneen" [2]). Unter dem Jahre 1577 ist zu lesen: „Damalen hatt DANIEL SPECKLE von Strassb. die gantze Statt Strassb. von Holtz in ein Model just gemacht, die stet in der 13. stuben im langen Disch; daraus kann man sehen, was seither bauen worden ist. Darauff ward er zum Baumeister ahngenommen, so zuvoran nit bräuchig was. Dieweil man aber gesinnt die Statt zu befestigen, wardt er deshalben ahngenomen". Er sollte also die am Castel zu Antwerpen, das damals als Muster jeder Befestigung galt, befolgten neuen Fortifikationsregeln genau studieren, auf dass sie der Neubefestigung von Strassburg zugute kämen. Man gab ihm eine „Fürschrifft" an den Prinzen von Oranien mit auf den Weg und zur Begleitung den Stadtwerkmeister DIEBOLD FRAUWELER.

Bisher beschränkten sich die Kenntnisse über diese Reise SPECKLINS auf die Angaben jenes Ratsprotokolles. Die Pläne aber, die ich in erwähnter Abhandlung näher besprochen habe und hier zum Teil wiedergebe, unterrichten uns genauer über den ganzen Verlauf und die zeitliche Ausdehnung dieser Studienreise. Sie liefern also einen zwar kleinen, aber sicherlich nicht unwillkommenen Beitrag zur Lebensgeschichte und Tätigkeit sowie vor allem zum Werdegang unseres Meisters. Es wird wohl das Einzige sein, was sich über die Reise ermitteln lässt, weil aus niederländischen bezw. belgischen Archiven kaum Neues zu erwarten ist, da es sich nur um vorübergehenden Aufenthalt in den einzelnen Städten handelt. Die Strassburger Stadtrechnungen aus jener Zeit sind leider auch nicht mehr vorhanden, sonst würden wir sicher einen genauen Bericht erhalten; denn wenn es galt, Rechnungen auszustellen oder „kostenzeddel", wie er sie nannte, so wusste SPECKLIN schon die nötigen Posten ausführlich zuzammenzustellen, wie wir aus zahlreichen Beispielen wissen.

Am 5. Oktober wurde die Reise beschlossen und schon Ende desselben Monats finden wir unseren Meister nach seiner eigenen Angabe in Antwerpen [3]). Ziehen wir in Betracht, dass es zu einer solch weiten Reise immerhin einiger Tage bedurfte, um die nötigsten Vorbereitungen zu treffen, so müssen wir wohl annehmen, dass er sich geradeswegs, ohne Abstecher zu machen, dorthin begeben

---

1) Enthalten im „Jahrbuch für Geschichte, Sprache und Literatur Elsass-Lothringens", II. Jahr. 1886, S. 196 ff.

2) Ebenfalls im I. Bande der Wenker'schen Collektaneen enthalten.

3) Vergl. „Architektura" fol. 17 b.

hat. Aus seinem eigenen Bericht in der „Architektura" erfahren wir über seinen Aufenthalt in Antwerpen, dass er dort mit dem Stadtbaumeister FRANTZ eine eingehende Besprechung über die Befestigungsanlagen der Stadt gepflogen hat. Sogar Einzelheiten aus dieser Unterredung teilt er uns mit, nämlich die Erörterung der Fragen, warum die einzelnen Bollwerke der Stadtumwallung so weit auseinanderlägen und warum soviel Stufen zur Brustwehr der Bollwerke und des Walles führten. Meister FRANTZ hat ihm erzählt, dass er von den Kriegsobersten und dem Kaiser dazu gezwungen worden sei, die Bollwerke so weit auseinander anzulegen, trotzdem er eifrig „gegenpart" gehalten hätte. Später sei der Kaiser zwar seiner Ansicht beigetreten; aber der Bau war bereits so weit gediehen, dass an eine Abänderung nicht mehr gedacht werden konnte. Des Kaisers tröstender Zuspruch lautete: „Lieber M. FRANTZ, ich verstande dich jetz undt besser dann zuvoran, das dein Meinung recht gewesen ist, aber nit angenommen worden, (das ist einmal geschehen) du musst solches gewonen, wann du bauen wilt, unser meinung wirdt täglich verworfen in vielen sachen. Derhalben seindt wir solches wol gewont, das mustu auch gewonen, wann du auss anderleut seckel bauen wilt; far fort es wirdt dannoch ein gewaltige Vestung werden".

Bezüglich der zweiten Frage, warum so viel Stufen hinter der Brustwehr gemauert waren, erfahren wir keine Antwort von Meister FRANTZ. Wohl aber teilt uns SPECKLIN mit, dass „die staffeln jetzund alle abbrochen" sind. Sicherlich hat sein Rat nicht wenig dazu beigetragen. Damals wurde auch gerade das Castel teilweise abgebrochen. SPECKLIN hat uns die alte Gestalt in der „Architektura" [1]) und durch einen handschriftlichen Plan mitgeteilt. In letzterem finden wir auch zum ersten Male jenen genialen Verbesserungsvorschlag SPECKLINS, der darauf ausgeht, den gedeckten Weg en cremaillère zu führen und der in der Folge allgemeine Anerkennung gefunden hat [2]).

Mit der genauen Besichtigung der Festungswerke von Antwerpen wäre SPECKLINS Mission strenggenommen zu Ende gewesen; denn jenes Ratsprotokoll vom 5. Oktober 1577 spricht ausdrücklich nur von einer Sendung nach Antwerpen. Wenn andererseits die betreffende Stelle der unvollendeten „vita" sagt, dass er nach „Niderlandt Hollandt" geschickt sei, „dieselbigen Vestungen auch zu besehen", so müssen wir dabei erwägen, dass ihr Verfasser nur von der Tatsache der weiter ausgedehnten Reise zu berichten wusste und von jenem Ratsprotokoll vielleicht gar keine Ahnung hatte.

Bei der ganzen Charakteranlage SPECKLINS dürfen wir uns aber nicht wundern, wenn er sich nicht engherzig an den Ratsbeschluss hielt, sondern die

1) Hinter fol. 8.
2) KABZA, a.a.O. S.18 ff.

gebotene Gelegenheit benutzte, überall dorthin zu wandern, wo interessante Festungsbauten angelegt wurden oder in Aussicht genommen waren. So finden wir ihn in allen Teilen der damaligen Niederlande und in den niederrheinischen Städten. Beachten wir die geographische Lage der Festungen, deren Pläne sich in der Sammlung befinden, so haben wir den besten Beweis, dass er die genannten Gebiete nach allen Richtungen hin durchquert hat. Er besuchte von Antwerpen aus Zevenbergen, Dordrecht, Utrecht, Buren, Coevorden, Orsoy, Düsseldorf, Jülich, Philippeville und Ehrenbreitenstein. Bei genauerem Studium der „Architektura" finden wir auch, dass er gerade von den niederländischen Festungen, und dazu rechnet er auch die niederrheinischen, behauptet sie genau zu kennen. Von Jülich sagt er z.B. „.....und ichs auch (nach dem Antorffischen) für das beste acht, so in gantzen Niederland ist". Dieses Urteil setzt voraus, dass er die wichtigsten Festungen in den Niederlanden genau kannte. Hierauf ist bisher von den Biographen SPECKLINS gar nicht geachtet worden. Wir dürfen aber wohl auch annehmen, dass er nicht nur diejenigen Städte genau gekannt hat, von denen uns zufällig seine Pläne erhalten sind. Sicherlich ist er z.B. auch in Gent gewesen, dessen Castel er in seiner „Architektura" bespricht.

Offenbar hat man den grossen Baumeister gelegentlich seiner Anwesenheit in den Niederlanden auch hier und dort um seinen Rat angegangen. Genoss er doch schon damals überall in deutschen Landen und über die Grenzen hinaus den Ruf eines durchaus erfahrenen und begabten Künstlers in Bausachen, wenn er auch noch nicht jener vollendete Meister war, der aus seinem Lehrbuche „Architektura" spricht. Einige der Pläne enthalten ja auch Projekte von seiner Hand, die von Dordrecht, Coevorden, Philippeville und Ehrenbreitstein. Von diesen ist besonders der von Coevorden von grossem Werte, weil er uns zeigt, dass SPECKLIN damals, also zwölf Jahre vor dem Erscheinen seiner „Architektura", in der Hauptsache jene Grundsätze vertrat, die er später in seinem Lebenswerke lehrte, dass er aber auch manche von seinen Verbesserungsvorschlägen damals noch nicht in Anwendung brachte. In den Plänen ist nämlich nichts von Aussenwerken, Ravelinen und Halbmonden zu finden.

In welcher Reihenfolge er die einzelnen Städte besucht hat, lässt sich schwerlich genau feststellen. Zwar sind die meisten seiner Pläne numeriert und ergeben eine geographisch geordnete Reihe; aber man darf dieser Numerierung wenig Beachtung schenken, weil z.B. der Plan von Antwerpen mit Nr. 12 bezeichnet ist, während ich oben doch schon klarlegte, dass SPECKLIN diese Stadt als erste der genannten besucht haben muss. Vermutlich hat er von Antwerpen aus zunächst die nördlichen Niederlande durchquert. Der Plan von Utrecht zeigt nämlich, dass SPECKLIN wahrscheinlich noch vor Ende des Jahres

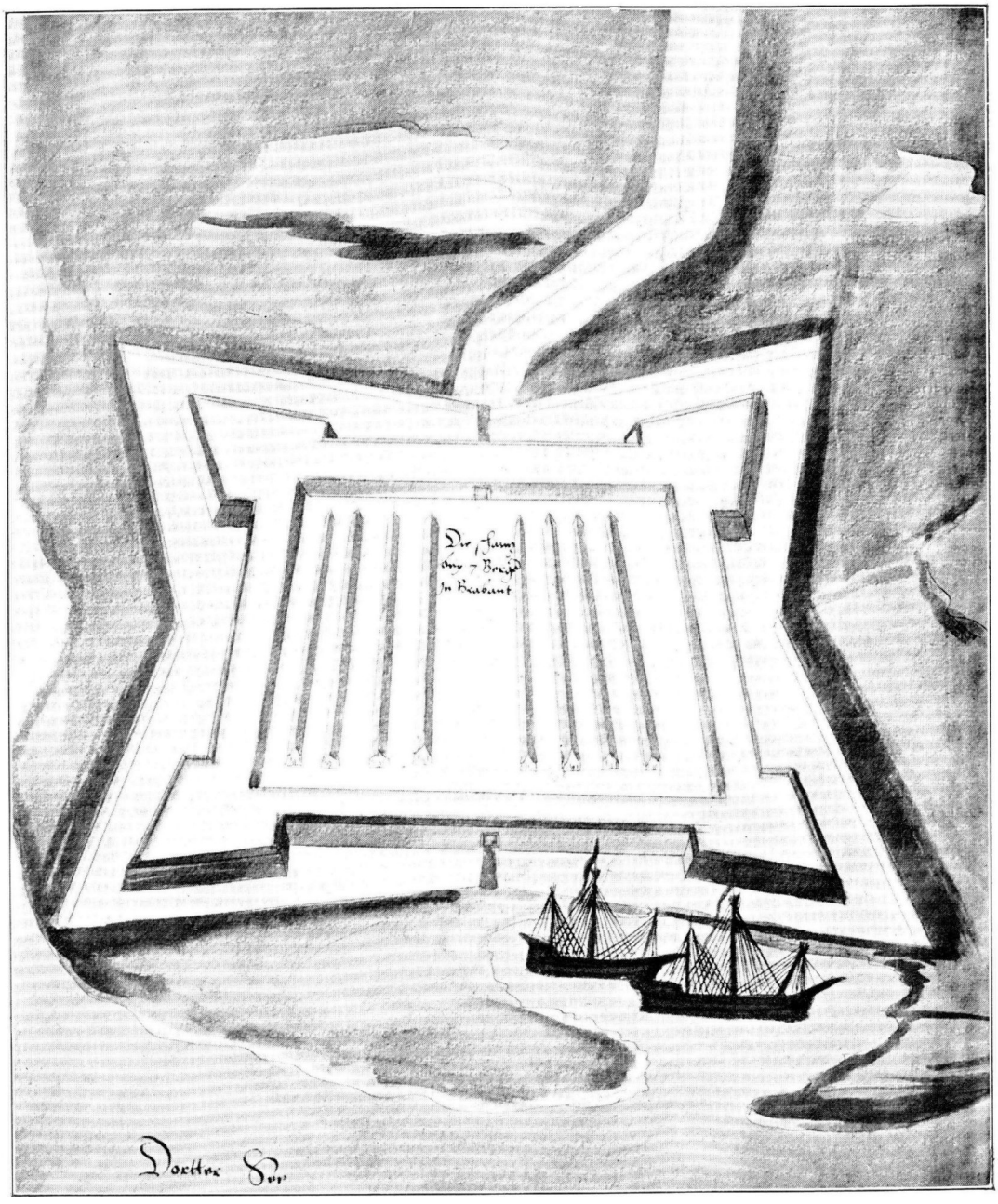

DE SCHANS NOORDAM BIJ ZEVENBERGEN,
geteekend door D. SPECKLIN.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij vh Gebr. Binger, Amsterdam.

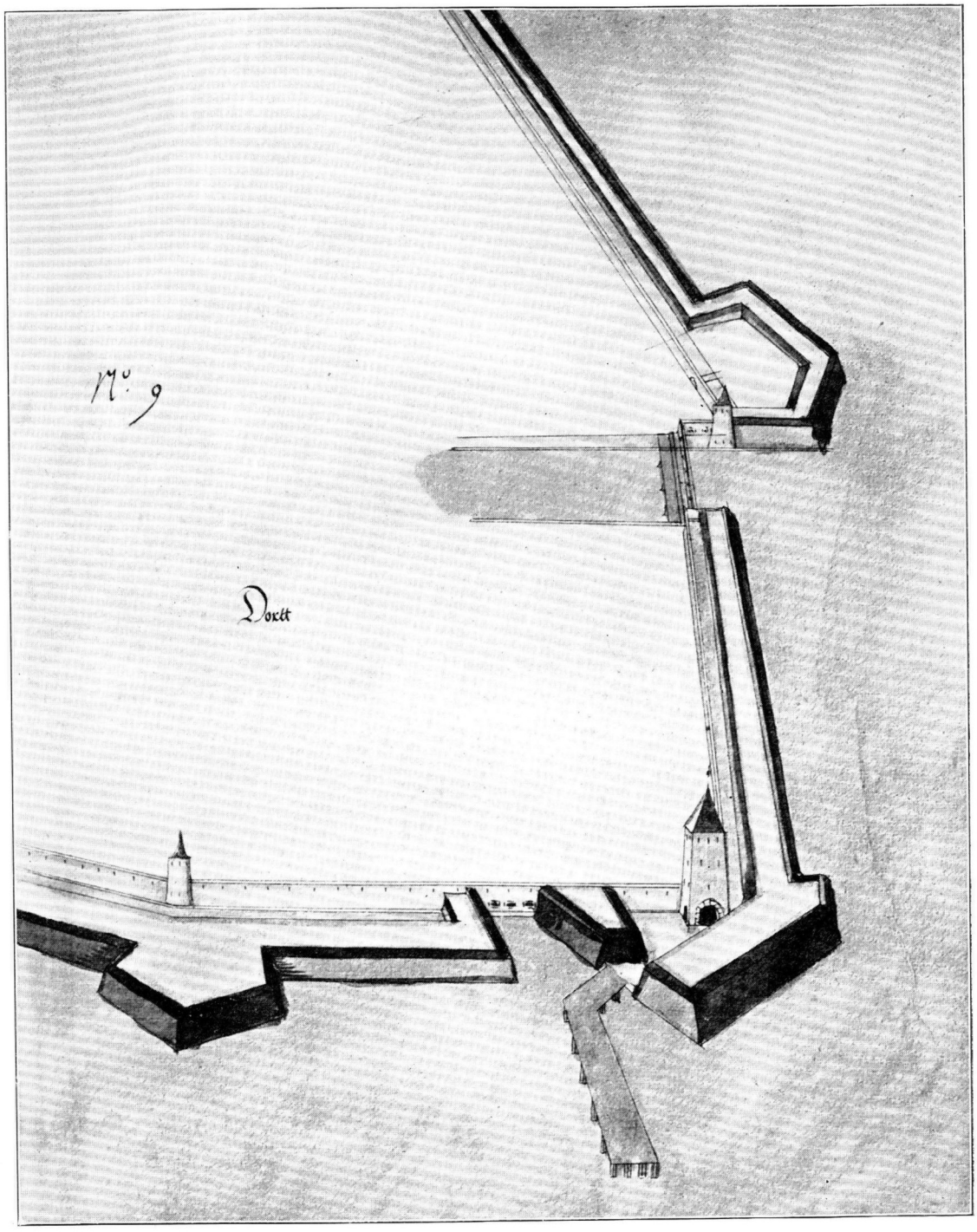

ONTWERP VAN D. SPECKLIN VOOR FORTIFICATIEN VAN DORDRECHT.

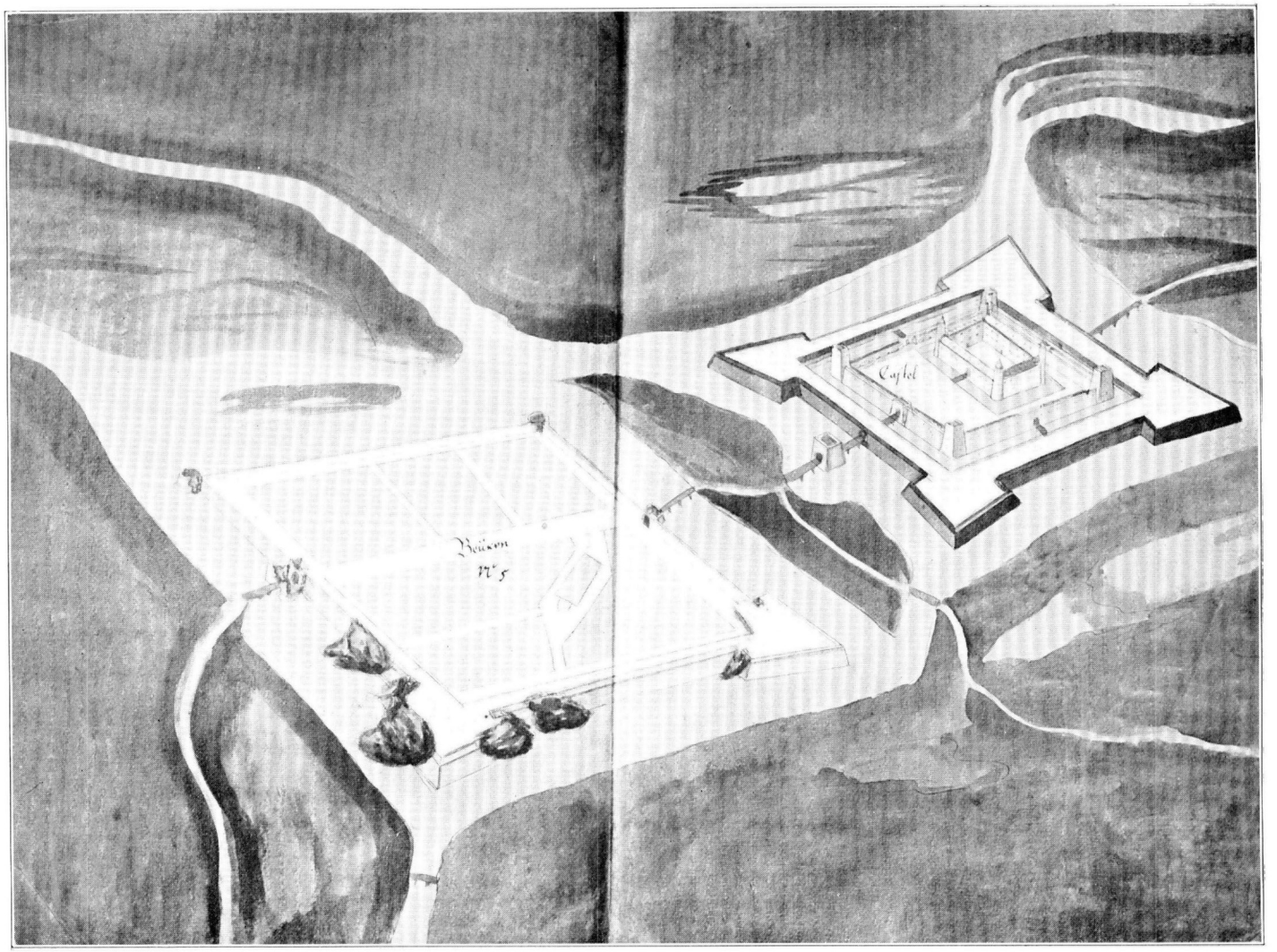

DE STAD EN HET KASTEEL BUREN,
geteekend door D. SPECKLIN.

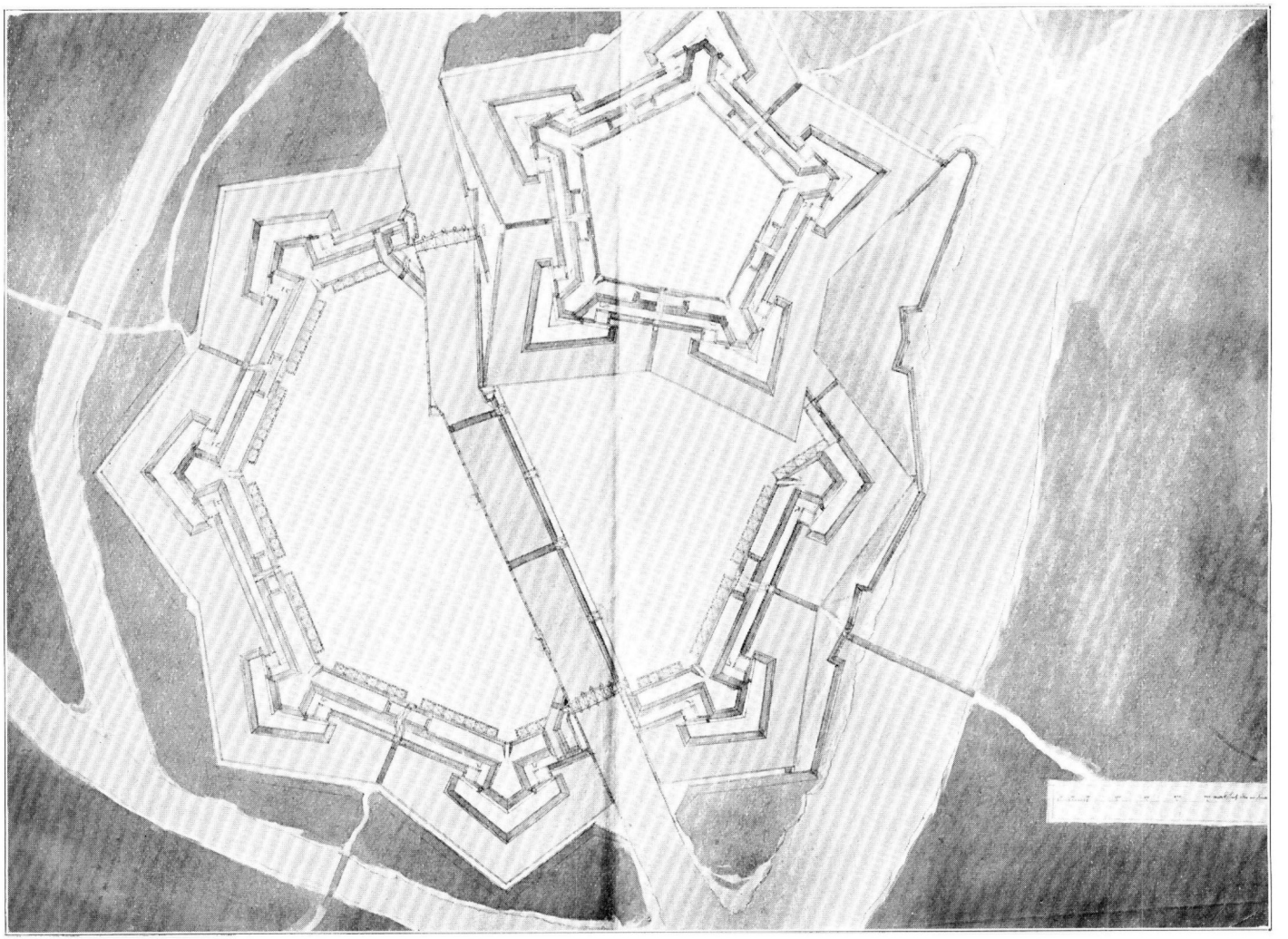

ONTWERP VOOR DE FORTIFICATIEN VAN COEVORDEN,
geteekend door D. SPECKLIN.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h Gebr. Binger, Amsterdam.

1577 dort gewesen ist. Von dort wandte er sich dann an den Rhein nach Orsoy, Düsseldorf und Jülich. Zuletzt ist er jedenfalls wieder in den südlichen Niederlanden gewesen; denn ein Plan von Philippeville trägt die Jahreszahl 1578.

Diese gibt uns auch über die zeitliche Ausdehnung der Reise näheren Aufschluss. SPECKLIN ist also erst im Jahre 1578 nach Strassburg zurückgekehrt. Genauer können wir die Rückkehr noch bestimmen aus den SPEEKLIN-Plänen des Strassburger Stadtarchivs. Für den Bau eines Bollwerks am Roseneck hatte er nämlich am 22. Juli 1577 Entwürfe eingereicht, die indesen nicht die allgemeine Billigung fanden [1]). Die neuen Entwürfe reichte er jedenfalls noch vor April 1578 ein; denn in diesem Monat wurde schon mit den Arbeiten begonnen, nachdem vorher noch längere Verhandlungen zwischen Rat und SPECKLIN stattgefunden hatten. Seine Rückkehr ist also in den Anfang des Jahres, spätestens in den März, zu verlegen.

Für die Ausarbeitung der „Architektura" war diese Reise von der grössten Bedeutung. SPECKLIN hat die bedeutendsten Festungen genau studiert und die Mängel kennen gelernt, die sich seit ihrer Erbaung bemerkbar gemacht hatten. Für die Entwicklung des Fortifikationswesens waren die Kriegsjahre in den Niederlanden ja sehr fruchtbar gewesen. Ueber manche Städte hat unser Meister sich so eingehende Aufzeichnungen und Skizzen gemacht, dass er in die „Architektura" ausführliche Beschreibungen darüber hat aufnehmen können, so von Antwerpen, Jülich und Ehrenbreitstein. Aber auch sonst hat er manches Neue von dieser Reise mit heimgebracht.

1) Vergl. F. v. APELL, Geschichte der Befestigung van Strassburg, 1902, S.200. Ammerkung.

BIJLAGE.

SPECKLIN'S AFBEELDINGEN EN HOGENBERG'S PRENTWERK.

Op verzoek van de redactie voeg ik aan het stuk van den heer KABZA eenige opmerkingen toe, bestemd om het groote belang van SPECKLIN'S teekeningen in het licht te stellen. Zij betreffen allen de afbeelding van de Utrechtsche citadel Vredenburg, waarover ik uit den aard der zaak nauwkeuriger ben ingelicht dan over de andere teekeningen.

Vredenburg is gebouwd in 1528, naar het ontwerp van den bekenden Mechelaar ROMBOUT KELDERMANS; dit ontwerp bestaat nog [1]). Ook bezitten wij eene geschilderde afbeelding van het kasteel in zijn oorspronkelijken toestand [2]), die herhaaldelijk gereproduceerd is [3]). Beide afbeeldingen zijn in hoofdzaak nauwkeurig. KELDERMANS' teekening is natuurlijk juist, al blijkt zij bij de uitvoering in bijzonderheden gewijzigd te zijn. Ook de schilderij, die in zeer vele opzichten met KELDERMANS' teekening overeenstemt, is stellig authentiek; immers zij versiert de vier groote bolwerken met hooge kapconstructies, die (blijkens de afbeeldingen van het beleg) in 1577 niet meer bestonden, maar die toch vroeger inderdaad blijken bestaan te hebben en eerst tusschen 1541 en 1547 weggebroken zijn.

Van de stichting van Vredenburg in 1528 bezitten wij bovendien een uitvoerig verhaal in de gedenkschriften van jonker HERBAREN VAN MIJNDEN [4]). „Item als die stadt van Utrecht inneghenoomen was van den Borghnossche van Keyserlicke Majesteit weghen", dus verhaalt deze, „soe stondt daer een poert, als men te waghen nae Hollandt reyst, gheheeten sante Katerynen poerte, een poort als een

---

1) Het is gereproduceerd bij: VAN DER MONDE, Straten en stegen dl. II.

2) De oudst bekende schilderij (door W. VAN SWAENENBURG d.d. 1658) berust in het Stedelijk Museum van Utrecht.

3) O.a. in HOOFT's Nederlandsche historiën.

4) Door mij uitgegeven in: Bijdr. en meded. v. h. Hist. genootschap. XI p. 43 vlg.

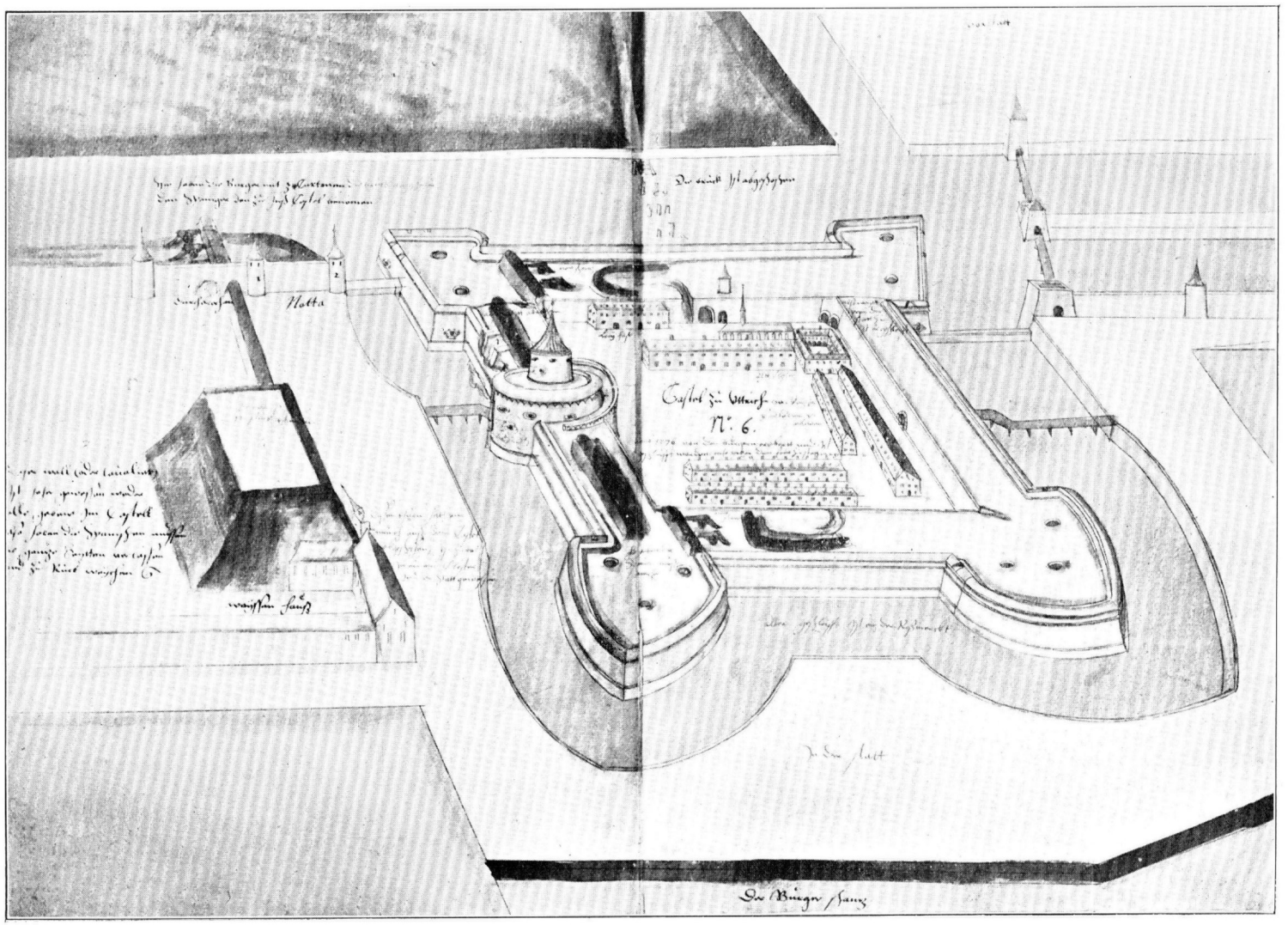

HET BELEG VAN DE CITADEL VREDENBURG TE UTRECHT (1577),
geteekend door D. SPECKLIN.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v.h. Gebr. Binger, Amsterdam.

borch, dat sijns ghelijck in deese Nederlanden niet en was . . . . . Ende deesse poorte is ghansselick offghebroocken, naederhandt dat wy keyssers worden int jaer 1528, (om)dat hy te nae Vredenborch ghetimmert was . . . Item daer stondt aen der stadt muerren een schoen ghasthuys, ende aldernaest die poorte voorseyt; ende besyën aen dit ghasthuys stondt een uuttermaten schoen kerck ende een schoen toorn, ghelijck offt gheweest hadden sint JOHANS off sinte PIETER off sinte GHEERTRUYDEN toorn etc. dierghelijcken toorn, wel voorsien mit clocken. Ende daeraen lach een schoen cloester, toebehorende deesse kerke ende ghasthuys; want dat was het Elendiche ghasthuys, ende dat cloester voorseyt most dit ghasthuys onderhouden van als, nijt uutghesondert, voor den rechten ermen. Ende dit waren sint Johans-heeren van den meyster van Rodes haren namen; ende hier tot Utrecht was dit cloester ende ghasthuys voorseyt synen rechten namen sante Katerynencloester ende sancte Katerynen-heeren; ende alsoe hadde dit cloester ende poerte voorseyt haer name van sancte Katerynen, alsoe sy byeen gheleghen waren. Ende by dit cloester aen die oestsyde lach een schoen groet breet velt, datwelcke mede heten sancte Katerynen-velt; ende daer plach men die peerdemerkt te holden en(de) bottermerct, want daer ruymte was te setten; ende die peerdemerckt is verleit achter sint Jacops, op het Sanct ghenaemt der plaetse, ende die bottermerckt is noch ghebleven tot deessen daghen, anno 1537 doe ick schreeff dit voorseyde boeck. Ende het meestendeel van dit voorseyde sinte Katerynen-velt staet ende der kercken mitten toernen ende ghasthuys voorschreven staen nu die toornen metter muren ende grafften van der borchte. Ende oock mede sijn daer veel huyssen offghebrooken, om plaetse te maecken van der grafft voorschreven; *maer het heel ghetimmert van het convent van sinte Katerynen voorseyt staet noch op deesse uure binnen int casteel.* Maer alsoe dat ghasthuys besyden aen der stadt muren stondt ende doen aen der poorten, ende aent ghasthuys aen den oestsyde stondt den toorn mitter kercken van het cloester voorseyt, daer nu ter tijt staen die mueren mitter toornen mitter grafften van der noertzyden van der borchten offte casteel voorseyt. Ende alsoe men veel rumpte hebben wilde, om plaetse te maecken van der grafften ende ruymte rontomme het casteel voorseyt, soe heeft men veel ghoeder (luyden) huyssen offghebroocken ende betaelt, nae die beveelslyden hoer selffs segghen van den Keysserlicke Magesteyts weghen; maer niet dat sy allen qwytghinghen haer huyssen, maer verloren haer neringhe, die alsoe by der poerten woenden; ende omtrent die Viechsteghe ende omtrent die Vroetsteghe daer worden oock aen beyden syden huyssen offghebroocken."

Dit geheele langwijlige verhaal van jonker HERBAREN nu wordt door SPECKLIN'S teekening op merkwaardige wijze bevestigd. „Het heel ghetimmert van het convent van sinte Katerynen staet noch op deesse uure binnen int

casteel", verhaalt hij; inderdaad, zoo is het, verklaart ons SPECKLIN. Op zijne teekening zien wij volkomen duidelijk de kloosterkerk (later bekend als „de capelle op Vredenburch", waarheen het kapittel van het kasteel Ter Horst bij Renen werd overgebracht); daarnaast, ten noorden, zien wij duidelijk den kloostergang, waar de Johanniters woonden; ook het „breyhuss" (bräuhaus) daarachter is denkelijk nog wel de oude brouwerij der St. Jansheeren. De oude romaansche toren der kerk echter, die jonker VAN MIJNDEN herinnerde aan de 11e eeuwsche kerktorens van St. Pieter en St. Jan (maar ook aan den 13e eeuwschen baksteenen kerktoren van St. Geerte), ontbreekt op SPECKLIN'S teekening: natuurlijk, want jonker VAN MIJNDEN verhaalt ons zelf, hoe „den toren mitter kercke van het cloester stondt, daer nu ter tijt staen die muere mitter toornen mitter graffte van der noertzyden van der borchten offte casteel". De kloosterkerk heeft zich dus oorspronkelijk langs den kloostergang nog verder uitgestrekt, en daar stond de oude toren; maar dit gedeelte der kloostergebouwen heeft plaats moeten maken voor de noordelijke wallen van het nieuwe fort.

In den door kerk en kloostergang gevormden hoek zien wij op SPECKLIN'S teekening nog een ander langgestrekt gebouw, dat hij aanduidt als „altt Closter". Ook dit gebouw kunnen wij thuisbrengen; ongetwijfeld is dit het St. Catharijne-gasthuis, door HERBAREN VAN MIJNDEN aangeduid als „het Elendiche ghasthuys", dat met het vlak daarover, buiten de stadsgracht gelegen Ellendige kerkhof diende voor de ziekenzorg, waaraan de Johanniter-orde zich van ouds had gewijd. Wel merkwaardig was het gebouw, waarvan wij dus onverwachts nog eene afbeelding blijken te bezitten: stellig was dit het oudste gasthuis op Nederlandschen bodem. Want reeds bij de oudste vermelding van het St. Catharijneklooster in 1251 vernemen wij, hoe aldaar eene menigte armen door de zorg der Hospitaalbroeders werd verkwikt; en twee jaar later wordt ons bepaaldelijk bericht, dat de ridders van St. Catharijne de zieken bij zich ontvingen en aan zwakke armen liefdadigheid bewezen [1]). De jonker VAN MIJNDEN verzekert ons, dat dit 13e eeuwsche gasthuis te zijnen tijde nog altijd bij het St. Catharijneklooster gevestigd was; gewis is het gebouw, toen het binnen de citadel kwam te staan, ingericht als kazerne voor de Spaansche bezetting van het kasteel, met de lange gebouwen, die toen in aansluiting daarbij gebouwd zijn om het kasteelplein. Maar de Johanniters hebben hun gasthuis overgebracht naar hun nieuw klooster aan de Nieuwe gracht, en ook daar hebben zij zieken verpleegd, totdat de Reformatie hen kwam storen in hun liefdewerk; maar ook toen is hun gasthuis, dat nog bestaat, twee eeuwen lang het Utrechtsche ziekenhuis gebleven,

[1]) MULLER, Fundatien. p. 4.

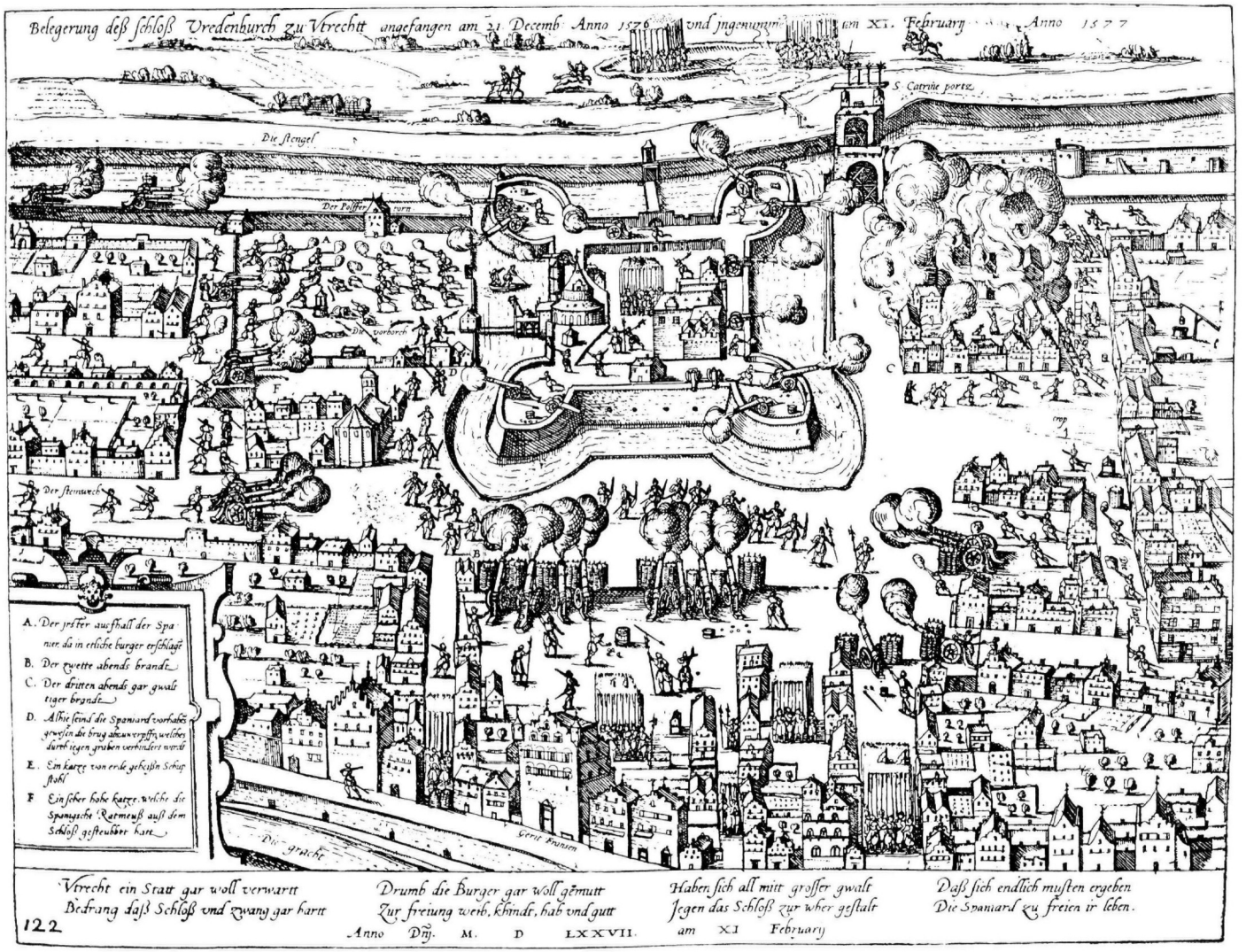

HET BELEG VAN VREDENBURG TE UTRECHT.
Uit HOGENBERG's Prentwerk.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h Gebr. Binger, Amsterdam.

de oorsprong van het groote ziekenhuis, dat thans de armen verpleegt en de studenten onderricht.

Wil men ook de nauwkeurigheid beoordeelen van SPECKLIN'S afbeelding van Vredenburg's beleg, dan is het noodig, zijne teekening te vergelijken met de andere ons bekende afbeeldingen van dit beleg, die ik vooraf even moet bespreken. Het eerst komt dan natuurlijk in aanmerking de plattegrond van Utrecht in 1572, in BRAUN'S bekende *Civitates orbis terrarum*; hij vertoont Vredenburg reeds in zijne latere gedaante, zonder de torenkappen. Dan volgt de afbeelding van het beleg zelf in het bekende prentwerk van HOGENBERG. En daarnaast noem ik met onderscheiding eene derde gelijktijdige plaat, waarvan het éénig bekende exemplaar voor eenige jaren aan de Utrechtsche gemeente-verzamelingen geschonken is door de levensverzekering-maatschappij Utrecht [1]).

Op het eerste gezicht maakt HOGENBERG's afbeelding, als wij ze vergelijken met andere gegevens, den indruk zeer nauwkeurig te zijn. Maar de andere plaat, iets grooter [2]) doch overigens in voorstelling zéér gelijk aan de prent van HOGENBERG, wint het bij nader inzien toch zeer bepaald van haar in preciesheid [3]): zonder twijfel is de unieke plaat juister dan die van HOGENBERG. En bij de bijzonder groote overeenkomst van beide voorstellingen, die tot in allerlei kleinigheden gelijk blijken te zijn, kan men er niet aan twijfelen, dat HOGENBERG's bekende vervaardigd is *naar* de andere, waarvan ons een gelukkig toeval prent thans nog één enkel exemplaar heeft bewaard.

Het feit schijnt mij belangrijk voor de beoordeeling van HOGENBERG'S beroemd geschiedwerk, en ik meen er daarom iets langer bij te mogen stilstaan. Mag men oordeelen naar dit geval, dan zijn ten onzent reeds in het begin van onzen Tachtigjarigen oorlog bij opzienbarende gebeurtenissen telkens op de plaatsen zelven kunstelooze, maar nauwkeurige prenten verschenen, die de gevallen voorstelden. De bekende HOGENBERG, die niet overal te gelijk zijn kon om alles in beeld te brengen, heeft dan alleen de (trouwens niet geringe) verdienste gehad, om deze prenten te verzamelen en te kopieeren (met meer talent, maar

---

1) De plaat is hierbij gereproduceerd.

2) Bij de reproductie zijn beide platen verkleind en in hetzelfde formaat gebracht.

3) Ik wijs op de afbeelding van den toren van het St. Elisabeth's-gasthuis (Weeshuis), die bij HOGENBERG is uitgegroeid tot een wonderlijk vierkant bouwwerk, — op de woning van GERRIT FRANSSEN, het bekende Fresenburch, dat, op de oude plaat ruw maar volkomen nauwkeurig afgebeeld, door HOGENBERG veranderd is in een onbegrijpelijk fort, zonder vensters op den beganen grond, maar met vensters in de zijmuren, — op de Catharijne-poort eindelijk, waarbij de hamei, op de grootere afbeelding weder ruw maar toch begrijpelijk afgebeeld, door HOGENBERG omgewerkt is tot vier zinnelooze staken. (De oude plaat komt in dit gedeelte niet geheel tot haar recht. Zij is op deze plaat beschadigd, en bij de herstelling zijn stukjes van het dunne papier blijkbaar niet op de juiste plaatsen vastgehecht.)

met iets minder nauwkeurigheid dan zijne voorbeelden) en ze aldus voor ons te bewaren. Moge hij aldus blijken minder oorspronkelijk te zijn dan aanvankelijk scheen, ons vertrouwen op hem als geschiedbron is nog toegenomen, nu wij bemerken, dat hij gewoon was, zonder te phantaseeren, zich te doen voorlichten door lokale, goed ingelichte zegslieden.

Want van deze bronnen van HOGENBERG's teekenwerk geeft onze merkwaardige plaat een zéér gunstigen indruk. Zonder twijfel is het eene Nederlandsche, eene Utrechtsche prent; dit zeggen ons reeds de Hollandsche opschriften, die HOGENBERG soms onjuist vertaalt (*Die stengel* voor: *De singel*), maar dit zeggen ons ook de aanwijzingen, die alleen uit den mond van een Utrechtschman verklaarbaar zijn (zooals de vermelding van de bekende herberg de Stapel, van de woonhuizen van den rijken brouwer GERRIT FRANSSEN en van LODEWIJK VAN COUWENHOVEN enz. enz.). Zeker heeft de prent dan ook onder de Utrechtsche burgerij na het beleg druk gecirculeerd; de beroemde ARNOLDUS BUCHELIUS heeft ze in zijn dagboek gekopieerd[1]), en blijkbaar is zij ook in het bezit geweest van den anonymen tijdgenoot, die zich ten taak heeft gesteld, een uitvoerig (helaas onvoltooid) verhaal op te stellen van Vredenburgs beleg[2]). Immers wanneer wij dit verhaal en de prent naast elkander leggen, dan schijnt het ons haast, alsof de prent bedoeld zou zijn als eene illustratie van het verhaal. De „catte van eerde", die de prent afbeeldt, is stellig eerst opgeworpen, nadat het verhaal van den ongenoemde gestaakt werd. Maar als de schrijver „de hooge huysen neffens 't slot staende", waarop kleine kanonnen gesteld werden, opsomt („als van COUWENHOVEN, GERRIT FRANSZ. ende Compostel"), dan wordt het ons eerst duidelijk, waarom juist deze drie huizen op de plaat worden aangewezen. De schansen op den Schupstoel en de doorgebroken muur van den Voorburg worden door *beiden* vermeld. En de mijn onder het Weeshuis, waarmede de kroniekschrijver zijn verhaal afbreekt, wordt op onze plaat aangeduid [3]).

---

1) Zie deze teekening in zijne autobiographie (HS. in de Utr. Universiteits-bibliotheek); eene kopie is aanwezig in het Suppl. van de topogr. atlas der stad. No. 623.

2) Zie zijn verhaal afgedrukt in: Bijdr. en meded. van het Hist. gen. VI.

3) De uitlegging van de plaat is op ons exemplaar niet goed leesbaar; de zin is echter nog wel te vatten. Eerst vermeldt de uitlegging (A.—C.) de drie branden. Dan volgt: „D. was een myne, om de brug van binnen af te werpen, mar wert dur contergraven belet". Blijkbaar wordt bedoeld eene poging van uit het Weeshuis, waarin de Duitsche soldaten in garnizoen lagen, om de zuidelijke brug van het kasteel te vernielen en aldus de Spanjaarden af te snijden van hunnen Voorburg, hetgeen door contraminen uit den Voorburg verhinderd werd. HOGENBERG, die dit niet begrijpt, vertelt echter geheel verkeerd: „D. Alhie seind die Spaniard vorhabens gewesen, die brug abzuwerpffn, welches durch jegengraben verhindert wirdt". De vermelding op de plaat onder E. van eene „catte van eerde geheeten Scupstoel" (onjuist: de kat lag *bij* den Schupstoel) wordt in het bijschrift gevolgd door: „(F.) Een slach, duer de stadtmuer gegraven, daer men de brugge van buiten mede afgescoten heeft". HOGENBERG vertaalt het bijschrift onder E. juist, maar geeft (evenmin als zijn voorbeeld) de plaats aan, waar deze „catte" gelegen heeft; het bijschrift van F., dat wijst op een (op de plaat niet aangeduid) gat in den muur, laat HOGENBERG echter wijselijk weg: eerst SPECKLIN zal ons verklaren, wat de oude plaat hier bedoelde. De letter G, die op de oude plaat voorkomt, wordt in

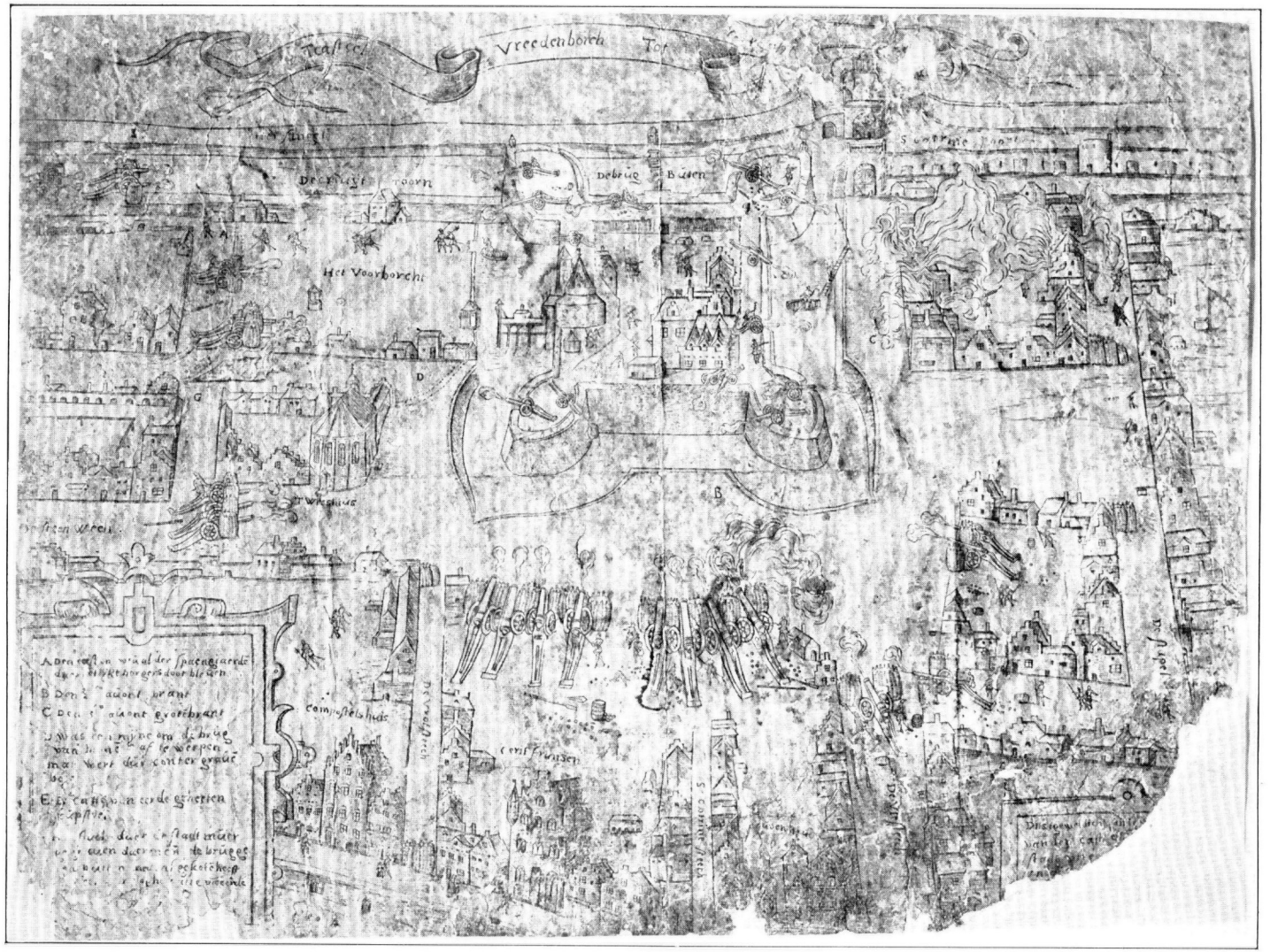

OUDE AFBEELDING VAN HET BELEG VAN VREDENBURG TE UTRECHT.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v.h. Gebr. Binger, Amsterda

Een uiterst merkwaardig stuk is dus de anonyme oude plaat gebleken, — een merkwaardig document, zoowel voor de kritiek van HOGENBERG's beroemd prentwerk als voor het goed begrip der onvoltooide kroniek van Vredenburgs beleg. Welnu, indien wij dit merkwaardige stuk vergelijken met de nieuw gevonden teekening van SPECKLIN, dan blijkt het ons, dat deze met onze oude authentieke bron *geheel* overeenkomt, en dat zij haar zelfs in bijzonderheden nog overtreft in de nauwkeurigheid, waarmede zij de details van het historische beleg verhaalt.

Boven betoogde ik, dat SPECKLIN's constructie van de gebouwen binnen het kasteel nauwkeurig moet zijn. Deze meening kan niet veranderen, nu wij opmerken, dat onze oude plaat op het (den teekenaar blijkbaar weinig toegankelijke) kasteelplein geheel andere gebouwen heeft neergezet, die er wel aannemelijk uitzien. Want deze gebouwen gelijken bitter weinig op een klooster, zooals het gebouw met den kruisgang op SPECKLIN's nauwkeurige afbeelding. De „hoge catten ende weringhe" boven op het terras van het kasteel, die de kroniek vermeldt doch die de plaat niet aanduidde, ziet men nu bij SPECKLIN zeer duidelijk; de op de plaat afgebeelde „seer hoghe catte van eerde" der burgers („Cavalier" noemt SPECKLIN ze) komt op zijne teekening veel meer uit en draagt daar de belangrijke toelichting, dat deze „cavalier" hooger was dan alle gebouwen in het kasteel, zoodat de Spanjaarden deze geheele zijde moesten verlaten en terugwijken. „Der Bürger Schancz" worden op de oude plaat meer in bijzonderheden (met de schanskorven) wedergegeven dan door SPECKLIN; maar het „Weyssen-Hauss" (St. Elisabeth's-weeshuis) wordt door hem zeer duidelijk afgebeeld, met de preciese opmerking, dat een monnik, die vroeger in een klooster in de stad geweest was (natuurlijk een der Spaansche broeders uit het Minderbroederskloosrer, die volgens de kroniek reeds vóór het beleg den wijk hadden genomen naar het kasteel), het torentje van het gesticht heeft afgeschoten.

Het aardigste is SPECKLIN's verklaring van de operatiën der burgers tegen de westelijke buitenbrug van het kasteel. Uit het verhaal der kroniek was reeds gebleken, dat de burgers door het verbranden dier brug de Spanjaarden hadden willen afsnijden van de buitenwereld, hetgeen aanvankelijk mislukt was. Uit de afbeelding en de toelichting der oude plaat waren de verdere maatregelen tegen de brug ons nog niet duidelijk geworden; ook HOGENBERG wist, toen hij deze plaat kopieerde, er nog niet meer van te verhalen [1]). Maar SPECKLIN ver-

het bijschrift aldus verklaard: (G.) „Een seer hoghe catte van eerde"; HOGENBERG neemt dit over als: „F. Ein seher hohe katze, welche die Spanigsche Ratmeuss ausz dem Schloss gesteubbett hatt". — De fouten in HOGENBERG's verklaring bewijzen reeds op zich zelf overtuigend, dat hij zijne plaat niet in loco kan hebben opgenomen, maar moet hebben overgenomen van eene oudere, niet altijd juist begrepen en verklaarde plaat; als men zijn plaatwerk als geschiedbron gebruikt, behoort men dit in het oog te houden.

1) Zie hiervoor p. 12 noot.

klaart het beloop van zaken thans geheel; hij vertoont ons zoowel de vroeger, onvindbare „catte van eerde geheeten Scupstoel", als ook den „slach, duer de stadtmuer gegraven, daer men de brugge van buiten mede afgescoten heeft" die de oude plaat noemde zonder ze af te beelden. Het gat in den stadsmuur ziet men bij hem duidelijk, en hij schrijft er ook bij: „Hie haben die Bürger mit 3 Cartauen die Brück abgeschossen, den Spaniger den Zugang inss Castel benomen"; de door hem afgebeelde overblijfselen der brug, met het bijschrift: „Die Brück ist abgeschossen", maken de toedracht der zaak nog duidelijker. — Ook de inrichting van de oude Catharijnepoort met hare voorpoort en hare hamei wordt ons door SPECKLIN (hier afwijkend van de oude plaat) duidelijker gemaakt. En zijne wijzingen, hoever Vredenburg na de inneming gesloopt is, zijn zeer precies; het blijkt ook, dat men reeds vóór zijn vertrek uit Utrecht [1]), dadelijk bij de slooping van het kasteel, de paardenmarkt, die volgens HERBAREN VAN MIJNDEN na den bouw van het kasteel verlegd was achter, St. Jacob, weder naar hare oude plaats heeft teruggebracht.

Zoo blijkt dus de teekening van den Duitschen ingenieur in alle opzichten juist te zijn. Zij levert eene belangrijke bijdrage voor de geschiedenis onzer oude bouwkunst; zij is ook een gewichtig document voor het juistere begrip van een merkwaardig feit, als het beleg van Vredenburg. Kleinigheden, als men wil, maar die voor de waardeering van het teekenwerk van den ouden ingenieur toch van bijzondere waarde zijn en hem eene plaats geven naast, in sommige opzichten zelfs boven zijn bekenden en verdienstelijken landgenoot HOGENBERG.

S. MULLER FZ.

---

1) De tijd van SPECKLIN's verblijf te Utrecht komt geheel overeen met het van elders bekende. Zijne reis viel tusschen 5 October 1577 en (uiterlijk) Maart 1578. De overgave en ontruiming van Vredenburg vielen voor op 9 en 11 Februari 1577; de slooping begon 28 Augustus 1577 en was in Maart 1581 nog niet *geheel* voltooid.

Een en ander over Jan Wijnants

DOOR

A. BREDIUS

OVER dezen toch zoo verdienstelijken landschapschilder zijn wij tot heden al zeer karig ingelicht. Tevergeefs zoekt men zijn naam op het register bij HOUBRAKEN. Toch noemt hij hem even bij ADRIAEN VAN DER VELDE'S biographie, zooals wij straks zien zullen. VAN DER WILLIGEN heeft niets over hem gevonden. Men heeft dan ook in het onzekere verkeerd over zijn geboorte en sterfjaar; en daar hij meest Haarlem'sche duingrondjes schilderde, aangenomen dat hij een Haarlem'sch schilder was. Nu is hij wel te Haarlem opgegroeid, maar na zijn 25e jaar heeft hij waarschijnlijk steeds te Amsterdam gewoond en is daar dan ook armoedig gestorven en begraven in 1684.

Daar hij bijna uitsluitend Hollandsche landschappen in al hun schoonen eenvoud schilderde, lieten zijne landgenooten, die alleen geld uitgaven voor uitheemsche natuurtooneelen — Italiaansche gezichten van BOTH, SWANEVELT, WEENIX, Scandinavische watervallen VAN EVERDINGEN, die RUISDAEL zoo voortreffelijk navolgde omdat zijne Haarlem'sche bleekvelden en duin landschappen onverkoopbaar bleven — ook WIJNANTS in den steek, zooals zij dit den grooten AERT VAN DER NEER en RUISDAEL deden. Hij was genoodzaakt er een tapperij op na te houden, die echter ook niet veel geld in 't laadje bracht, zoodat WIJNANTS' vrouw op 't eind van zijn leven uit schoonmaken — namelijk uit schoonmaken van schilderijen — moest gaan, voor een karig dagloon!

Eindelijk hebben mij de Haarlem'sche en Amsterdam'sche Archieven het materiaal verschaft een tamelijk volledig beeld van het leven van JAN WIJNANTS saamtestellen.

Het was niet gemakkelijk, met zekerheid onder de talrijke personen die gelijktijdig dezen naam droegen, den schilder aan te wijzen. Zoo huwde in 1669 een JAN WIJNANTS, jongman van Haarlem, met de zuster van den schilder SAMUEL VAN HOOGSTRATEN, die als getuige teekende toen bij Not. V. D. SLUYS te Amsterdam de huwelijksche voorwaarden opgesteld werden. Toch heeft deze man niets met onzen schilder te maken.

Onze schilder, JAN WIJNANTS de Jonge, zoon van JAN WIJNANTS de oude, zal omstreeks 1630—1635 te Haarlem geboren zijn, De vader was kunst- handelaar en wordt als zoodanig 1642 in de boeken van 't St. Lucas Gilde genoemd. Hij testeert 25 Aug. 1653 en legateert aan zijne 2 oudste kinderen de schilderijen die onder zijn oudsten zoon, JAN, op dat oogenblik te Rotterdam, zijn berustende [1])

Zooals uit in Juli en Augustus 1644 te Amsterdam [2]) verleden acten blijkt, was er te Haarlem een JAN WIJNANTS die twee zusters, SARA en CATHARINA had. Deze, en JAN, worden als universeele erfgenamen bedacht door CATHARINA TEUNEN, huisvrouw van LAMBERT PONT. 5 Mei 1647 verklaart de E. Heer LAMBRECHT PONT, oud-schepen der stad Haarlem „dat Sr. JOHAN WIJNANTS, syn huysvrouwen [CATHARINA TEUNEN en CHRISTIAEN JAN WIJNANTS] Voorsoon, tot syne jaren gecomen synde, sulcx syn eijgen voocht is.... en dat hij geen goederen, hem toebehoorende, onder zich of zijne huisvrouw „nochte oock tsynen „huijse heeft berustende, alsoo hy syn vaderlycke goederen genooten en ontfangen „heeft". [3]) Indien dit beteekent, dat J. W. toen, dus onlangs, mondig geworden was, kan het noch de schilder, noch diens vader zijn, zooals later blijken zal. 13 January 1658 wordt er voor NICLAES MARCELIS, Stadsleidekker te Haarlem, verklaard dat diens dochter GUERTGEN CLAESDR onlangs van een zoontje bevallen was, en in de hoogste barendnood dit kind onder dure eeden „opgezworen" had aan JAN WIJNANTS DE JONGE, weesende een schilder". [4])

De arme moeder zou haar kind niet lang overleven, en haar vader, CLAES MARCELIS, die nu „pompmaker in zijn leven" genoemd wordt, was ook 25 Maart 1659 niet meer in het land der levenden. Er werd over dit kind eene overeenkomst gesloten tusschen den schilder en de familie van den pompmaker. WIJNANTS belooft, het kind dadelijk tot zich te nemen en het te zullen opvoeden tot zijn mondige jaren of huwelijk toe. Hij is voogd er over met JAN ZYEN. De minnemoer zal betaald worden en *f* 600.— bij de Weeskamer gestort; (eerst wilde de oude

1) Prot. Not. W. VAN KITTENSTEYN, Haarlem.
2) Not. F. VAN BANCHEM, Amsterdam.
3) Prot. Not. V. HASEWINDIUS, Haarlem.
4) Prot. Not. Z. v. D. PULLEN, Haarlem.

JAN WIJNANTS borg blijven voor het goed beheer van die som). Later wordt nog eens gestipuleerd, dat de schilder *f* 200.— voor dadelijk noodige onkosten onder zich mag houden. [1])

Het kan zijn, dat deze gebeurtenis JAN WIJNANTS, die niet lang daarna in het huwelijk zou treden, deed besluiten zijn woonplaats naar Amsterdam te verleggen. 7 Dec. 1660 woonde hij er reeds, want op dien dag verklaart JAN WIJNANTS (de oude) burger van Haarlem, „alsoo JAN WIJNANTS DE JONGE, syn comparants Zoone „wonende tot Amsterdam, van meninge is hem te begeven „in de houwelycke state met CATHARINA VAN DER VEER, jonge dochter wonende „tot Amsterdam, en hem ongelegen comt de houwelick geboden . . . bij te woonen . . .'' dat hij dit huwelijk volkomen goedkeurt [2]) 12 Dec. daaraanvolgende vinden wij dan ook dat de huwelijksche geboden gaan van JAN WIJNANTS van HAERLEM, schilder, en CATHARINA VAN DER VEER, beyde wonende in de Runstraet [3]).

Veel liefs misschien maar veel leed heeft deze vrouw gekend. Het ging onzen kunstenaar niet voor den wind en hij zag zich genoodzaakt, een „tapperij'' op te zetten waar zonder twijfel vele schilders verkeerden. De meer gefortuneerden werden dan wel eens door hem lastig gevallen om tijdelijke hulp. Zoo had NICOLAES DE HELT STOCADE hem eens *f* 40.— geleend die hij maar niet terug kreeg. 10 July 1670 verklaart JAN OLY, kunstschilder, out omtrent 40 jaren, ten verzoeke van STOCADE'S weduwe, JOHANNA HOUWAERT, dat haren man „noch „quam van JAN WIJNANTS, schilder, de somme van 40 gulden, voor sooveel „STOCADE betaelt hadde aen Monsr. LE BLESME int afmaeken van de questie, „die W. hadde met deselve LE BLESME over kostgelt en kamerhuyr, en dat hij „getuyge tot verscheijden malen met de voorsz. STOCADE geweest is ten huyse „van den voorsz. WIJNANTS alwaer hy maende om syn geldt, en dat WIJNANTS „altyt met soeticheyt antwoordde: Stockie, ic sal met den allereersten U helpen, „hem STOCADE, als hy quam manen met een soopie brandewijn altijt payende''.

De ons onbekende schilder OLY (wiens zuster of dochter weer met een even onbekenden schilder PETRUS CRAMER gehuwd was) teekent

[4])

Dat was al een heelen tijd geleden, 28 April 1660, kort voor zijn huwelijk, had WIJNANTS kamers gehuurd bij een Franschman, PIETER LE BLESME, in de Nes, maar wilde van de huur weer ontslagen zijn, De toen 45 jarige DE HELT STOCADE legde daarover een verklaring af. [5]) Van die tapperij vertelt ons

1) Prot. Not. Z. v. D. PULLEN, Haarlem. 2) Prot. Not. W. KITTENSTEYN, Haarlem
3) Oud Holland III. 4) Prot. Not. B. COORNHART, Amsterdam.
5) Prot. Not. R. DUCE, Amsterdam.

alleen de volgende Acte: 16 April 1672 verklaart JURIAEN VAN STREECK schilder (die zelf later ook een herberg opzette!) out omtrent 38 jaren, voor een wijn-„verlater, dat hij in de Beerestraat by iemand „uyt de mont van JAN VAN DER „WORT, wyncoper, en JAN WIJNANTS, *schilder en tapper*, gehoort heeft" . . . . dat de producent zijn wijn zoo goedkoop gaf, omdat hij die gestolen had! [1])

Te Amsterdam zou hij een begaafd leerling krijgen, die den meester weldra reeds overtrof: ADRIAEN VAN DE VELDE. HOUBRAKEN vertelt, dat diens ouders goed vonden „hem te bestellen bij JAN WIJNANTS. En het is opmerkelijk, dat, „wanneer aan WIJNANTS vertoont wierd 't geen hij bij zig zelven al geteekent „en geschilderd had, deszelfs Vrouw dit mee beziende, tot haar Man, hem klop-„pende op zijn schouder, zeide: WIJNANTS, uw Meester is geboren, gelijk ook „de tijd deze voorzegging bewaarheit heeft. Hij oeffende zig eenige Jaren bij „denzelven in de Konst" enz,

Uit een aantal acten zonder veel beteekenis valt op te maken, dat WIJNANTS zijn verder leven te Amsterdam sleet, en op de Loyersgracht woonde. 29 April 1673 beklaagt zich TOBIAS VAN DOORN, dat hij 12 Maart 1671 aan JAN WIJNANTS verhuurt heeft een huis met kelder op de Looyersgraft voor twee jaren tegen *f* 450.— 's-jaars. Maar de schilder was in den voorleden zomer „buytenstijts vertrocken en doorgegaen sonder hem te contenteren". JOAN SLUIJMER was borg voor WIJNANTS gebleven en moet nu *f* 800.— betalen. Hij belooft dit te doen, maar zal voorloopig de rente à 5 pCt. voldoen. [2])

Daarna schijnt WIJNANTS naar de Baangracht verhuisd te zijn. Want toen hij zijne oogen voor goed gesloten had, die oogen, die het mooie duinlandschap zoo goed in zich opgenomen hadden, dat hij het tot zijn dood toe op zijn doeken kon blijven weer geven, werd hij van daaruit begraven. Ziehier het kille doods bericht uit de grafboeken van het Leidsche kerkhof:

23 Januari 1684. JAN WIJNANTS, op de Baangraft bij de Reguliersgraft. Laat na 4 kinderen.

Hij had het in den laatsten tijd zwaar te verantwoorden gehad. De volgende verklaring verhaalt ons, hoe zijn vrouw met hare kinderen „uit schoonmaken" ging, al was 't dan ook schoonmaken van schilderijen. 3 Juli 1680 verklaren HENDRICK VAN SOMEREN, schilder, en nog twee personen ten verzoeke van SR. JOAN VAN DRIESCH:

eerst VAN SOMEREN dat hij op verzoek van VAN DRIESCH te diens huize eenige jaren geleden diens schilderijen schoongemaakt heeft voor één gulden en tien stuivers daags. De andere getuigen zeggen:

„dat nu omtrent 4 à 5 weecken geleden zij getuygen present geweest

[1]) Prot. Not. P. LAURENTIUS, Amsterdam. [2]) Prot. N. BROUWER, Amsterdam.

„zijn, dat de huysvrouw van JAN WIJNANTS bij de producent gecoomen is en „versoght off hij gelieffde, *dat zy sijn schilderijen soude schoonmaacken*, waerom „sy instantelyck aenstont, daerop de producent tegen haer seyde, dat hy vóór „desen voor het schoonmaacken gegeven hadt één gulden tien st. daaghs en dat „hem nu twee gulden daaghs geëyst was, dogh zeijde zy, *dat zij het nogh minder „soude doen* en heeft de producent onder die conditie, dat zy minder soude hebben „als twee gulden daags, toegestaan, dat sy de schilderijen schoonmaacken soude. „Gelijck zy ten huijze van den producent ooc omtrent vier dagen gearbeijt heeft „ende geduyrende die tijt met twee kinderen ten huijse van de producent gegeten heeft". Zij had geen 120 schilderijen schoongemaakt en zeer bedankt toen haar het geld toegeteld was. [1])

Hoogstwaarschijnlijk doelen een paar andere acten op het zoontje vóór zyn huwelijk verwekt en dat blijkbaar weer JAN WIJNANTS DE JONGE heette. Hij had dezen jongman in 1670, toen hij op zijn vertrek stond om naar Oost-Indië te varen, uitgerust van kist, bulster, kleeding enz., rijkelijk, wat hem, den armen schilder wel zes ponden vlaamsch had gekost. Juist toen zijn vrouw bezig was dat alles te koopen „kwam zy int kinderbedde te vallen". Een der getuigen had JAN WIJNANTS DE JONGE nog een koek mee op reis gegeven, en hem scheep gebracht. Maar een kwartiermeester en anderen vertellen (alles in 1676) dat hy by een ongeluk by het saluutschieten gekwetst en acht dagen later aan boord van het schip „de Pyl" aan de gevolgen overleden was. [2])

De weduwe van den schilder geneerde haar met het verkoopen van „Const" op de Beurs. Maar vóór 1686 hield zy met dezen wellicht niet zeer lucratieven handel op. Waarom? weet ik niet maar in dat jaar werd zij met geweld uit een woning in de Lombardsteeg gezet. 28 Augustus 1686 verklaart SR. PAULUS DINANT, Constschilder, out omtrent 33 jaren, voor CATHARINA VAN DER VEER, Wed. wijle JAN WIJNANTS, dat bij die gelegenheid de Notaris MOLENSTEEN haar geen tijd gaf alles na te zien; zij werd gedwongen een stuk te teekenen, dat zij alles goed ontvangen had. Later bleek dat van het goed „dat sy voor deze op de Beurs te coop hadde gehadt, veel bedurven was, 2 „curieuse pleysterbeeltjens waren aen stuckent, een groote quantiteyt prenten en modellen van de vermaerste meesters stuckent, vuyl en bedurven".

Zij was met kijven en schelden ten huize uitgestooten. [3]) Weder ontmoeten wij haar 7 April 1695. Toen compareerde d'eersame PITERS AMERS, schilder, out 33 jaren, die ten haren behoeve eene verklaring aflegt over hare woning. Zij had in huur één kamer en een halve winkel. De huisheer was een woestaard en had

1) Prot. Not. J. BACKER, Amsterdam. 2) Prot. Not. J. MATHAM, Amsterdam.
3) Prot. S. Not. HOFF Amsterdam.

haar porcelein stuk gesmeten. De ruzie had geloopen over 't gebruik van een secreet en een geutsteen [1]). Het laatst vond ik haar nog, hoog bejaard in leven 1 Nov. 1717. Men verklaart ten verzoeke van Juff. CATHARINA VAN DER VEER, Wed. van JAN WIJNANTS, dat de zijden linten met bloemen, met rood en goud die aan getuigen vertoond worden, door hun gefabriceerd zijn en in Januari ll. aan de Weduwe van WIJNANTS geleverd waren [2]). Wij zien, zoowel bij het leven als na den dood van WIJNANTS was het levenspad van CATHARINA VAN DER VEER, niet met rozen bestrooid. Een schilderij van onzen schilder werd dan ook kort na zijn dood hoogstens op *f* 10.— of *f* 12.— getaxeerd. En thans betaalt men duizenden voor een goed werk van den knappen meester, vooral als er figuren van ADRIAEN VAN DE VELDE op staan.

Het is eigenaardig dat de handteekeningen van den schilder onder verschillende Acten sterk lijken op die onder zijne schilderijen van denzelfden tijd. Zoo zijn zijne laatste stukken meest gemerkt als de handteekening van 1682. Ik acht het daarom niet ondienstig hier eenige dier onderteekeningen in facsimilé te geven.

1659

1662

1667

1679

1682 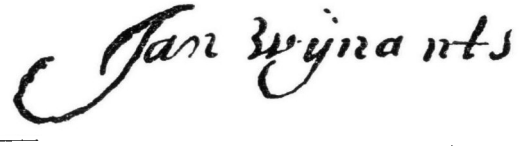

1) Prot. Not. J. VAN GEUNS, Amsterdam. 2) Prot. Not. W. DU FAY, Amsterdam.

Het contract van Picart's bijbelprenten

DOOR

A. BREDIUS.

---

24 October 1710.

AUJOUR'DHUY Vendredi troisième d'Octobre 1710 nous soussignez HENRY ADRIAEN VAN DER MARCKT, seigneur de Leur et BERNARD PICART dessinateur et graveur sommes convenus de ce qui suit;

Premierement que le dit BERNARD PICART s'engage de dessigner graver ou faire graver tous les desseins et planches restantes a faire, pour parachever *l'histoire de la Bible* commencee par les soins et depens de mess. VAN DER MARCKT et HALMA et ce moyennant la somme de cent florins par chaque demy feuille in folio et de deux cent florins par chaque feuille in plano ou entière tant pour le dessein que pour la Gravure, non compris le cuivre, le tirage des planches, les inscriptions ou l'écriture des bas des planches, et le papier, le tout de quoy le dit Sr. VAN DER MARCKT promet et s'engage de fournir et payer outre et par dessus les susdittes sommes de cent ou deux cent florins pour le dessein et gravure de chaque feuille comme il est stipulé et au moyen de cela tous les desseins et planches reviendront et demeurer ont au dit Sieur VAN DER MARCKT.

Secondement, Que le dit PICARD s'engage de retoucher tous les desseins et touttes les planches desja dessinees et gravees comme il le jugera a propos le tout a ses propres frais et depens ainsi que de mesme il s'engage d'entretenir et retoucher generalement touttes les planches du dit ouvrage pour en pouvoir tirer jusques a deux mille cinq cents bons exemplaires y compris ceux desja tirés jusque à ce jour, suivant le compte de monsieur HALMA que monsieur VAN DER MARCKT sera obligé de representer, pour touttes les quelles peines et soings ledit Sr. VAN DER MARCKT 'soblige de lui payer comme ils en sont convenu quatre livres dix sols sur le debit de chaque exemplaire qui se vendra, et cela non seulement des 2500 exemplaires que l'on en tire de cette première édition mais généralement de tous les autres exemplaires que l'on en pourreyt tirer dans la suitte soyt en français ou en quelque autre langue ou bien sans aucun discours generalement sans aucune exception.

Troisièmement. Ledit PICART's oblige aussi de porter ses soins a faire tirer proprement et nettement les planches des deux mille cinq cent premier exemplaires du dit ouvrage comme aussi de tous les autres exemplaires qui s'en tireront dans la suite, à condition que les tirages seront payes par le dit sieur VAN DER MARCKT, ainsi qu'il s'oblige à le faire selon le prix et sommes comme ils en conviendront ensemble lors des impressions et tirages des dittes planches.

Quatrième. Le dit sieur VAN DER MARCKT s'engage de fournir au dit Sieur PICART pour le commencement de cette ouvrage un mois apres la signature de ce traitté une somme de mil florins argent comptant, deux mois en apres autres mille florins et dans la suitte, les sommes nécessaires pour l'execution du dit ouvrage autant que elle le requerrera et suivant le compte que le dit PICART en fournira sans quel payement ainsi faits le dit PICART ne sera point oblige de continuer ses ouvrages.

5me Quand au debit de cette ouvrage et du profit de quatre florins et dix sous que mons. PICART doibt toucher sur chaque exemplaire qui s'en vendra il a été expressement stipulé que l'on comptera ensemblez tous les six mois precisement et autres six mois apres chaque compte réglé monsieur VAN DER MARCKT payera au dit Sr. PICART le montant de la somme qui luy revient sur les exemplaires vendus au dit compte qui se continuera de mesmes jusque a l'entier debit de cette ouvrage, et comme le Sr. PICART aura occasion de vendre partie des dits exemplaires le Sieur VAN DER MARCKT luy en fournira soubs son recue tel nombre d'exemplaires qu'il en pourra avoir besoin, lesquels il lui passera sur le pied du prix comme il les passera aux libraires, et que le dit Sr. PICART luy payera dans le terme d'une annee après la livraison bien entendu que le profit

de quatre florins et demi par exemplaire stipulé en dessus n'en sera point diminué par cette vente particulière.

6me Le dit Sieur PICART promet et s'oblige bien expressement que comme de temps en temps il doibt etre le dépositaire de tout cet ouvrage et par ainsi en pourroyt faire tirer des exemplaires a l'insceu du dit Sr. VAN DER MARCKT qu'en personne d'honneur jamais il ne se meslera de telle affaire mais de ne vendre jamais direct ni indirectement aucun autre exemplaire que ceux que le dit Sieur VAN DER MARCKT luy donnera a vendre et sur lesquels il mettra son paraphe comme sur tout le reste des exemplaires qui se débiteront d'ailleurs a peine de mille florins a payer par le dit PICARD pour chaque exemplaire vendu sans la marque ou paraphe du dit Sr. VAN DER MARCK.

7me Les frais du discours pour le dit ouvrage soyt en francoys ou en quelque autre langue seront payes par le dit VAN DER MARCKT sans que le dit PICARD y entrera et en cas que monsieur VAN DER MARCKT trouvait appropos d'enrichir le dit ouvrages de vignetes, culs de lampes, fleurons lettres grises ou autres tels ouvrages de cette nature monsieur VAN DER MARKT les payera au dit PICART independemment du present marché soijt pour les desseins, gravure tirage ou papier cela n'etant point compris pour les articles precedens.

8me Monsieur VAN DER MARCKT consent que l'on mettra au tittre du dit ouvrage le nom du dit sieur PICARD ou de PROSPER MARCHAND a condition par dit Sr. PICARD de faire pour Mr. FRANCOYS HALMA deux desseins de titre planches, l'un de Petisci lexicon antiquitatum graec. et roman. folio et l'autre de Suetonius Petisci in quarto moyennant lesquels deux desseins le dit Sr. HALMA cede au dit Sr. PICARD le droit qu'il auroijt de mettre son nom au dit ouvrage suivant le contract fait entre le dit Sr. HALMA et mons. VAN DER MARCKT. Finallement le dit sieur VAN DER MARCKT s'engage de donner aux tesmoins presens a la conclusion de ce traitté scavoir a messieurs FRANCOYS HALMA, MICHEL BÖHM, JEAN LOUIS DE LORME et PROSPER MARCHAND chacun un exemplaire du dit ouvrage ainsi que de mesme il luy sera permis d'en donner encore 26 autres exemplaires à qui bon lui semblera, sur lesquels trente exemplaires le dit Sr. PICART ne pourra pretendre aucun profit. Pour accomplir à ce qui dessus les contractans de part et d'autre obligent leurs personnes et biens present et a venir qu'ils soubsmettent à la riguer de tous juges et cour de justice et pour plus grande seureté les dites Srs. VAN DER MARCKT et PICART les contractans en cette acte sont content de se faire et laisser condemner volontairement dans la teneur et accomplissement du présent contract par le conseil supreme de la Hollande constituants pour cette affect irrevoquablement messieurs JEAN VAN CAMPEN et DANIEL VAN DER BURGH tous deux procureurs postulans au dit conseil tant pour

demander la ditte condamnation que pour y consentir sans qu'il sera besoin d'aucune citation preealable pour cela promettans de part et d'autre d'avoir pour agreable tout ce qui sera fait en vertu des presentes.

Ainsi fait arreté en signé en la ville d'Amsterdam le 24 Octobre 1710 par devant moy HENRY DE WILDE notaire publyc à Amsterdam en presence de RENÉ VINCENT et BERTHELEMI POERAAT comme tesmoins a ce requis.

HENDRICK ADRIAEN VAN DER MARCK.

R. VINCENT. BERNART PICART.

B. POERAAT. *Quod attestor :*

H. DE WILDE,

Nots. [1])

1) NB. De zeer gebrekkige schrijfwijze is hier trouw gevolgd, daar de tekst duidelijk genoeg is.

Ottomar Hackius, een dapper schilder

DOOR

A. BREDIUS.

WIE heeft ooit een Vanitas van OTTOMARIUS HACKIUS gezien? 31 Maart 1645 wordt in een Haagschen boedel (bij een wijnkooper) een Vanitas van HACKIUS op *f* 40.—, een see van CORNELIS MOLYN op *f* 15.— en een lantschap van CROOS op *f* 36.— getaxeerd. 1652 bevonden zich in den Haag, bij ANNETGE JASPERSDR. VAN DEN BROECK: 2 bosschagiens van HACKGES, en een stuck van HACKGES wesende een revier en waterval verciert met beelden. Waarschijnlijk is dit ook HACKIUS. Wie is die schilder?

In de zeer inkompleete registers van het Haagsche St. Lucas Gilde komt hij niet voor; alleen op een lijst van jaarlijksche contributies tot onderhoud van het gilde vind ik: OTTOMARIUS HACKIUS 3 gl. 3 st. ingeschreven 1 Mei 1663. [1]) Maar reeds 19 Oct. 1650 geeft OTTOMARIUS HACKIUS, schilder in den Hage, iemand een machtiging. [2]) Vóór 1655 had hij echter reeds het penseel met het rappier verwisseld. De volgende aardige acte doet ons zien hoe de vendrichschilder toch nog kunstlessen gaf midden onder het krijgsgewoel.

19 Oct. 1655 compareeren d'E. Sr. OTTOMARIUS HACKIUS, Mr. Schilder en vendrich ten dienste deser landen, in garnisoen tot Rhees, ter eenre, ende CORNELIS CORNELISZ PROOT, jongman, ter andere zijde, en zijn overeengecomen, als volcht: dat d'voorsz. OTTOMARIUS HACKIUS heeft aengenomen, en d'voorn.

1) OBREEN's Archief IV.
2) Not. J. TIMMER, den Haag.

CORNELIS CORNELISZ. PROOT met kennisse van zijnen oom, Sr. MATHIAS PROOT, sich selven heeft besteet en verbonden voor twee en een halff achtereenvolgende jaren, omme bij den voorn. HACKIUS te woonen, *en sal denselven* HACKIUS *hem* PROOT *leeren schilderen*, hem in cost, clederen enz. onderhouden, *en hem soo veel mogelijck in de conste van schilderen instrueren en onderwijsen*; ende sal de voorn. HACKIUS daarvoor genyeten geduyrende de voorsz. 2½ jaren *seecker tractement offte soldatenpaye van* 100 *glds. s'jaers*, als den voorsz. PROOT onder de Compie van Lt Cornl. VAN THIENEN is treckende. Enz. Oock sal HACKIUS genieten *de gerechte helfte van alles wat* PROOT, *niet alleen met schilderen ondertusschen sal mogen winnen*, maer oock 't geen hij onder de voorsz. Compie als soldaet sal comen te verdienen. Enz.

Onderteekend: OTTOMARIUS HACKIUS.
CORNELIS PROOT. [1])

Kort daarna werd hij gewond, blijkbaar ernstig. In een ongedateerd klad van een „Request aen de Raden der Groot Mo: Heeren Staten" verzoekt OTTOMARIUS HACKIUS, Luytenant van Capt ADRIAEN VAN BEVEREN, om na zijn herstel van het vuur in den arm en hevige koortsen weder „ten eersten op „een galjoot of jacht van s'lants vloot" mede te mogen gaan.

21 April 1670 was hij reeds overleden. Iemand blijft dan borg voor MARIA VAN VALEN, Wede en boedelhoudster van OTTOMARIUS HACKIUS, in syn leven Luytenant ten dienste deser landen. [2])

Hij had aanzienlijke familie. 7 Mei 1651 bespreekt SOETGEN COESAERT, zuster van den bekenden Haarlem'schen burgemeester SALOMON COESAERT in haar Testament voor Not. N. VAN BOSVELT verleden, aan haren „Neeff" OTTOMARIUS HACKIUS *f* 200.— „volgens seeckere Acte daervan bestaende". Maar zij overleed eerst 31 Dec. 1669.

---

1) Prot. Not. A. v. WARMENHUYSEN, den Haag.
2) Prot. Not. P. VAN ROON, den Haag.

Prijzen van tapijten omstreeks 1650

DOOR

A. BREDIUS.

PIETER DE CRACHT verkoopt 26 July 1650 aan JAN VAN DER HAGEN te Amsterdam de volgende kostbare tapijten:

1. Een fijn behangsel van negen stucken sijnde de historie van PUBLIUS DECIUS MUS ende TITUS MANLIUS TORQUATUS, romeynsche Veltoversten, waeraff den Patroon Monsr. PAULUS RUBENS gemaeckt heeft, lanck 9, 8½ 7 9/16, 6 5/16, 6 3/16, 6, 5¼, 5, 4 elle ende alle diep ofte hooch 6 3/16 elle inhoudende tsaemen int geheel 358 elle tot 10 gulden 8 stuyvers d'elle beloopt in gelde tsaemen . . 3723 : 4 : —

2. Noch acht fijne stucken tapijten wesende de historie van EPHIGENIA ende ORESTES, griecxsche historie ende sijn lanck 9½, 7 5/16, 7⅛, 6¼, 6 1/16, 5 5/16, 5¼ 4 9/16 ell ende alle diep ofte hooch 5⅜ ell inhoudende 270½ ell tot 10 glds. d'ell . . . . . 2705 : —

3, Noch ses fijne stucken lantschappen daerin de hiftorie van CELADON ende ASTRIA uytgebeelt wert lanck 8, 7¼, 6⅜, 6, 5, 4⅛ ell ende alle diep ofte hooch 5 7/16 ell inhoudende 200 ell ten prijze van 8 guldens 10 stuyvers. . . . . 1700 : —

4. Noch acht fijne stucken lantschappen met groote vechtende gedierte, lanck $8\frac{1}{8}$, 7, 6, $6\frac{1}{8}$, 5, 5, 4, 4 ell ende alle diep $5\frac{1}{8}$ ell inhoudende $231\frac{3}{4}$ ell tot seven gulden 18 st. d'elle . . . . . 1831. —

5. Noch ses stucken lantschappen met den geslingerden pylaer ende fastons lanck $8\frac{1}{8}$, 7, $6\frac{1}{16}$, 6, 5, 4 ell. ende alle diep $5\frac{5}{8}$ ell inhoudende $203\frac{7}{8}$ ell ten prijse van 7 gulds 15 st. d'ell . . . . . 1580:5 —

Noch twee grove stucken beestiens die behooren tot de ses stucken voor desen gecocht, sijn lanck 5, 4 ell ende diep $5\frac{1}{8}$ ell inhoudende $50\frac{5}{8}$ ell ten prijze van 4 glds, 5 st. d'ell . . . . . 215:—

Er volgen nog condities over der betaling enz [1]).

1) Prot. Not. J. VAN ZWIETEN, Amsterdam.

DAMESPORTRET VAN BOL VAN 1641.
Verzameling Baron A. VON ROTHSCHILD, Halton Manor.

Boek- Kunst- en Handelsdrukkerij v.h. Gebr. Binger, Amsterda

ELISABETH BAS, WED. VAN JOCHEM HENDRICKSZ. SWARTENHONT.
Schilderij door FERDINAND BOL, in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Boek- Kunst- en Handelsdrukkerij v/h Gebr. Binger, Amstf.

Heeft Rembrandt Elisabeth Bas Wed. van Jochem Hendricksz Swartenhont geschilderd?

DOOR

A. BREDIUS.

OP deze vraag heb ik nu reeds meer dan tien jaren beslist: neen! geantwoord,

Maar daar ik eerst met zekerheid wilde weten, wie dit heerlijke portret dan wèl geschilderd heeft, heb ik gewacht met het schrijven van deze regelen.

Daar ik met vaste overtuiging meen te mogen zeggen, dat FERDINAND BOL de schepper van dit meesterwerk is, zal ik thans trachten, de bewijzen daarvoor aantebrengen.

Het is te betreuren, dat één portret van BOL, dat m.i. een geheel afdoend bewijs is, zoo moeilijk toegankelijk is. Het hangt te Halton Manor, de vorstelijke bezitting van Baron ALFRED VON ROTHSCHILD.

REMBRANDT'S leerlingen en tijdgenooten hebben hem soms zóó nauw op den voet gevolgd, hebben soms zóó gelukkige oogenblikken gehad, dat hun werk lang voor dat van hun meester kon doorgaan.

De schilders, wier werken soms met valsche handteekeningen voorzien, voor schilderijen van REMBRANDT doorgingen, zijn in de eerste plaats GOVERT

FLINCK, JACOB BACKER, GERBRAND VAN DEN EECKHOUT, LAMBERT DOOMER FERDINAND BOL, NICOLAES MAES, een enkelen keer JOHANNES VICTORS (wiens voortreffelijk echtpaar op een der laatste Winter Exhibitions te Londen als REMBRANDT gecatalogiseerd was) en JAN LIEVENS (van wien o.a. de kop van een grijsaard in een Amerikaansche Collectie, in ROSENBERG's „REMBRANDT" 2e Editie op bl. 24 is afgebeeld).

Van EECKHOUT bezit de familie HUBRECHT te Utrecht een meesterlijk vrouwenportret van 1644, dat, ware het in den handel en ongemerkt, reeds lang voor een REMBRANDT zou verkocht zijn. [1])

Van JACOB BACKER vindt men in de WALLACE-Collection een fraai oudevrouwenportret dat ik reeds 1889 in den Ned. Spectator als een JACOB BACKER signaleerde (het heette REMBRANDT'S moeder) en waarop men sedert het duidelijk monogram van JACOB ADRIAENSZ. BACKER (J. A. B. aaneen) ontdekt heeft.

De Heer DE JONGE te Parijs exposeerde daar nog onlangs zijn magnifiek mansportret (uit de Coll. MNISZECH) dat jaren lang voor EPHRAIM BONUS door REMBRANDT geschilderd, gold. Bij een schoonmaak verdween de valsche handteekening van REMBRANDT en kwam de echte van FLINCK voor den dag. Een geheel analoog portret van FLINCK heette bij Baron VON OPPENHEIM te Keulen REMBRANDT en hangt thans als FLINCK in de keurige verzameling DE GELDER te Uccle bij Brussel. Schrijver dezes heeft zelf een FLINCK eens in dit zelfde tijdschrift als een REMBRANDT gepubliceerd, vóór hij het leerrijk portret bij den Heer DE JONGE gezien had.

Maar er zijn van geen schilder zoovele portretten met valsche REMBRANDThandteekeningen voorzien, als van FERDINAND BOL.

In de eerste plaats denk ik dan aan twee portretten te München — FLINCK en zijn vrouw genoemd — die zoolang voor REMBRANDT golden, (en door velen als zoodanig bewonderd werden!) tot men ze van vuil en overschildering bevrijdde en de echte handteekeningen van BOL voor den dag kwamen. Het jaartal 1642 dat bij die schoonmaak verdween, zal toch wel het echte geweest zijn, zooals wij later zullen zien.

De Hertog van NEWCASTLE bezit een uitnemend portret, dat reeds in de 18de eeuw, onder den naam „the Orator," als REMBRANDT bekend stond en in een zwartekunstprent gereproduceerd werd. Toen men het op de Engelsche REMBRANDTtentoonstelling onder al de heerlijke REMBRANDTS zag hangen, was het oordeel *aller* deskundigen dat wij hier een prachtigen BOL voor ons hadden. In 1893 zond Captain HOLFORD onder den juisten naam: BOL, een fraai, zeer

---

[1]) Afgebeeld in „Amsterdam in de XVIIe eeuw."

GEMERKTE BOL VROEGER VALSCH REMBRANDT)
in de Alte Pinakothek, München.

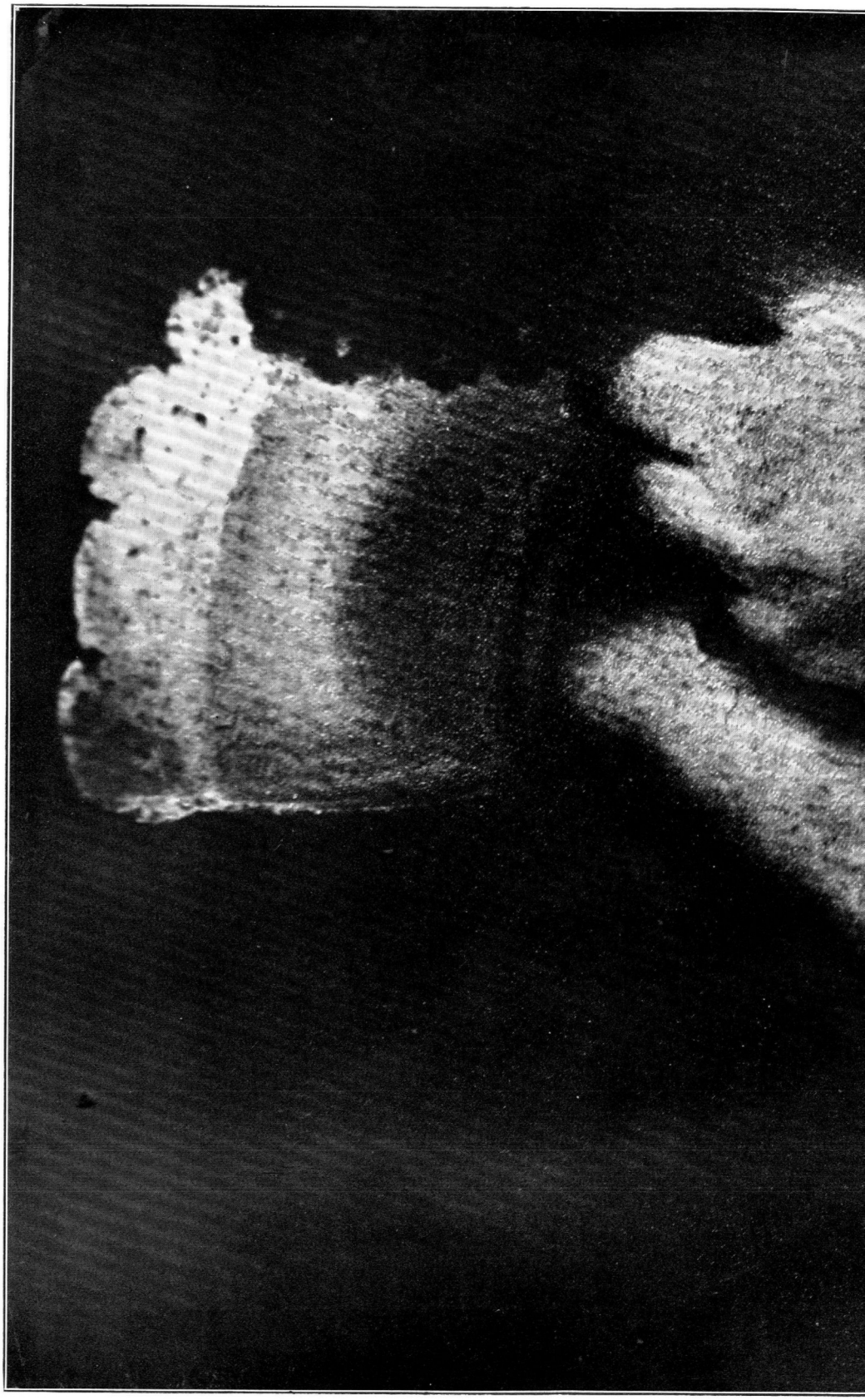

DE HANDEN OP H
bij Baron A. VON ROTHSCHILD, vergroot naar de kleine
die bij de rechterhand geheel dezel

ORTRET VAN BOL
chter geheel onvoldoend om de techniek te kunnen zien,
de rechterhand van ELISABETH BAS.

Boek- Kunst- en Handelsdrukkerij v.h Gebr. Binger, Amsterdam.

DETAIL VAN HET PORTRET VAN ELISABETH BAS,
ten onrechte aan REMBRANDT toegeschreven.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger Amsterdam.

Rembrandtiek geschilderd vrouwenportret in, dat een valsche handteekening van REMBRANDT droeg.

Maar vooral leerrijk waren twee portretten, die in 1890 op de Winter-Exhibition door Lord ASHBURTON (onder No. 69 en 76) als REMBRANDTS ten-toongesteld werden. Ik schreef in datzelfde jaar het volgende daarover in onzen helaas! tengrave gedragen Nederl. Spectator: „Deze portretten, een echtpaar, dragen de handteekening: *Rembrandt fecit* 1641. Toch zijn het echte en zeer Rembrandtieke portretten van FERDINAND BOL. Van de handteekening is „REMBRANDT" onecht, de rest oorspronkelijk; op het damesportret, verreweg het beste, ziet men, vóór de b nog de lange f van BOL's handteekening. De man schijnt geleden te hebben en is niet zeer goed."

Dit vrouwenportret is nu het bewijs voor mijn gevoelen, dat niet REMBRANDT maar BOL Juffrouw BAS geschilderd heeft. De linkerhand is met *zóo precies dezelfde techniek* geschilderd als die van Juffrouw BAS, dat wie in de gelegenheid was als ik om dit stuk bij goed licht te onderzoeken tot hetzelfde resultaat komen moet.

Helaas, de eigenaar is zóó teleurgesteld en verontwaardigd over mijne meening omtrent deze portretten, dat ik niet van hem mag vragen die hand op de oorspronkelijke grootte te laten fotografeeren.[1]) Natuurlijk is ook het overige, de kraag, de manchetten en het bijwerk, de achtergrond, geheel en al overeenstemmend met het portret van Juffr. BAS; maar daar dit een jonge vrouw is, kan men het gelaat niet vergelijken met het geplooide, gerimpelde gezicht der oude matrone.

Wat men echter wèl kan, is met aandacht bestudeeren: de behandeling der handen,

van den kraag, manchetten, bont, knoopjes, van den geheel van de achtergronden van REMBRANDT afwijkenden, vlakken, groenachtigen gladden achtergrond van dat portret, en de behandeling der oogen, bijv. door die te vergelijken met het portret van ANNA WIJMER (SIX) en met die van de 83-jarige in de National Gallery.

Men beschouwe met aandacht de „kleinliche" behandeling van den kraag, die rare streepen in het midden, waar die open is en die zoo totaal anders geschilderd is als REMBRANDT dit deed.

In àl deze dingen zal men *iets* weekers, *iets* minder geniaals vinden. Vooral de kraag, het bont, is met een andere techniek, minder vast, minder zeker geschilderd, „wat peuterachtiger". En dit portret moet omstreeks 1641 of 1642 geschilderd zijn!

[1]) Ik liet de handen naar de kleine fotografie vergrooten, maar tot mijn leedwezen bleek die *te* klein te zijn, om de eigenaardige breede schilderwijze duidelijk aan te toonen.

In de rechterhand is een groote plek met één enkele toon geschilderd. Wààr deed REMBRANDT ooit zoo iets? En dat is niet beschadigd, niet overschilderd: het portret is intact.

En is 't niet zonderling, dat zulk een kapitaal portret van REMBRANDT zonder zijne handteekening zou afgeleverd zijn? Te vergeefs zal men bij de echte REMBRANDTS *uit dien tijd* naar één ongemerkt portret van die beteekenis zoeken.

Ik weet wel, dat men tevergeefs in onze Musea zal gaan zoeken naar iets van BOL wat op de onderhavige schilderij gelijkt. Daarom tracht ik met afbeeldingen van Rembrandtieke BOL'S uit buitenlandsche verzamelingen mijne lezers een beeld te geven van den zeer Rembrandtieken BOL van omstreeks 1641—1642. Men zie bijv. het vrouwenportret van München, het zelf portret uit St. Petersburg (N.B. bij drie andere BOL'S in dat Museum vermeldt de Catalogus:

N°. 834: autrefois attribué à REMBRANDT. En:
N°. 853: fausse signature: RIJNBRANDT f 1641
en N°. 856: fausse signature: REMBRANDT F.)

De eenige schilderij uit BOL'S Rembrandtieken tijd, — maar toch reeds niet meer zoo heel en al — is het meesterlijk regentenstuk uit het Leprozenhuis, dat achter 's Burgemeesters zetel in diens vertrek ten stadhuize hangt. De oude SCHELTEMA schreef reeds: dit stuk is zoo fraai bewerkt, dat het zelfs aan het penseel van REMBRANDT geene oneer zou aandoen. Maar het is eerst in 1649 geschilderd, toen BOL niet meer zoo dicht bij REMBRANDT stond als zeven jaren vroeger.

In het Museum te Berlijn hangt het portret van een dame door BOL, gemerkt:

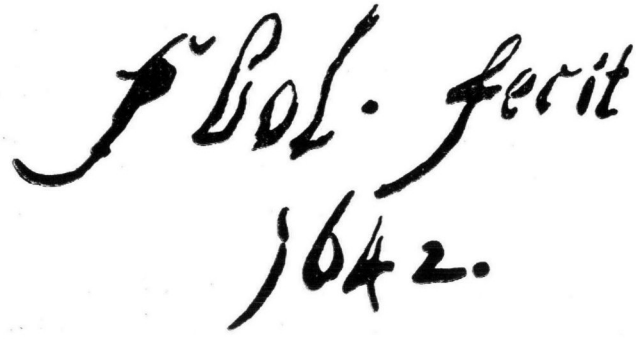

Men vergelijke de vergroote afbeelding van den zakdoek op dezen BOL met den zakdoek van juffrouw Bas: geheel dezelfde techniek, Rembrandtiek, geëmpateerd, en tòch kleiner, peuterachtiger, dan REMBRANDT zoo iets schilderde.

VROEG ZELFPORTRET VAN BOL,
Ermitage, St. Petersburg.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger Amsterdam.

VOLUIT GEMERKTE BOL VAN 1642,
Kaiser Friedrich Museum, Berlijn.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h Gebr. Binger, Amsterdam.

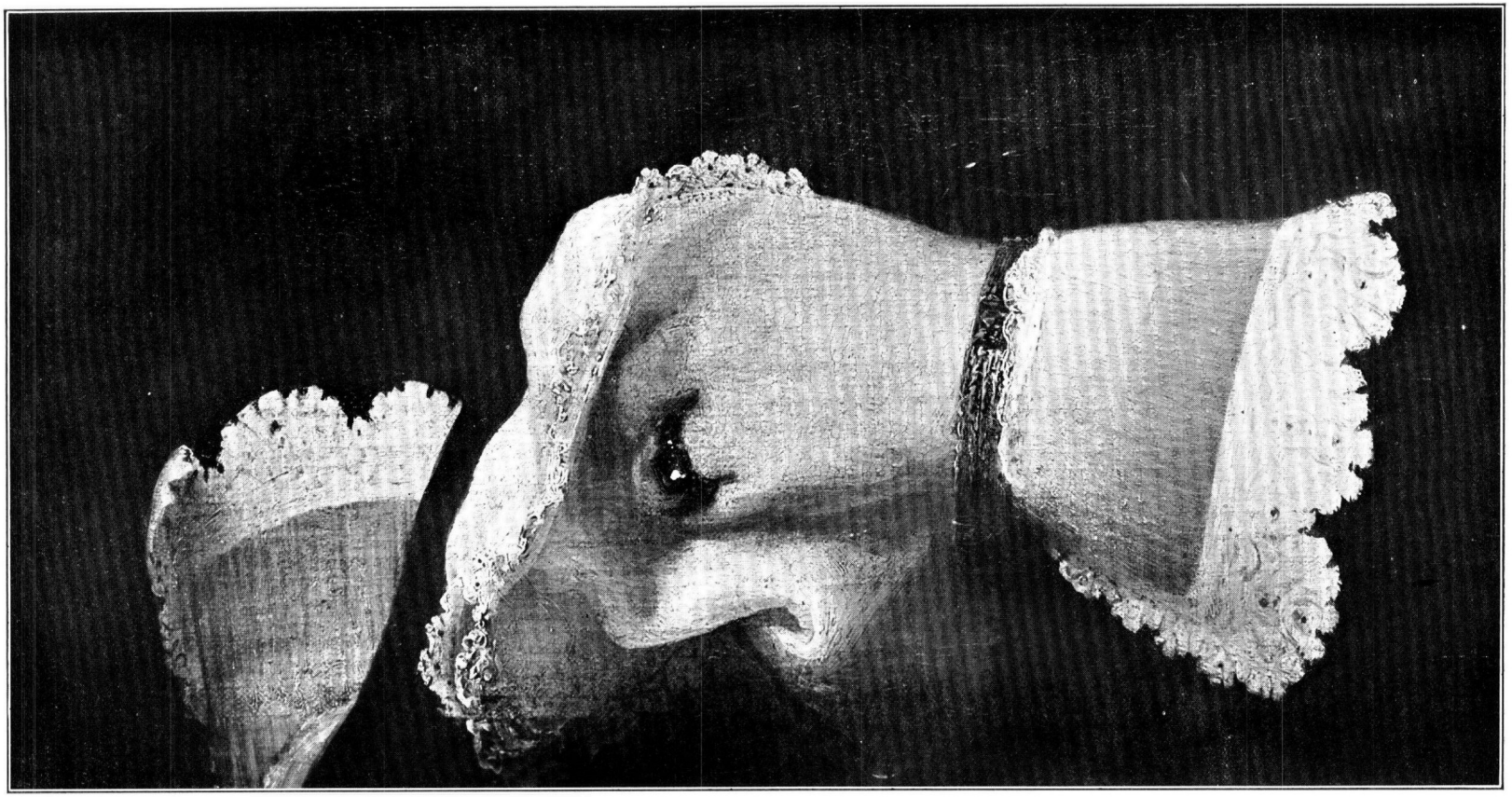

DÉTAIL VAN DEN VOLUIT GEMERKTEN BOL TE BERLIJN (van 1642).

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v h. Gebr. Binger, Amsterdam

DÉTAIL UIT REMBRANDT'S PORTRETSTUK VAN ANSLOO EN DIENS VROUW
in het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn. Gedateerd: **1641.**

VALSCHE HANDTEEKENING VAN REMBRANDT OP EEN DER BOL'S
bij Baron A. VON ROTHSCHILD. (Het fecit en jaartal echt!)

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger Amsterdam.

Ziehier fragmenten van de handteekeningen op het echtpaar bij ROTHSCHILD Men zal gemakkelijk hetzelfde „schrift" er in herkennen! [1])

Waar ik mede had moeten beginnen: ik sta in deze aangelegenheid niet alleen. Toen juffrouw BAS op de Amsterdamsche Rembrandt-Tentoonstelling hing, zeide mij DR. EISENMANN, de toenmalige Directeur van het aan REMBRANDTS zoo rijke Museum van Cassel, met wien ik voor die schilderij stond: lieber BREDIUS, die Zeit wird einmal kommen, dass kein Mensch mehr glauben wird, dass REMBRANDT das gemalt hat!

Toen lachte ik mijn Collega uit. Nu lach ik niet meer.....Hij had gelijk.

Maar hij wist mij niet te zeggen wie de schilder dan wel was. Daarna heb ik gezocht. En het vrouwenportret in Halton Manor heeft mij dit geheim verraden!

Al lacht men nu ook, en al schudt men ongeloovig het hoofd; ik ben overtuigd, dat EISENMANN'S prophetisch woord in vervulling zal gaan en het naambordje op deze schilderij nog eens verwisseld zal worden.

Het resultaat van deze studie zij geene teleurstelling. Het kunstwerk blijft immers van even groote waarde. Alleen weten wij thans, dat één van REMBRANDT's meest begaafde leerlingen, toen hij pas het atelier van den meester verlaten had, zóó in diens manier, zóó door hem geïnspireerd kon schilderen, dat wij allen jaren lang zijn werk voor dat van zijn leermeester hielden. Komt dit niet nòg dikwijls voor? Hebben niet sommige schilders JACOB MARIS, COROT, ISRAELS, NEUHUYS e. a. wel eens bedriegelijk nagevolgd?

NASCHRIFT.

Als overtuigend bewijs gelieve men de op het laatste oogenblik nog ontvangen photographie, naar een detail van REMBRANDT's vermaarde schilderij van den predikant ANSLOO, en diens vrouw in het Museum te Berlijn, te vergelijken met de handen en zakdoek van Juffrouw BAS. Hoeveel breeder en forscher is hier toets en opvatting; wordt niet BOL's manier hierbij „kleinlich"? En de ANSLOO is juist van **1641!**

1) Hierbij vergete men niet dat REMBRANDT nooit „*fecit*" teekende, maar alleen een lange f. Er is ééne uitzondering, het vroegste werk van 1627, de Paulus te Stuttgart, maar er staat ook een 2e handteekening op, wellicht de echtere! met een enkele f. De handteekening op het groote stuk in Buckingham Palace, REMBRANDT en SASKIA zich tooiend, is *valsch* (REMBRANT fecit) en de heele schilderij m.i. nooit een REMBRANDT, zooals ik 1899 in de „Kunstchronik" reeds betoogde.

ADRIAAN VAN CONFLANS

DOOR

JHR. DR. J. SIX.

IN 't Rijks Museum zijn sedert eenige jaren onder N°. 711a weer bijeen gebracht de drie overgebleven deelen van een zwaar beschadigd schilderstuk uit den handboogsdoelen van 1595 het Corporaalschap van DIRK TYMENSZ. BROUWER, dat tot nu toe het eenige werk vertegenwoordigt van een overigens onbekend schilder.

SCHAAP[1]) noemt hem CRISTIANUS DE CONFLANS en daar de naam CRISTIAAN in dien tijd zeldzaam is in ons land, heb ik mij wel eens afgevraagd of die volslagen onbekende ook CRISTIAAN VAN BIEZELINGEN kon wezen, maar het is mij nooit gelukt een Biezelingen te vinden dat aan de samenvloeing van twee rivieren lag.

De namen bij SCHAAP zijn echter niet zonder fouten overgeleverd, hij heeft vooral bij de schildersnamen wel meer de klok hooren luiden zonder juist te weten waar de klepel hing. Hij noemt VAN DEN VALCKERT, VLACK, BADENS, FRANS BARENTSZ en VAN DER VOORT, CORNELIS VAN DER HOOGH. Zoo blijkt er ook thans uit de navolgende akten, voor een deel door Mr de Roever Azn.

1) Amstels Oudheid. VII. bl. 121.

gevonden, die de Heer BREDIUS zoo vriendelijk was mij mede te deelen, dat hij ADRIANUS DE CONFLANS had moeten schrijven of liever nog ADRIAAN VAN CONFLANS.

25 October 1580 is ADRIAEN CONFLANS zwager en borg van AEF MICHIELS als deze brieven uit lade 49 van de Weeskamer ontvangt.

In 1581 is ADRIAEN VAN CONFLANS weer borg voor BEATRIX JANS huurster van een winkel aan de vischmarkt. Hij woont in't leelijcke aensicht [1]).

Ook in 1584 is ADRIAEN CONFLANS, schilder, borg voor HILLEGOND CLAES, weduwe van WILLEM CAUTERT [2]).

In 1585 wordt hij ADRIAEN COMFLAS genoemd als gecoren voogd van JANNETJE HENDRIKS, wed. PIETER WITS, stoeldraaier [3]).

16 Mei 1586 wordt ADRIAEN CONFLANS, schilder, vermeld als voogd van BARBARA DANIELS weduwe van JACOB DIRKSZ WERRE, schilder, (de zoon van den bekenden schilder DIRK JACOBSZ) en van ANNA JACOBS haar dochter. Dan hooren wij niets van hem tot zijn schilderij van 1595 en beginnen de stukken eerst weer in 1601 wanneer ADRIAEN CONFLANS 15 Februari getuige is van de huwelijksche voorwaarden van TOBIAS VRANCX, schilder.

Deze is op zijn beurt met LUCAS PERCK, schildersgezel, getuige op 9 Juli 1602 bij het testament van den eersamen MR. ADRIAAN VAN CONFLANDS Schilder, poorter dezer stede. Hij bezit goederen in Brabant gelegen, die voor zijn algemeene erven blijven. MAGDALEEN MICHIELS, zijn huisvrouw is eenige erfgename, maar moet uitkeeren aan BARBEL VAN CONFLANTS, zijn zuster *f* 1200.— carolus. De moeder zal daarvan de vruchten trekken. Nog krijgen de dochter van zijn broeder zal. DANCKER VAN CONFLANTS en zijn zuster JANNEKE CONFLANTS kleine legaten. Hij woont in de Calverstraat.

10 Juli 1602 ligt Mr. ADRIAAN VAN CONFLANS (De notaris heeft thans eindelijk den naam leeren spellen) ziek te bedde; revoceert expresselijck sijn testament en wenscht „te sterven zonder testamentelicke dipositien." [4])

Hij is blijkbaar toen nog niet gestorven, tenminste eerst 10 Augustus 1607 worden de lijfgoederen achtergelaten bij CORNELIS JANSZ en ADRIAEN VAN CONFLANS verkocht ten huize van den afslager HARINCK. De netto opbrengst, 294 gld., wordt uitgekeerd aan AEF MICHIELS, zijn schoonzuster.

Wij mogen uit deze stukken vermoeden dat hij uit Brabant naar Amsterdam gekomen was en daar het burgerrecht had verkregen, opmaken dat hij niet

---

1) Thes. Rekn. 1581 (huiskeuren).
2) Huizenverkoop Weeskamer bl. 102.
3) Weesboek 11 bl. 15.
4) NOT. J. GHIJSBERTI te Amsterdam. bl. 366.

onvermogend was en veronderstellen dat hij tot DIRCK JACOBSZ in betrekking zal hebben gestaan.

Geheel onvermeld was hij niet meer. In 1570 weten wij dat hij te Weenen getrouwd is met MAGDALENA, blijkbaar de zelfde die wij uit de stukken kennen, weduwe van den hofzanger HEINRICH RIJNER [1]). Zijn naam wordt daar ADRIANUS DE CONFLANG geschreven, maar die *g* aan het eind is natuurlijk zoo goed een gevolg van de Weener uitspraak als de ingeschoven *d* of *t* van de Hollandsche. Hij zal daar op een studie-reis zijn gekomen en toen dus nog jong zijn geweest.

Hij is voor ons geen belangwekkende persoonlijkheid, noch als mensch, noch als schilder, al geeft zijn werk, in den toestand waarin het thans verkeert, allicht zijn volle maat niet. Ook zijn boekje over *fortifications* in de bibliotheek van Prins MAURITS, waarop de Heer BREDIUS mij wijst, zal wel niet meer te vinden zijn en zijn belangrijkheid dus niet verhoogen.

Indien ik thans toch eenige regelen aan hem wijd, is het enkel om den man, wien ik onder een verkeerden naam zijn werk terug gaf [2]), thans ook zijn waren naam weer te geven.

---

1) Oud-Holland. XV. blz. 133, XXI. blz. 73.
2) Oud-Holland. 1905 blz. 2.

TITEL EN BLADZIJDE UIT „VAN NYEUVONT, LOOSHEIT ENDE PRACTIKE, HOE SY VROU LORTSE VERHEFFEN".

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h Gebr. Binger, Amsterdam.

Satiren der XVI^de eeuwsche Kleine Burgerij

DOOR

DR. H. E. VAN GELDER.

VÓÓRDAT eene revolutie uitbreekt en de tegenstellingen, waaruit zij geboren wordt, duidelijk aan het licht komen, heeft zij reeds een belangrijke ontwikkeling achter den rug. Misschien de belangrijkste, omdat gedurende deze de krachten die de tegenstellingen schiepen tot wasdom kwamen en hun invloeden zich het zuiverst konden doen gevoelen. Zoo blijft het een vraag of de eerste of wel de tweede helft der zestiende eeuw voor de kennis onzer nieuwe geschiedenis het belangrijkste tijdperk is. Werd in het laatste deel met bewonderingwekkenden moed de vrijheid van beweging, de gelegenheid tot ontplooiing van alle krachten veroverd, in het eerste rijpten die krachten en groeide de behoefte naar vrijheid, werd al het materiaal voor den weldra uitbrekenden strijd bijeengebracht. Maar hoe hier de beslissing valle, een feit is het, dat wij zonder grondige kennis van het eerste tijdvak, het tweede niet kunnen begrijpen, omdat wij immers in den wirwar van den strijd, in de afwisseling van voor- en tegenspoed, in de soms hopelooze verwarring, den waren gang der gebeurtenissen kwalijk volgen kunnen, indien wij niet de, later hevig botsende, tegenstellingen, dáár, waar zij nog klein en in hunnen aanvang waren, hebben nagespeurd en tenminste getracht hebben ze te verklaren.

Het kan hier de plaats niet zijn, dat te beproeven. Slechts met enkele

lijnen wil ik aangeven, wat er gebeurde, uitsluitend ter inleiding van wat zestiende-eeuwsche tooneel-litteratuur, die ten opzichte van één kant dier tegenstellingen een weinig licht brengen kan.

Welke waren die tegenstellingen? Het waren die tusschen de middeneeuwsche maatschappij met haar typische geslotenheid, haar zelf-genoegzame kringen, haar beperkt gezichtsveld ter eene, en de nieuwe behoefte van de stedelijke bedrijvigheid, van het om emplooi vragend geldkapitaal ter andere zijde Reeds de vijftiende eeuw had ze zien geboren worden. Hoe meer toch het geld als ruilmiddel in gebruik gekomen was en de oude warenruil op den achtergrond had gedrongen, hoe meer hier en daar een enkel bedrijf zich uit de banden van het gildenwezen en den tot de stedelijke markt beperkten afzet had weten te ontwikkelen, — zooals bijna overal de lakennering —, hoe meer in enkele producten een groothandel was ontstaan: — laken, bier, graan, haring —, des te duidelijker ook was het bestaan dier tegenstelling door de verschillende maatschappelijke groepen gevoeld, en des te krachtiger hadden aan den anderen kant zij, die zich bedreigd zagen, zich te weer gesteld. De ontdekklng van Amerika en zijn goudvoorraad had — één oogenblik slechts! — den schijn gewekt alsof de tegenstelling zou worden opgeheven in een algemeen gunstige economische conjunctuur. Maar de reactie kwam met te grooter hevigheid, toen de gaandeweg sterk verminderende waarde van het geld een feitelijke prijsstijging [1]) ten gevolge had, die allen treffen moest, niet slechts als een financieele ramp, maar ook als een aan den lijve gevoeld bewijs, hoe alles in de maatschappij als op losse schroeven was geraakt.

Maar deze dingen konden niet op dezelfde wijze inwerken op de zoo onderscheiden maatschappelijke klassen. De Kerk, wier invloed met dien van het grondbezit verminderen moest, werd eenerzijds bevangen door een dorst naar geld [2]), maar anderzijds steeds heftiger gekant tegen al wat zich als nieuw aanmeldde; de hooge adel, vrijwel in dezelfde positie, maar door een nauwe aansluiting aan de centrale regeering instaat zich een nieuwe invloedsfeer te scheppen, zag met bezorgdheid naar iedere poging, die erop gericht scheen dien invloed weder te beperken [3]); de lagere adel [4]) daarentegen moest zich òf in ondergeschikte betrekkingen aan het hof of in het leger begeven, of naar de steden verplaatsen en

---

1) In Leiden bijv. getuigden in 1541 zoowel meesters als knechts dat de „lijfcost" meer dan de helft duurder was dan 60 jaar vroeger. POSTHUMUS, Gesch. der L. Lakenind, I blz. 344. Zie ook de door hem in de bijlagen gegeven prijzenstatistiek.

2) Eén voorbeeld — uit vele! — behandelde ik in: Vijftiende-eeuwsche kloosterzeden, Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudhk. 1910 blz. 389 en vlg.

3) Zie over den positie van den hoogen adel en zijn geld-behoeften: BAKHUIZEN VAN DEN BRINK Stud. en Schetsen I, vooral blz. 84 en vlg.; ook Pirenne II 342 vlg. voor den voorafgaanden tijd.

4) Zie den spot met de „smal-eelingen" in de Bijlage hierachter regel 214 en vlg.

aansluiting zoeken bij het patriciaat, waarvan het de oligarchische neigingen versterkte; de groote stedelijke patriciers, ook groot-grondbezitters in de meeste gevallen, gevoelden daardoor ook denzelfden druk, maar het was voor hen gemakkelijker zich aan de nieuwe bedrijfsvormen aan te passen en hun kapitalen bijv. in den handel te steken; dit nam echter niet weg, dat zij hun oligarchie nog enger afsloten voor de kringen der tot de bedrijven behoorende burgers, in wie zij, niet zonder reden, de grootste mededingers naar de macht vermoedden; deze laatsten, op hun beurt, krachtiger doordat zij beschikken konden over wat allen begeerden, — geld, — wierpen zich met alle macht op de uitzetting van hun werkzaamheid: zij verbraken de banden door de oude gildenorganisatie, en door de stedelijke enge voorschriften gelegd, en voerden overal waar dit mogelijk bleek de vormen van het grootbedrijf in. De kleine burgerij daarentegen, de steun der gildenorganisatie, te voren haar redmiddel, meer en meer verliezende en door de zwakke bescherming van de zijde der stedelijke regeering slechts matig gebaat, voelde meer dan ooit den druk der omstandigheden, en zag zich door de ongunstige economische conjunctuur hulpeloos van de eene crisis in de andere geslingerd; de loonarbeiders ten slotte, geheel en al weerloos, voelen zich naar het lompenproletariaat afzakken, de reeds groote massa van bedelaars en landloopers zoodoende vermeerderende en tot eene algemeene maatschappelijke ramp makende. Boven deze allen eindelijk een Regeering, wier eenig doel was zich staande te houden in haar wereldmacht-positie, welke van alle kanten werd bedreigd en die daarom, — in haar bedoelen niet nationaal, — ook voor den schijn, waarmede ze dat omhulde, slechts zeer zelden er in slaagde behartiging der nationale belangen voor te wenden.

* * *

Het is de bedoeling niet, herhaal ik, om hier te trachten deze bewegingen nader te schetsen en de bewijzen bijeen te brengen van die verscheidenheid van gevoelens welke ze bij de verscheiden maatschappelijke klassen wekten. Slechts op één soort van verschijnselen wilde ik hier de aandacht vestigen: op hetgeen de rederijkers-poëzie ons bieden kan tot beter begrip van den veelbewogen tijd. En ook hierbij wil ik mij beperken, nml. tot de maatschappelijke verhoudingen alleen, en niet trachten nog eens te verhalen wat anderen daaruit voor de kennis van het zedelijk, religieus, letterkundig leven aan waardevolle gegevens hebben bijeengebracht. Doch op den economischen kant is, bij mijn weten, nog weinig [1]) gelet. Trouwens die valt niet in het oog; dat wil zeggen, het

1) Dit artikel was gezet toen mijn aandacht viel op een rede door Prof. dr. J. W. MULLER in 1907 in de Vlaamsche Academie gehouden over: „CORN. EVERAERT's spelen als spiegel van de maatschappelijke toestanden zijns tijds", *Versl. en Med.* blz. 433 en vlg. waaraan ik met erkentelijkheid nog enkele trekken kon ontleenen.

aantal rederijkersstukken, dat op economische toestanden geinspireerd is, is al heel klein, een feit dat wij volkomen begrijpen zouden, ook al hadden wij niet de verklaring van een der schrijvers-zelf, die onder het handschrift van een sinnenspel over „d' Onghelijcke Munte" schrijven moest:

„Up den Paeshawent a° xxx was my ontseyt
Dit spil te spelene *omdat de waerheyt niet was gheheilt.*" [1])

Zooals hij bij een ander niet minder duidelijk opmerkte, dat het hem verboden was te spelen: „omdat (hi) te veil de waerheyt jn noopte". [2])

Inderdaad, sedert PHILIPS VAN BOURGONDIË begonnen was aan de vrijmoedigheid der rederijkers paal en perk te stellen, en KAREL V in 1536 een streng verbod tegen vrijmoedige tooneelstukken had uitgevaardigd, was de gelegenheid om op het tooneel maatschappelijke misbruiken te bespreken niet buitengewoon aanlokkend. Zoo vond ik maar weinig van mijn gading. Een paar spelen van den Bruggenaar CORNELIS EVERAERT geven enkele momenten uit het eerste kwart, een tweetal uit de verzameling van de oude Haarlemsche rederijkerskamer onder de zinspreuk „Trou moet blijcken" doen dat voor het tweede kwart der zestiende eeuw. Slechts deze naar tijd en herkomst vrij nauwkeurig te bepalen spelen kunnen ons werkelijk als bruikbare bronnen dienen, de enkele overige minder juist te definieeren stukken kunnen onmogelijk voor meer gebruikt worden, dan voor een bevestiging van feiten die wij reeds kennen.

Eenigszins een uitzondering kan daarop maken het spel „van Nyeuvont, Loosheit ende Practike, hoe sy Vrou Lortse [3]) verheffen" [4]). Dit Antwerpsche spel immers kan, op gezag van CAMPBELL [5]), op ongeveer 1500 gesteld worden en is dan ook wel als algemeene inleiding op onze andere stukken te beschouwen.

* * *

Laat mij de sporen van wat hierboven in groote trekken werd aangegeven nu in verschillende uitingen in de genoemde stukken aanwijzen. Met het spel van „vrouw Lortse", dat het oudste is, kan ik ook daarom beginnen, omdat het nog niets anders inhoudt, dan een zeer algemeen gehouden beschuldiging tegen den

---

1) Spelen van CORNELIS EVERAERT..... uitgeg. door DR. J. W. MULLER en DR. L. SCHARPÉ. 1898. blz. 262.

2) Trouwens hij was niet de eenige, die dat voelde. De schrijver van een der zéér weinige politieke schimpliedjes uit die dagen, die wij kennen, nml. het lied „Van der lever-eters", met welken naam de ambtenaren van de Landvoogdes bedoeld zijn, dichtte (1512):

Nyemant en wilt der catte dye belle aen hangen
Nyemant en der (durft) segghen des lants ghebreken,
Men soude hem levende mitten velle hanghen,
Of te Vilvoerden in den dieffput steken.
(Vad. Museum IV, blz. 192.)

3) Bedrog.

4) Het eenige bekende ex. van dit spel, te Antwerpen gedrukt bij VAN DEN DORPE, is in de Kon. Bibliotheek

5) Ned. Spectator 1862, blz. 355; ook Annales No. 1705.

„nieuwen tijd". Het is een satire op de beweerde toename van bedrog in de samenleving, als reflex van de op het eerste blad in deze regels weergegeven waarneming:

Als tradt van fortunen ommedrayt
So moet deen dalen ende dander rijsen.

immers men vertoont erin hoe getracht wordt met nieuwe middelen en looze praktijken het rad van fortuin zoo mogelijk ten eigen bate een handje te helpen.

„Loosheyt" en „Practycke" openen het vrij onbeholpen spel aldus:

Pr. Hach, hach, hay, ic moet lachen dat ic scatre:
Wij crijghen nu die hant boven dwatre,
Want Nyeuvont, ons vrouwe, Meest Elc nu kent.
L. Och noyt weeldigher caelgien [1]), crijcht sij regiment
Wij commen eerlanch noch in de handelinghe
Van aurum et argentum."

Vrouw Nieuvont komt hun dan opdragen te zorgen, dat haar rijk eenige wijding krijgt:

V. N. Wi moeten doen verheffen een nyew Sanctinne,
Die nu cortelinghe eerst heeft gheregneert;
In tijden voorleden sijnde ghepasseert
En soude men van haer niet hebben willen horen,
Maer nu sal mer na luysteren met widen ooren.
Verstaet haer afcomste ende haren name:
Sinte Lorts [2]) heet dese santinne bequame,
Ghedescendeert van Keyseren, coningen, hertoghen
Graven, baenrootsen, ridders van vermoghen
Cooplieden, rentiers ende poorters mede.
Men moet se doen verheffen in elcke stede
Noyt en liep tvolck so seer in eenigh sermoen,
Oft om aflaet, als sij hier sullen doen.

Er worden dan twee „cassenaers" aangesteld: „Hardt van waerseggen" [3]) en „Kleyn Vreese syn knape" die met de kas, waarin het beeld der nieuwe heilige is geplaatst, het land doorreizen, en die al wie het begeert inschrijven in haar gilde. „Meest Elc" meldt zich daartoe aan:

M. E. Och ic come certeyn, hoe ick met pijne
Tot hier geraect sij, ic moet vruegt vermeeren,
Dat ic die heylighe vrou Sint Lors mach eeren,

---

1) Caelgie, eigenlijk kwartel, heeft de beteekenis van „homme galant".
2) Van lortsen = bedriegen. 3) Ongeneigd tot waarheid spreken.

Want waert dat ic se niet daghelycs aen en riepe,
Ten waer gheen wonder ick en versliepe
Ghewin, proffyt, eere ende bate;
Dus wil ic se dienen vroech en late
Want bi haer wert al mijnen druc gheminct" [1])

Behalve „Meest Elc", komt ook „Veel Volcs" zich opgeven. Hij studeert in het „boecxken" dat „Hardt van Waersegghen" over de heilige heeft laten drukken; Practycke vertelt er van:

(Veel Volcs) gaen heel met ons beyden te rade:
Schoon van beloven sijn se, vroech en spade,
Tot dat se yemande so verre ghebringhen,
Die hem gheloeft [2]) ghelt, goet ende ander dinghen;
Ende als sijt dus hebben creghen onder handen
Ontsien se hem luttel der scanden,
Dat se te Middelburch [3]) trecken oft over tveer
Te Walem [4]) daer stellen se hem ter neer,
Daar zijn se vrij; so hebben ze yerst [4]) betaalt.

Allerlei soort lieden worden dan opgenoemd; slechts datgene wat de kooplui betreft wil ik nog aanhalen, omdat hier de beschouwing van den grootkoopman door den kleinen burger duidelijk uitkomt:

Sy houwen hem som [5]) al warent heeren
Voor die lieden, ende gaen ghebont ende gheringt;
Sij sijn soms schuldich groote sommen
Sij en konnens niet betalen, ende dese commen
Aen ander cooplieden mits dat se befaemt sijn,
Ende onder ander kooplieden wat vernaemt sijn,
So ghelooft men hem goet na haer gherief,
Luttel achten se te betalen, tes hem liet,
Dat se sorghen voor dontfaen, die hem borghen.....
Middelborch es een stad wel bevest,
..... reysen darwerts is alderbest."

Hier is, zooals men ziet, eigenlijk niets anders aan het woord dan de klacht-van-alle-tijden, dat de menschen vroeger zooveel braver waren en die van nu eigenlijk slechts bij bedrog en list baat vinden [6]). Maar dat de klacht daarbij het sterkst, of liever in de meest scherpe woorden over de kooplieden geuit wordt, teekent toch wel eerstens den toestand in het begin der zestiende eeuw en in de tweede plaats de kring waaruit een stuk als dit opkwam.

---

1) verminderd. 2) toevertrouwt.

3) Met Middelburg wordt niet de stad bedoeld, zooals CAMPBELL meent; het is eenvoudig een woordspeling met borgen.

4) In het Antw. Liedboek (LI) besluit een liedje, dat begint: „Gheldeloos ghi doet mi pijn" ook met een bezoek aan Walem.

4) het spoedigst. 5) sommigen.

6) Eenigszins doet hieraan reeds denken het eind-15de eeuwsche spel van „Coninck Abuys", waarvan wij slechts een fragment kennen; gedrukt: Belg. Museum VI, 327.

Immers, wat wij hier reeds vermoeden kunnen en in het vervolg ontwijfelbaar bevestigd zullen zien, is, dat het eigenlijk maar één maatschappelijke groep was, die door deze rederijkersstukken tot ons spreekt: die der kleine burgerij. Deze is het die zich in de „Kamers" heeft georganiseerd, en de „facteurs", de dichters, zijn uit háár midden opgekomen [1]). CORNELIS EVERAERT, zeker een typische vertegenwoordiger van de soort was „varwer ende vulder" en klerk van de boogschutters van Brugge. Dat alle pogingen om te weten wie en wat LAURIS JANSZ, de Haarlemsche facteur, was en deed, faalden [2]), doet vermoeden, dat hij althans niet behoorde tot op den voorgrond komende aanzienlijker burgers. Maar ook zonder te letten op dergelijke persoonlijke relaties is het kleinburgerlijk karakter der stukken duidelijk genoeg herkenbaar.

Slechts als wij dat bedenken begrijpen wij, hoe van achter die stukken als het ware telkens de zorg om de nering kijken komt; hoe aan den eenen kant de groote kooplui met een oog vol argwaan worden aangezien en al wat er van de moderne bedrijfsontwikkeling ondervonden wordt als slecht en gevaarlijk wordt afgewezen; hoe anderzijds bepleit wordt, dat de belangen van „scaemel arbeyder" met die der kleine burgers samenvallen, al komt toch wel uit dat „scaemel arbeyder" daarover soms ook anders denkt.

Het meest duidelijk en dadelijk ondervonden wordende was de vrijwel permanente oorlogstoestand onder KAREL'S regeering:

„Pays jn de weerelt
Es elcken verblydelic;
„Maer oorloghe strydelic, es zeere te gruwene." [3])

dat is de grondtoon van verschillende spelen van EVERAERT, vooral wel in de overweging, die hij in hetzelfde spel, waaraan boven aangehaalde regels ontleend zijn, twee zijner personages, namelijk „Den Daghelicyschen Snaetere, een wijf met azeneuten" (hazelnoten) en „Volcx Clappage, als een arbeyder" onder woorden laat brengen:

D. S. 't Valt mij wat jn
Maer niet ter herten, alzoot wel mochte,
V. C. Hoe zoo?
D. S. Omdat s Volcx gedochte
So wanckelbaer es, ende variabele.
V. C. Alle staeten van volcken, abele en de onhabele
Hebben naer den pays langhe gehaect.
D. S. *Men heifter so dickent paysen ghemaect*
Die lichtelic weder wierden ghebroken". [4])

1) Zie in dit verband MULLER l. c. blz. 455 en vlg.
2) Volgens vriendelijke mededeeling van den heer GONNET.
3) CORN. EVERAERT, 't Spel van den Pays (1538) reg. 176—177.
4) Ibid. reg. 47 en vlg.; de dichter van de Lever-eters (zie boven blz. 204 noot 2) wist wel wier schuld dat was:
„'t Begeert al peys sonder (behalve) dye dy lever eten!"

Inderdaad er was weinig zekerheid van vrede en dit drukte de nering. Het is niet onduidelijk wanneer in een ander spel van EVERAERT — van 1526 en ook met een vrede als achtergrond — „den Beroerlicken Tijt" optreedt: „als een capeteyn van oorloghe int arnasch" terwijl „Ghewillich Labeur", als „een landsman" en „Volc van Neerrynghe", „als een ambochsman", klagende op het tooneel komen, omdat zij „Pays", „een vrouwe zeer chierlic ghecleet" niet vinden kunnen en

„dus blijven int ghetruer
duer tgheduer des Tijts Beroerdere."

of in 't spel van „Scamel Ghemeente en Trybulacie" van het geldgebrek gezegd wordt (reg. 43):

„Dats doorloghe scult...
Die houdt hu in saermoeden stranghe plaghe"

terwijl, zelfs in een spel van vier jaar later waar „Sober Wasdom", „als een meersman" (marskramer) en „Groot Labuer", „als een temmerman" elkaar hun nood klagen „Den Tijt van Nu", die hun bij het bereiken van betere omstandigheden in den weg staat, wordt voorgesteld: „als een crijghsman gheacoutreirt, zeer wranc ziende ende spijttich sprekende" [1]).

Maar zóóver was EVERAERT ook wel, dat hij niet alle ellende op rekening van 's Keizers oorlogen schreef, en in het „spel van den Crijch" geeft hij een overzicht van andere gevaren, die niet minder erg dan de oorlog zijn, en evenzeer de nering bedreigen. Eerst en in het algemeen heeft hij het over „Tijts Benaute", die oorzaak is, dat menigeen ten oorlog gaat, om aan de kost te komen: (reg. 56)

„Den cost moet hyeuwers mede zijn ghecreghen."

Als men dan heeft opgenoemd, wie er zoo ten krijg gaan, en wie er voordeel bij hebben, komt, met een woordspeling op de dubbele beteekenis van „krijgen", „*Lueghen*" vertellen: (reg. 249 en vlg.)

Jc weet noch ander crijghers.
Menich Leeck. Wye zijn die?

---

[1]) Ook in enkele stukken uit de collectie van „Trou moet Blijcken" (zie hieronder) klinkt dezelfde toon. Zoo in het spel „van de Neeringh", die door „Oorloghe" in verdrukking komt en in een van LAURIS JANSZ. van 1559 getiteld: „Van Meest Al die om Pays roepen." In dit laatste komt dan bovendien een element, dat in de spelen van EVERAERT gemist wordt: de beschouwing van de positie des Konings. Zooals in deze regel: „een coninck is niet anders dan een hoot (hoofd), dat van veel leetges moet worden gedraghen"; of iets verder: „wat is een coninck sonder zijn ondersaten", die „voor hem wercken en wroeten op diversche troomen." Overigens echter zijn zij lang zoo treffend niet als de spelen van den Bruggenaar.

Gheveynst Bedrogh. Die de lieden kelen
Met hueren ghelde groot boven sommen.
Dyveerssche Gheleerde. Commer van dien?
L. Offer commen?
Jaet vrij genouch, weest niet verbolghen.
D. G. Wat lieden zijnt?
Gh. B. Die de coopmanscepe volghen
Volc van allen staeten, men darft niet helen.
M. L. Wilt ons ontdecken bij wat bedrijf
Kelen zij de lieden, met hueren ghelde?
Gh. B. Alst scaemel volc bij der benauten ghewelde
Blijven de ghequelde, ende gheen utynghe [1]) en weten
Van wercke of goede, maer zouden se heten [2])
Wijf ende kyndren, zij moetent vercooppen
Ende half om niet gheven,
L. Dies zij looppen
Tot deis crijghers die bij hooppen hebben den scat,
Veylen zij heur goet
Gh. B. Sen weten nauwe wat
Dat zij tscaemel volc voir tgoet sullen bieden.
L. Bedy weten zij wel dat zulcke lieden
Huerlieder ghelt quaelic mueghen ontbeerren.
Gh. B. Al hebben se ten goede jonst ofte begheerren
Nauwe en bieden se dheltsceede [3]) van der weerde
L. Se willen ghebeden zijn.
Gh. B. Segghende ende mendt begheerde
Ic soude hu gheerne gheven meer,
Tes slaepende waere.
L. Bij desen keer
Houden se scaemel volc onder de voet.
Gh. B. Dus kelen zij tvolc;
D. G. Dan crijghen zij 't goet
Dat sulc scamel bloet beslaeft eylaes,
Gh. B. Tcomt hemlieden alleens.
L. 'Tes al goet aes:
Thebben er zuverlic, diet crijght die hevet.
D. G. Tes een abuus waer Menich Leeck bij levet
Die hem ghevet tot scrijghs vercrijghen.
Gh. B. Men vindt nog cryghers, 'k en cant niet zwijghen,
Die se bedect volghen onder vlaemsche en Walschen.
M. L. Wat crijghers zijn dat?
L. Die huer coopmanscepe valschen
Wanneer zij goet hebben, dat men mach mynghen.
Gh. B. Als sommeghe, die tgraen te cooppen brynghen,
Doen se somtijts sprynghen slicht coorn int goede.
Dat weten zij wel.
D. G. So ic bemoede
Se mynghelen 't graen van dyveerssche haeukins.
M. L. Tes sieleverlies
L. Hebben zijt in de claeukins

1) afzet. 2) eten. 3) helft.

Gh. B. Wat achten zij dies? Huerlieden verkies es
scrijghs ghewinnynghe.

Mocht er ook nog een enkele kleine een veeg uit de pan krijgen, zooals de „maerdtvrouwen en appelwijven", die de zuivere maat niet geven, het zijn ook verder de groote op wie het verzien is. Zoo de „groote crijghers die hem manghelen metter koopmanscepe ende die vervulen"; dan „den leenhouder, poorter ende rentier"; ook, wat later: „gheestelicke lieden, broeders ende nunnen":

D. Gh. Wat se hebben
Gh. B. Daer en comt niet uut,
Quaelic zoude men se hyet uter handt caetsen.
L. Hoe zouden se huer cloosters timmeren of playsant maetsen[1])
Ten waere bij den crijgh, die zij behalen?

Dan volgen verderop: „Capelaenen ende prochghyepaepen", die elke kans waarnemen om hun parochianen den buidel te lichten en hun dienst niet doen vóór zij zekerheid voor hun geld hebben; ook de kanunniken en de abten zijn „krijgers", die, nu zij „'t boven sitten" hebben, „den crijgh te bet ondersoucken". Maar, zegt

Lueghen. „De beste crijghers dyveersch van staeten
Sijn bijcans vergheten
M. L. Wye zijn die?
Gh. B. Procureurs, tollieden ende advocaeten
De beste crijghers van den neste.
D. G. Sijn se zo goet?
D alberbeste
L. Die nu leven in 's weerelds reyngnacie,
Gh. B. Se hebben nu den tijt
L. Se hebben nu de stacie,
Want zullen de lieden elcandren betalen
Se moetent varyncx al te wette halen.
So cleen eist volc nu van ghelooven,
Gh. B. Waenge dat se de lieden verdooven
Met somtijts eenen dijck van twiste te stichtene
Segghende: en pijnt niet te zwichtene
Ghij hebt ghelijc in vijf of zes saecken?
Dus doen se somtijts 't volc proces maecken,
Om den crijgh te hebbene, ic dit rekene".

In één woord, aldus klaagt „Trauwe" om dit alles (reg. 565):

„'t Wil al crijghen dat nu ter werelt leift".

Men zal het met mij eens zijn, dat ook hier nog niet veel méér aan het woord is dan de ontevreden kleinburger, door de slechtheid der tijden in het nauw ge-

1) Metselen.

bracht, en nu zijn verontwaardiging uiting gevende over allen, die — zij het ook met misbruik van hun machtiger positie — beter „van krijgen zijn" dan hij. Toch is het dáárom merkwaardig omdat het Brugsche stads-bestuur reeds deze weinige grofheden aan het adres der bezittende klassen niet door den beugel wilde laten. Gelukkiger was EVERAERT met een ander spel, dat weliswaar minder direct, en wat fijner in den aanval is, maar toch ook enkele heel scherpe uitingen bevat; dit is wel tot opvoering gekomen. Het in het reeds genoemde van „Groot Labuer ende Sober Wasdom." Deze beide „kleine luiden" zoeken te komen bij de door hen beminde „Couwere (overvloedige) Handelynge", maar „Splijttemijtte" en „Gaerpenninc" haar gierige ouders houden haar gevangen, hoewel zij vroeger zoo angstvallig niet waren, aangezien toen de dochter „plochte ghemeene te zijne" (reg. 186), ja, had „ghelooppen int wilde". „Tijt van Nu" geeft hun den niet zeer soliden raad om door middel van „Scalc Vondeken" en „Loos Aket" (hinderlaag) hun zaken zoodanig er bovenop te werken, dat zij weder in de gratie komen. Maar de beide brave lieden kunnen met deze zoo ondeugdzame instrumenten niet omgaan, waarom zij door de ouders worden uitgelachen die hun voorhouden dat anderen [1]) dat beter verstaan en

„Ter tijt van nu weten ..... den keer". (reg. 392).

Dan komt „Beleedt van Wijsheeden" de beide stakkers troosten, en in de tusschen de drie daarbij gehouden samenspraak komen dan de volgende scherpe regels, in terugslag op „Beleedt's" aansporing: „Stelt U betrauwen in den Heere gheheel", — uit „Sober Wasdoms" mond: (reg. 559 vlg.)

„Tes wel gheseyt, maect hem een candeel
Ofte een zupen naer zijn doot!
Doet labeur met aerbeyde groot,
Syt qualic ghecleedt, hebt smal te pappene[2]):
„Weest pacient"! Tes goet te clappene
Voor die in weilden sitten gegrouft;
Maer zoo wye aermoede daghelics prouft
Met groot labuer, twordt hem verveliek".

Het doet er niet toe of ten slotte „Beleedt" het wint en beiden inderdaad tot de overtuiging brengt, dat geduld en Godsvertrouwen het beste is wat zij zich verwerven kunnen, het karakteristieke verwijt is toch maar onder woorden gebracht.

Op grappiger en goedmoediger manier wordt ons in het „Esbatement van Stout ende Onbescaemt" van 1527, verteld, dat het met de nering slecht ging en angstvallige zuinigheid de vroegere lust tot pretmaken en uitgeven had vervangen.

1) Dat die anderen zijn: „Menich boer" is zeker als een hatelijkheid tegen de plattelanders bedoeld, wier opkomende laken-nering mede een der redenen was van den achteruitgang der stedelijke bedrijvigheid. Zie PIRENNE: *Une crise industrielle au XVI siècle.* Ook Gesch. v. België III, 221.

2) Karig te eten.

De beide speellui, die de karakteristieke namen uit den titel voren, bemerken dat maar al te goed: zij verdienen minder, en voor dat mindere moeten zij dan nog harder werken. Hoor hen klagen: (reg. 116 en vlg.)

Onbesc. Volc en heift gheen neerrynghe:
Die hier voirtyds teerrynghe te doene bestoet
in taveerne of eldre, nu thuus ghedoet,
met een simpel bancketkin, al stille zwyghende.
Stout Eer wij eenen pennync zijn ghecryghende,
Twaere noot, — eer wij tspelen beghonsten, —
Dat wij alle nyeuwe liedekens consten
Naer de begheerte van den ghaende man.
Onbesc. Deene wil van Bou ha ha. . .
Stout Dandere van Jan dele Jan,
Die tniet en can, men wijsten [1]) over tvelt groen.
Onbesc. Wij moeten nu veil te vele voort ghelt doen:
Elc wil ghedient sijn als een jonckere.

Zij zouden het althans dien dag goed hebben naar den loop van het spel, maar zulke buitenkansjes waren er niet alle dagen, meestal was het armoe troef voor wie van de geeflustigheid zijner welgestelde medeburgers moest afhangen. Trouwens, wat wij van de bedelaars en hun soortgenooten dier dagen weten, doet het feit, dat men geene genegenheid voor hen koesterde wel begrijpen. Maar de reizende handwerkslieden, die in dezelfde positie verkeerden, zagen dat natuurlijk niet zoo in en vonden de oorzaak grootendeels in de concurrentie der bedelende monniken. Van zóó algemeenen invloed was die concurrentie nu weliswaar geenszins, maar geheel ongelijk had men toch ook niet, en in een ander spel van EVERAERT: „Wellecomme van den Predicaren", vinden wij de klacht dan ook met deze woorden duidelijk wederom terug: (reg. 32 en vlg.)

Nydige Clappeghe. Sonder broot zouden wij qualic connen leven.
Ofjunstich Bermerck. Wij en hebben niet anders, dan men ons wil geven
Voor elcxs duere, daar wij omme nijghen.
N. Cl. Qualic wij van acht husen uut deen wat krijghen,
Men segt: „Godt helpge", „Maria zijtge troosters".
O. Bem. Maer dese broerkyns uut diveersche cloosters
Alsse mette besaetse [2]) looppen achter straette
Men brijntse [3]) tjegen tvolcx caritate
Van simple ende mate, uut dyveersche husen.

Het was niet de eenige klacht, die de kleine luiden tegen de kloosterbroeders hadden in verband met de slechte tijden voor het bedrijf. De zoo juist genoemden geven uiting aan een andere in hetzelfde spel (reg. 266 en vlg.)

---

1) wijst hem. 2) bedelzak. 3) brengt ze.

O. Bem. Wye sietmer an winnen
Ghelyc alst hier voortijts te doene plochte,
Sulc werckman als de coene wrochte,
Die jaarlicx versekert was van gage ende saut?
N. Cl. Sy doent nu al selve
Watge braut
O. Bem. Sy wetent te doene alst naut, bet dan weecke boers.
N. Cl. Hoe zoo?
O. Bem. *Sij maken nu leeckebroers*
Van dyveerssche ambochten, als scoenmakers, sceppers;
Weir dat se zijn traghe ofte lichte steppers
Sy gheven elc werck naer zijn gheneichede —
N. Cl. Deene wordet uut devocien . . .
O. Bem. Ende dander uut leichede.

Men speurt in het laatste dezelfde bezwaren, die men niet slechts in uitingen der stedelijke burgerijen — zooals de klachten opgenomen in „Enqueste" (1496) en „Informacie" (1514) — terugvindt, maar die ook klinken in verschillende van de landsheeren uitgegane plakkaten, waarin deze voor hun wereldlijke onderdanen opkomen tegen de concurreerende kloosterlingen, speciaal de minderbroeders en begijnen [1]). En als zóódanig leert het ons weinig nieuws; wel echter in een ander opzicht. In die klachten en die plakkaten hooren wij de belangen van de gezeten burgers, die de concurrentie vreezen voor hun nering en handel, welke wel voornamelijk in het groot geschiedden. Doch hier komt de kleinburger met gelijke klacht en zelfs de gewone ambachtsman, bij wien wel een zekere afgunst over den medeproletarier, die op zoo gemakkelijke „onder dak" komt, niet is te miskennen, maar die zich toch wel vooral bezwaard voelt omdat zooveel vraag naar werk nu is opgehouden.

Tot hiertoe waren het vooral algemeene bezwaren die wij te hooren kregen, en welke men als „den druk der tijden" zou kunnen samenvatten. In één spel echter raakt EVERAERT een zuiver economische quaestie aan, die van de wisselingen in de waarde van 't geld, namelijk in *'t Spel van d' Onghelycke Munte*, uit 1530.

Wij komen hiermede weer naar den trant van EVERAERT dadelijk midden in het straatleven — onze voorouders leefden in veel ruimer zin dan wij 't doen op straat! — en maken kennis met „den Daghelicxschen Snaetere als een apelwijf up straet staende met twee manden an elken aerm een"; met „Sulc rhetorisien" die op zijn wagen staat zonder te spelen, overlegt ze dat er toch iets vertoond moet worden en „Menigte van Volcke" wordt erbij geroepen. Maar deze is niet in de stemming:

---

1) Zie daarover uitvoeriger in mijn artikel over: Het Geestelijk Grondbezit en de steden v. Holl, Nooderkwartier in de XVIde Eeuw. In XXste Eeuw 1904 blz. 204 en vlg.

S. R. Menichte van Volcke, ghy en hebt gheenen gheest,
Seght ons den quets van uwer deerrynghe.
Men. v. V. Thooft es vul fantasyen, therte vul zweerrynghe
Mids dat wasdom en neerrynghe mij zijn ontvoert.
S. R. Ten es gheen wonder al zijt ghy beroert,
Menichte van Volcke, al hebt ghij benauwen,
Ic hope eerlanc zonder verflauwen
Den tijd zal beteren.

Maar Men. v. V. gelooft daaraan niet. Dagelijksch snatere al evenmin. Slechts als het „pays" zou wezen ware het misschien „al bueter tot den boome", maar; buiten dat:

d'Onghelijcke munte doet veel quaets
Men. v. V. Ende mij, Menichte van Volcke veil bescaets
Des lijd ic, als den ghequelde, leet

Dan gaat Dag. Snatere de bezwaren van wat zij „onghelijcke Munte" noemt uiteenzetten, waarop de beide anderen invallen:

D. Sn. Daer men proffyt op den ghelde weet
Hier bij t neerssen[1]) ende gunder bij et hooghen
Daer volcht neerrynghe, et blijct voor ooghen
Want om wasdom den coopman doet nauwe list.
S. R. Neerrynghe man en de vrouwe mist
In 't land daer men de munte verneirt
Als men se elders hoogher uziert
Cours te laten hebben ofte ghanc.
M. v. V. Neerrynghe den coopman volcht bedwanc;[2])
Want daer de munte ten hoochsten loopt
Den coopman alderande waere coopt
Om den pennync ten hoochsten te beghevene.
D. Sn. Den coopman weet tweesins proffijt te belevene
Daer de munte hooghe gaet int openbare:
't deene an 't ghelt, 't dander an de waere;
Dus volcht hij 't voordeel van proffijte.
S. R. Bij dien zoo wordt men de neerrynghe quytte
Want zy volcht de munte ter hoochster reyngnacie,
Dus daer de munte staet ter neister[3]) valuwacie,
Daer moet de utinghe van coopmanscepe minderen.

De redeneering lijkt op het eerste gezicht wat verward en, economisch gesproken, niet volkomen juist. Dat de koopman gaarne zal koopen bij hoogen waardestand van het geld is zeker waar, indien hij tenminste instaat geweest is bij lage waarde zich zijn geldvoorraad te verschaffen, anders is er geen voordeel te behalen; terwijl omgekeerd de kans op stijging der geldswaarde op het oogenblik dat hij weder verkoopen gaat, hem toch ook verlies kan berokkenen. Zoo

---

[1]) dalen. [2]) door dwang. [3]) laagste.

kan dan ook een belangrijke waardedaling van het geld, — „als het staet ter neister valuwacie" — niet gezegd worden koopmanschap uit te sluiten. Kortom de hoogere of lagere waarde van het geld kan den eenen koopman tot koopen, den anderen tot verkoopen aansporen al naar de stand van zijn zaken is, en zal dat vooral doen als zij speculeeren!

Maar *the man in the street* ziet niet veel verder, dan zijn neus lang is, en dat blijkt ook in de gegeven uiteenzetting: wat er eigenlijk door den koopman, die — in hun oogen althans — altijd voordeel had, gedaan werd, begrepen Daghelijksch Snaetere noch Menichte van Volcke. Zeer scherp echter zagen zij, wat van die koopmanshandeling voor henzelf de gevolgen waren. Of er *à la baisse* of *à la hausse* gespeculeerd werd, één ding bleef zeker:

M. v. V. Volc van neerrynghe, ende ambochslieden
Moeten ten verliese duer dit ghescieden:
Heurlieder werck gheven ten naesten coope,
Ende tghelt ontfangen ten hoochsten looppe,
Sullen se utynghe hebben van hueren goede.

En Dagh. Snaetere teekent den toestand met deze woorden:

Tzijn twee slaeghen zoo ic bemoede
In één wonde, met allen quetselic.

Sulc Rhetoriseyn vindt den ambachtsman niet zóó te beklagen. Die zal er wel wat op vinden meent hij: „hij stelt er de waere naer". Maar daarover valt Men. v. Volcke hem aan: zoo eenvoudig is het niet:

tes verre van daer:
Den coopman es te subtyl bedeghen;
Hij weet al watter op es gheleghen,
Hij kent de weerde van wat waere et zij.
Oock bryngh men se hem overvloedelik bij
So dat hij kuere heift te zijnen verkiese.

Dan komt „den Scaemelen Aerbeyder" op het tooneel om zijn klaagstem aan dit koor toe te voegen. Hij „ghaet te ruwyne" [1]):

Daer ic te biere, te wijne plochte te ghaene
Ic ghedoe nu met sulc dranck als de zwaene,
Oock slacht ich den huul [2]), die zijn bejach
Haelt bij nachte scuwende den dach.

Sulc Rhetoriseyn vertelt hem dan, dat hij dat aan Menichte van Volcke te wijten heeft, die hem geen werk opdraagt, maar deze wijst het verwijt weer af met er op te wijzen, dat het toch niet van hem te vergen is om, terwille van

[1]) Ruine, ondergang. [2]) Uil.

„Scaemelen aerbeider" zichzelf te bederven, en komt met het verhaal van „Onghelijcke Munte." Maar zoo gemakkelijk wordt het hem niet geschonken en „Scaemel Aerbeyder" wil het naadje van de kous weten:

Menichte van Volcke laet mij verzinnen,
Maect mij te binnen de saeken vroet,
Waeromme ghij dus lettel maecken doet
Van alderhande werk, seght mij t besceet.

Na eenig heen en weer praten, met telkens herhalen der klachten, komt het hooge woord eruit:

d'Onghelijcke munte, gheseyt in t claere
Maect mij puer gheldeloos.

en dan doet hij het voorstel den arbeider inplaats van in geld te betalen in waren:

Die mach ic hu voor den aerbeyt anhanghen,

of, zoo geeft hij deze keus:

Of wilt ghij den pennync ten hoogsten ontfanghen,
Daer of ghevic hu kuere.

Maar Scaemel Aerbeyder is slim genoeg:

Welc tzij, twort grootelic te mijnen verliese.

Doch hij moet van den nood een deugd maken:

Maer die in nooden es ten baet gheen stedich staen,
Tes beter wat gedaen dan ledich ghaen,
Altoos moet men heten [1]), es men besich of stille.

En zoodoende zal hij voor Menichte van Volcke werken:

Ic en salt niet laten,
Hoe wel ghy u meskin 't mijwaerts scerpich slijpt:
Ic moet nu dansen alzoo ghij zerpich [3]) pijpt.

Maar niet zonder de verzuchting:

Godt wil mij eerlanc tot beter ghewin spoen.

En Dagelijksch Snatere ziet de zaak al even helder in: al zegt Menichte van Volcke, dat hij ter wille van Scaemel Arbeyder wat toegeven wil, toch:

Den Scaemelen Aerbeyder draeghet meeste last,
Menichte van Volke sciet goelic van tusschen [2]).

---

1) Eten. 2) komt er nog goed af. 3) scherp.

Evenwel „Scamel Aerbeyder" is een braaf man en hij heeft zoo zijn eigen begrip van staathuishoudkunde en de leer der voortbrenging:

Opdat ic zoude ghebrekelic noot blusschen
Om mij te behelpene zo bem icx ghedooghere[1]),
Dat ic waere of ghelt neme te hooghere;
Al verlies ikker wat an, wat achtic datte?
Ic overdyncke in mij selven, ende ic scatte
Van wat te werckene comt ommers iet,
Maar van ledich te ghaene comt gheen tijt niet.
Ic peynse daer mijn dachhuere heet acht grooten weert,
Dat ich er viere behoude.

Daarmede treedt de „Pausa" in. Na deze komt de groote schuldige op: „d' Onghelycke Munte, een vrauwe behanghen met pennynghen van dyveerschen munten", die echter terstond gaat verhalen, dat zij inplaats van twist juist vrede en toenadering brengen wil tusschen de menschen:

Want twistisch ghescal
Doe ic myneren[2]) bij mijnder practycken,
Tusschen Menichte van Volcke groot ende smal
Ende den Scaemel Aerbeyder derghelijcken,
Want zo men my nu ter wereld ziet blijcken
Van dyveersschen aloye, ele naer zijn weerde,
Dats princepael om den scaemelen en rijcken
In payse te houdene hier op eerde.

Zij is dan ook weinig gesticht over Men. v. Volcke die „met een upgheblasen hoveerde" haar beliegt door te beweren, dat de nering juist door haar toedoen vluchten zou. Het debat begint dan natuurlijk terstond. Op de beschuldiging: Uw „up ende neirghaen hout neerrynghe verachtert ende den pennync gesloten" zegt zij:

Ongh. M. Bij wat condicien? mij dat gewaecht;
Want bij mij selven, dits goet om beseffen
En can ic my verneirssen noch verheffen,
In derghelijcken verzwaeren noch verlichten,
Ghemerct dat van aloye, ende van ghewichten
Elcken pennync up zijn weerde es ghesleghen.

Daghelijks Snaetere begrijpt dat niet:

Hoe comt ghij dan, willet ons bewijsen,
Dus onghelijc ghaende in een ghelijc landt?

en *Scamel Aerbeyder* voegt daaraan toe:

---

1) Daarom duld ik het. 2) Verminderen.

Jae seght ons daerof trechte verstant;
Want al ghaet ghy hier naer de behoorte,
Comt ghij thien of twaalf mylen buter poorte
Ghy wordt gheresen hoogher dan hooghe.
Ongh. M. Dat doet Menichte van Volcke bij ghedooghe
In eeneghe steden uut een affexcie ghierich,
Tjeghens sheeren verbodt, scadelic, dangierigh
Den Scaemelen Aerbeyder in 't ghemeene.

De redeneering lijkt ons niet klemmend, en als ten slotte „Redelic Ghevoel" niet op het tooneel kwam, zouden wij waarlijk weinig wijzer worden. Redelic Ghevoel neemt het voor Ongelijcke Munte op en richt zijn betoog vooral tegen Menigte van Volcke. Scamel Arbeider en Dag. Snatere hebben er echter niet veel hoop op, dat M. v. V. naar Redelic Ghevoel zal luisteren; dat blijkt uit deze samenspraak, die, met aardige scherpte, de gedachten der beide personen uit het volk weergeeft:

Sc. Arb. Menichte van Volcke, met herten, met zinne
Ghij behoort mij Aerbeyder dach ende nacht
Ghehuldich te zijne, met al uwe cracht
Want an hu, Menichte van Volcke, cleen ende groot
Moet ic Scaemel Aerbeyder winnen mijn broot.
Gheen renten dan wercken ic en weét;
Ende als t werke faelgiert, zo moet ic ghereedt
Wijf ende kyndren met honghereghen doluere
Uut nootsakelicheden zenden voor hu duere,
Om bij hu te ghecryghene der benauten ontset.
Dag. Sn. Waen ge dat Menichte Volck daerup let?
Hu claghen, hu bidden hem lettel beroert.
Sc. Arb. Hoe zoo?
Dag. Sn. So ghij ghaet gherocrt
Tscynt, dat al hu zinnen naer den thoy[1]) staen:
„Sulc Schaemel Aerbeyder wil alzo moy ghaen
Als eenich poorter ofte eenich rentier".
„Ooc ghelaet[2]) hij hem coragieus ende fier
Alsof hij machtich waere ende rijcke".

Daartegenover is hij echter bij ziekte of werkeloosheid terstond zonder geld: „habytten en cleeren", „et sitter al vóóren"! Ook de volgende verwijten doet men hem verder nog, volgens *Dagh. Snaetere*:

In tyden van neerrynghe —
Sulc Scaemel Aerbeyder, valt so stedich,
Al mach hij wercken, hy gaat liever ledich
Dan hij Menichte van Volcke zoude ghevoughen:
Men can se te vullen qualic vernoughen,
So es hij te sprekene over tscoere[3]).

---

[1]) Tooi. [2]) gedraagt. [3]) Over den schouder.

Menichte van Volcke intusschen heeft in „caritate" nog weinig trek: „caritate moet eerst beghinnen an huer selve" meent hij — met zoovelen zijner nakomelingen!

Maar Redelic Ghevoel komt wederom, ook tegen Men. v. Volcke, Ongelijcke Munte verdedigen, en herhaalt dezelfde voorstelling:

Veil saken ghebueren up sweerels hille
By ghedoochsaemichede om beters wille
Ten minsten grieve ende 't meeste proffyt.

Maar, geeft hij toe, ook voor Men. v. V. is er „bedwanghe" in het nemen van de munt. Het eenige dat Redelic Ghevoel doen kan is dat hij onder de leuze: Keizer KAERLE zal er wel met een plakkaet voor zorgen,[1]) aan Scamel Arbeider een „stoc, gheheeten Paciencie" geeft en aan Menichte van Volcke „een rollekin waer in gescreven es: Die Lijdt verwint", onder aanprijzing van de drie deugden: Gheloove Hope ende Caritate. En de anderen beijveren zich om M. v. V. het nut daarvan onder het oog te brengen; ja Scaemel Arbeider, trotsch op zijn stok „Paciencie", wil hem zelfs gaarne een voorbeeld geven.

Daarmede sluit het stuk, dat, zooals ik reeds mededeelde, niet mocht gespeeld worden, „omdat de waerheyt niet was geheilt". Dit is, waar er immers op de overheid zoozeer geen kritiek geoefend wordt, alleen te begrijpen, wanneer wij op de tegen Menigte van Volcke herhaaldelijk geuite beschuldigingen het oog vestigen, en die hebben dan ook voor ons de meeste beteekenis, omdat zij vrij scherp wedergeven, welke tegenstelling er tusschen de klasse der kleine luiden en die der burgers — afgezien nog van den burger-groot-koopman — bestond, en hoe duidelijk die door hen werd gevoeld. Het geheele verhaal van de munt-ongelijkheid, — zooals het uit dit stuk blijkt de term waarmede men de sterke fluctuatie der geldprijzen weergaf, — lijkt zelfs wel iets op een voorwendsel. Dit althans is wel duidelijk, al moge dan het vraagstuk-zelf door den rederijker-dichter niet heel goed zijn doorzien, dat de algemeene opinie ten slotte hierop neerkomt, dat de oorzaak der gevoelde malaise niet in die munt-ongelijkheid te vinden is, en dat deze eer gevolg dan oorzaak, op zijn allerhoogst een, de andere, reeds werkende hoofdoorzaken, nog iets helpend element is. De oplossing der moeilijkheden lijkt ten slotte wel wat heel naief, maar, gegeven de omstandigheden was het toch ook wel de eenig mogelijke: die omstandigheden te wijzigen ging immers boven menschelijke kracht. En als wij als algemeenen indruk geven, dat dit spel de uitdrukking is van de onmacht der verschillende maatschappelijke klassen tegenover den dwang der economische, der maatschappelijke productie-, of, in het algemeen, samenlevings-vormen, — dan zijn wij wel niet zoo bezijden de waarheid.

1) *Dag. Sn.* zegt daarop niet onaardig:
Neem ge zóó langhe dach, dat zal noch lanc zijn
Men zal der wel rijppe keerssen mede eten!

Op een andere manier wordt dezelfde gedachte weergegeven in het spel van „Aerm in de beurse". De kleine burger, „Sulc Ghemeene Man", doet zijn beklag:

Noyt man en zach den tijt dus besnoot zijn,
Winnynghe moet sieck ofte teeneghaer zijn:
Mijnen staet moet minderen; ze dynctme te groot zijn.

Dies moet „Aerm in de Beurse" zijn „cnape" ontslagen worden, met den raad bij „Elckerlijc", den rijken man, zijn diensten aan te bieden. Elkerlyc heeft daar wel ooren naar, maar nauwelijks hoort hij den naam van zijn nieuwen knecht of hij zendt hem weer heen. Arm in de Beurse betoogt tevergeefs hoeveel nut hij doet, hoe hij den menschen sparen leert en van een al te weelderige levenswijs afhoudt, Elckerlyc wil niets van hem weten, maar raadt hem om te trachten de hand te verwerven van de dochter van Rijcquaert, en onder de leus „die niet en aventhuert, hij en heift niet" begeeft Arm in de Beurse zich op het vrijerspad. Hij doet zijn aanzoek, maar de vrijster, die op een goed leven gesteld is, vraagt hem wat hij haar zoo al aan te bieden heeft, terwijl zij zelf haar eischen opnoemt. Alles schijnt goed te zullen gaan: Aerm in de Beurse telt zijn bezittingen op: Te Broodsende, te Bijsterveld, te Royghem, te Huutkercken, te Couder Keuckene; maar nauwelijks heeft hij ook hier zijn naam genoemd, of hij wordt van de deur gejaagd en er blijft hem niets anders over dan naar Sulc Ghemeene Man terug te keeren: eens arm, altijd arm!

Waer sallic alderbest mueghen dan ghaen?
By lo Sulc Ghemeene Man, moet weder an staen.
Hoe zoudic mueghen in beter cot hutten?
Sulc Ghemeene Man moet allomme den bot scutten.[1])

Hij is altijd, met andere woorden, het kind van de rekening, terwijl de rijke lieden erin slagen ook in slechte tijden de armoede van hun deur te houden.

Trouwens dat is, betoogt Everaert in een ander stuk, dat van „Scaemel Ghemeente ende Trybulacie", toch ook eigenlijk voor den gemeenen man zoo slecht niet: Trybulacie, „een quaet wijf", leert hem hoe zij het best voor het heil zijner ziel zorgt, door hem altijd krap te houden en de gelegenheid tot allerlei weelde te benemen:

Tr. Ghij en cont voorspoedighe weilde niet verdraghen:
Wanneer se U Godt teeneghen stonden gheift
Scaemel Ghemeente in allen sonden leift,
Dus es zij u beletsels van den eeuweghen levene.

Sc. Gh. Hier voortijts plochtic met voorspoede te winnene
Een goeden pennyne in elcx bemerck,
Maer nu al hebbic soorte van werck

[1]) het gelag betalen.

Thuus vul, wynkels, camers of vloeren,
Willic utinghe [1]), ick moetet voeren
T Antworpen ofte te Berghe, ongespaert. [2])
Ende al vercoop ict int beghinsel van der maert [3])
Qualic int handeken ic wat ontfanghe.

Scamel ghemeente hoopt nog dat Tribulacie — dat is dus de verpersoonlijking van den slechten tijd — hem één oogenblik verlaten zal, en hij een „kanskin" mocht wagen om „Weilde in syn bestierichede" te krijgen, dan zou hij een heeren-leventje leiden: behalve „een vraukin met eender faylge" terwijl hij zelf zou zijn „jent ghehabituweirt in cameloot of zijden" wenschte hij zich ook de rust van den rentenier:

Wat nooden wast, dat ic zeere wrochte
Ofte met aerbeyde vermoeyde de leden?
Men brochte mij tgelt thuus, ende [ic] was ghebeden;
Ooc wannic daechs meer, ic darft wel zweeren
Dan ic in drien daghen conste vertheeren.

Maar de werkelijkheid is nu eenmaal anders: Tribulacie zorgt wel dat hij de dingen anders beziet. Het is vooral het gebrek aan gereed geld, dat hem hindert, en dat aanleiding geeft tot de volgende merkwaardige samenspraak:

Trib. hilt ghij gereedde ghelt te hooppe
So mocht ghy halen ten beste cooppe
Van alderande goede, stoffe ofte waere,
twelc ghij moet cooppen thuwen beswaere
Ten diersten bij payementen ten daghe.
Scam. Daer of ic mij niet en versaghe.
Als ic pandt hebbe tsij groot of cleene,
Met een cleen sake [4]) dat ict beleene.
Dus weet ic raet tjeghens der payementen stroom
Met cleender saeke.
Trib. Dats waer, tot mijn oom. [5])
Thuwen grieve, hoort wat ic vermonde:
Sijnt niet twee slaghen in één wonde,
Als ghij hu waere ten diersten coopt,
Ende an dander zijde hu pandt verloopt?
Eist niet tweesins dobbel verlies?
Berecht mij datte.
Scam. Wat maeckic dies?
Want sallic met payse in alder vouden zijn,
Dhoude costumen moeten onderhouden zijn.

---

[1]) Afzet.
[2]) Dezelfde verzuchting slaakt in een ander stuk „Ghemeene Neeringhe", een drapenierster (pag. 441).
[3]) Markt.
[4]) Met opoffering van een kleine rente.
[5]) Men spreekt nog van de bank van leening als van „Oom Jan".

Scamel wil zich dus niet „verminderen". Maar Tribulacie toont hem, dat hij wel zal moeten: hij heeft te veel te onderhouden: alles leeft op zijn zak:

Trib. Ghij hebt te vele te onderhoudene
Den edelen staet en de gheestelicke prelaten
Tscaemel volc aerm van staten
Leven bij hu hier up der eerden,
Tvolcxken van dues aes[1]) van cleender weerden
Moeten bij hu ooc somtijts ghevoet zijn....
Scam. Ghy seght mij zo vele!
Trib. Ic segghu dat waer es
Ic bem hu salicheyt, al hebs ghij mijns verleeden.
Scam. Ic wildic van hu mochte sceeden,
Hoewel ghij mijn salicheyt voor hu groot somt.
Trib. Dat en sal niet sijn voordat de Doot comt.

Waarop Scamel Ghemeente dan in arren moede den Dood aanroept, maar als deze werkelijk komt en hem wil medenemen om te „dueckene bij de mollen", dan, krabbelt Sc. Ghemeente terug en vraagt uitstel: „tes zo langhe doot te zijne" dat kan dus nog wel wat wachten. Hij krijgt dit ook onder voorwaarde, dat hij zich met Tribulacie verdraagt: „Nimmermeer en wordic Tribulacie rebel" belooft hij, en de Dood geeft hem een kruk, „geheeten paciencie" om hem bij kleinmoedigheid te ondersteunen.

Ook hier dus dezelfde ervaring als bij Arm in de Beurse: De kleine man is voor immer aan de armoede vast, slechts geduld en de troost op een beter leven hiernamaals is wat hem overblijft. Tegen de in de wereld werkende krachten kan hij niet op.

Dat hij zich desniettemin niet zwijgend overgeeft maar zich tegen alle ‚nieuwigheyt" keert, overal bedrog in ziet, ligt voor de hand, en uit de hiervoor reeds gegeven aanhalingen bleek het dan ook reeds meermalen. Het laken van allerlei bedrog op de markt in het dorp Tilleghem in het spel van dien naam mag men daar misschien niet bij rekenen, doch zeker wel de schimpscheuten op de kooplui, die in het spel van „Ghemeene Neerrynghe" voorkomen[2]); bij hen komt alles aan op den schoonen schijn, met sparen van „cost en stoffe":

„Meest deel bedrogh
Van buten scynende een werelt om zien
Van binnen Pieter Naustoffe." (reg. 216)

---

1) Prof. MULLER l. c. vergelijkt hiermede het bekende rijmpje:
Deus Aes en heeft niet,
Six cinq en geeft niet;
Maer quaeter dry, die moeten geven,
daer six en cinq bij moeten leven.

2) Desgelijks die in „Een sanders Welvaren", waar ook deze merkwaardige raad: „Ontfaet (ontvangt) U ware ruum — Gheift scaers ghewichte!"

terwijl wij de verontwaardiging over het breken met oude gilden-voorschriften bijvoorbeeld vinden in deze regels: („Hooghen Wynt ende Zoeten Rijn" reg. 74):

> Menich doet nu twee ambochten in één wuenynghe,
> Twelc zelden hier voortijts was ghezien.

Klagend terugverlangen naar den ouden tijd, bij onmachtig zich moeten onderwerpen aan den nieuwen, en dan weinig kieskeurig zijn bij het doen van verwijten aan ieder ander — dat is de toestand van den kleinburger, aan wien iets duidelijk begint te worden van de benarde plaats hem in de maatschappij gelaten.

In de stukken van Lauris Jansz. is dat begrip lang zoo klaar niet: de Haarlemmer kwam daartoe niet zoo gemakkelijk als de Bruggenaar, omdat de krachtig zich ontwikkelende geldmacht hier aan het begin van een bloei-tijdperk stond, ginds aan het einde. Zoo bracht ze hier misschien evenzeer bezwaren, doch die waren tijdelijk, ginds echter waren de bezwaren onoverkomelijk en namen ze hand over hand toe. Antwerpen had de wereldhandel van Brugge overgenomen, zoodat dit zijn glorie snel en zeker dalen zag [1]). En de Antwerpsche handel was aan den anderen kant toch ook aan die van Brugge in karakter niet gelijk. Twee eigenschappen kenmerken dat. Ten eerste, dat ze in hoofdzaak gedragen werd door buitenlanders, en de eigenlijke stadsburgers slechts een ondergeschikte rol, als makelaars, vrachtvoerders en dergelijken vervulden [2]), en in de tweede plaats, dat die buitenlanders zeer sterk speculeerden. Met de oude solide warenhandel was het, leek het wel, gedaan: men waagde met hoop op groot gewin zijn geld met termijnhandel in koren, met speculaties in koper en specerijen, [3]) met voorschotten aan vorsten en heeren onder verband van dezer zéér aan fluctuatie onderhevige inkomsten uit mijnen, belastingen enzoovoort. Die internationale beurs te Antwerpen zag er voor den buitenstaander dan ook verre van solide en braaf uit [4]). Den moralist rezen de haren te berge en waar — zooals in de spelen van EVERAERT — de kleine man aan het woord komt, daar is het over een zondige weelde dat hij allereerst spreken moet.

Veel minder krachtig kwamen diezelfde verschijnselen in het Noorden voor. Toch is het één ervan: de korenspeculatie, die wij in „'t spel vant Coren" [5]) behandeld zien. Het spel is nauwkeurig gedateerd — 4 Nov. 1565 — terwijl een erin opgenomen placcaat met dat van 15 Sept. 1565 groote overeenkomst

---

1) Zie daarover PIRENNE III blz. 211 en vlg.

2) EHRENBERG, Zeitalter der Fugger II, blz. 5. Zie bijv. GUICCIARDINI over den Antw. handel.

3) Zie daarover ibid. blz. 14.

4) Opgenomen in den door dr. G. KALFF uitgegeven bundel van Trou Moet Blijcken, Groningen 1889. Aldaar blz. 221—259. De volledige titel luidt: „Een Spel van Sinnen, beroerende het Cooren, hoe dat daer veel mauyterijs mee gespeelt wort".

vertoont, zoodat wij het er gerust voor houden kunnen, dat de toestand in het voorjaar van '65 erin geschilderd wordt.[1])

Die toestand was verre van gunstig. Het Spaansche staatsbankroet [2]) van 1557 had een algemeene malaise ten gevolge gehad, die door ernstige schommeling in de prijzen der levensmiddelen [3]) werd verergerd. Vooral de graanhandel had daarvan de bezwaren ondervonden [4]), en hetgeen met dit voornaamste levensmiddel gebeurde, deed zich natuurlijk algemeen gevoelen.

Het volk, de kleine man althans, begreep echter deze algemeene oorzaken van den korennood niet, en weet alle ellende die er het gevolg van was, aan de handelaars, de grootkooplui, die, als de rijkste burgers, zijn afgunst opwekten. Wij weten beter, en zien in dien geldjacht ook den koopman gedreven door den dwang der noodzakelijkheid, en wij kunnen dus billijker zijn, kunnen ook op zijn credit de enorme ontwikkeling onzer scheepvaart en vrachtvaart schrijven die juist in die jaren begon om straks de vlucht te nemen, die de gansche Republiek zou medevoeren. Maar die overwegingen kenden de tijdgenooten niet. Zoodra het goed en voor den wind ging, waren zij den kooplieden en die tot de hunnen behoorden dankbaar, maar het ging niet slecht — of de verwijten kwamen aan hetzelfde adres.

Natuurlijk heeft deze opvatting haar eigen waarde voor de kennis van den tijd; maar als wij ons spel vooral dáárvoor bezien, zullen wij op het onjuiste en onbillijke ervan toch het oog moeten houden.

Na een proloog komt „'t Coren" als een „vrouspersonage" op, verhalende hoe het „ghesteld (is) van den Heer hierboven", tot „voetsel sonder verspaeden, daer smenschen geslacht meest moet bij leven":

> Want neempt ter werelt het beste present,
> Dat men mach versieren [5]), oick hoe ment hiet,
> Tsij van vis, van vleys, hoe fray, hoe jent,
> Ontbrect er mijn dochter, so esset al niet:
> Te weeten broot, daert al op siet.

Dan komen twee korenkoopers, wier namen reeds welsprekend genoeg

---

1) Zie daarover GRASWINKEL: Placcaetboeck blz. 84; ook BUNCK, Staatshuish. Gesch. v. d. Amsterd. Graanhandel, blz. 74. BOR verhaalt over 1565 (I blz. 30). „Daer neffens heeft in de Somer en Winter van 1565 nog mede gemengt die overgrote dierte van koren alle het Nederland door, daerover niet alleen grote benautheit, gebrek en armoede onder den gemenen man gevolgt is, maer ook hun sinnen en humeuren, meer dan genoeg te voren gequelt, zijn daerdoor meer ontstelt en verhert".

2) Gevolgd in hetzelfde jaar door een in Frankrijk; de Generale Tresorie in de Nederlanden staakte de rentebetaling harer leeningen; vele Vlaamsche steden volgden dit voorbeeld. Zie EHRENBERG l. c. II, blz. 171.

3) De prijs der tarwe steeg in 1557 plotseling tot het dubbele. Zie de prijsstatistiek bij POSTHUMUS l. c., bijlage.

4) Zie o. a. W. NAUDÉ: Die Getreidehandelspolitik der Europ. Staaten 13—18 Jahrh. blz. 327.

5) Bedenken.

zijn: „Onversaedige begeerte" en „Nimmermeer Genoch". Zij besluiten samen te doen, teneinde voordeel te behalen. N. G. heeft iets gehoord dat van belang is:

O. B. Wat is toch datte?
N. G. Maer datter in Franckryck geen cooren en is.
't Is gans daer mis en quaelick gewassen
Daer is nu profijt te doen, wij moeten ons rassen [1])
Op ons dingen passen, off wij souden verlooren loopen.
O. B. Wat sullen wy dan doen?
N. G. Maer groote meenichte gaen van cooren coopen,
En laetent op die solders leggen verburgen,
Soo sullen wij die gemeent doer benoutheyt soo wurgen,
Dat se ons sullen geven tscat uyt die kiste.

Vrouw koren wordt nu gevangen gelegd op zolder, en klaagt daar haar leed: „Die meeninghe van den Schepper in 's hemels stalle es sulcxs van aenbeghin noyt geweest", meent zij.

Dan komen na een pause twee „gemene burgers: den een, een ambachsman, d' ander een huisman". Zij zijn er beiden slecht aan toe: „Dees tijen benouen hoe langer hoe meer". En als bijvoorbeeld de huisman vertelt:

Ick werck om een dachhuer, bij 't wijff wert gesponnen
Hier voe ick mee mijn kinderkens . . .

dan krijgen wij wel denzelfden indruk, die het lezen der Informacie ons geeft, en die bijv. de onderzoekingen over den invloed van het stedelijk handwerk op het land nog versterken. Deze namelijk, dat de loonen der landarbeiders zoo laag waren, dat gretig de gelegenheid door de vrouwen werd aangegrepen om voor de stedelijke drapeniers garen te spinnen.[2]) De ambachtsman was er niet veel beter aan toe dan zijn vriend de huisman: hij had zijn ideaal dan ook maar niet bepaald hoog gesteld: slechts ontkomen aan bedelarij:

Gheen arbeyt doet mijn oick verflouwen:
Als ick een stuver daegs weet te winnen,
Om mijn kinders van die goe luy doer te houen.

Intusschen weten zij nog niet hoe de toestand nog verergeren zal doordat de beide kooplieden bezig zijn met hunne „mauyterij". Zijn de burgers van het tooneel, dan komen zij beiden terug en overleggen over de prijs: „honderd goudguldens" meent O. B., maar N. G. zegt:

T esser niet voor veyl!
Ick heb een ander ooch in t seyl, soo ick sal betoonen,
Ick hoopet noch te jagen op twee hondert gouen cronen,
Al sout volck met boonen haer honger stelpen.

---

1) Haasten.

2) Zie v. RAVESTEYN: Onderz. over de Ontw. v. Amsterdam blz. 20 en vlg. en POSTHUMUS Gesch. Leidsche Lakenindustrie I blz. 30 en vlg., 129, en vooral 136—143.

Zij willen alles daartoe in 't werk stellen en N. G. stelt zelfs voor:

Laet ons een groote boers maeken,
Voor alle saeken, als nu ten tije,
En neemen Brabanders en Vlaamingen in ons compagnye.

O. B. Die raet is goet, bijsonder het lest
Ist Oost, ist West, dan en macht niet aelen;
En alset dan comt dattet coren wil dalen,
Ic salt verhaelen, wat daervoor goet is:
Ons makker de Vlaeming, daer weynich op vermoet is,
Sal dan bij ons coomen, sijdijt wijs
En coopen veel corens op tot hooge prijs
Van ons als cax, al siende blint.
N. G. Of hij sal der een uytmaecken die men niet en kent,
Die al 't regement zal schijnen te drayen;
Dees sal niet dan van „diere tijt" ropen en grayen,
En bijster crayen, oick waer dat hij reyst.

O. B. weet nog iets:

Souden wij niet connen vinnen een vont,
Dat die Sont mocht blijven gesloten
Tot in Junio, eer eenyge vlooten
Met cooren van Oostenwer herwaerts quaemen?

Het eenige dat hij vreest is een placcaat, waarbij de koren-uitvoer verboden zou worden; maar ook hiertegen wordt raad geschaft:

Wel laet ons dan vertrecken,
Te lantwert gaen deckken, eer men t verbanne al
En doen voircoop op t coren, dat men noch dorschen en wannen sal.
So crijgen wijt al in manibus . . .

Men ziet, de *corner* is reeds dan op moderne leest geschoeid: Trust-vorming, vervalschte beursberichten, beslagleggen op alle voorraad — het ging in de zestiende eeuw al precies zooals in de twintigste; en dit is zeker wel een van de meest eigenaardige dingen, die dit spel ons vertoonen kan.

Een ander is de ellende waartoe de kleine man gedreven wordt. Huisman zegt:

„Als ick al lang heb gewrocht met pijne swaer
So mach ick t broet nau winnen, dat wij behoeven,
Ick heb seven kinders en weynich daertoe
Hoe sou ick niet moe sijn en verslegen? . . .
Ick sal moeten verloopen, gaetet dus voort,
Want als ick rechtevoort al werck een heelen dach
Talderhoochste, dat ick dan winnen mach
Es vijff off ses stuivers, dats dmeeste loon . . .
En daechs behoeff ick wel twee roggebroon,

Elcxs van een stoter, sal ick se gerijven
Wat can van mijn dachheur overblijven?
Dit moeter weesen sal men den buyck vervollen.
Amb. Dan en heeft men noch geen boter, linnen noch wollen,
Speck noch vleys nog ander dingen;
Somma, wilt dus verquaen [1]), wij moetent verspringen;
Ons winning is te cleyn, als mer op let.
Huism. Ist tabbaert, ist cuers, t es altemet
In die lombert verset en int lijft gegeeten.
Amb. Ick vercoft gister mee die brieff van mijn huis
Ver onder die waerde, sonder lang beyen
Wat wout ick doen? Ick en mach het screyen
Van mijn kinderkens niet hooren; 't hert woude mijn scueren.

Met weinig regels is hier inderdaad het beeld zoo scherp geteekend als men het kan wenschen.

Zij besluiten dan te pogen om ter wille van de goedkoopte een kleine voorraad graan tegelijk op te doen, maar komen bij Onverzadelijk Begeerte en daarna bij Nimmermeer Genoeg aan een gesloten deur. Ook het klagen over hun armoede en hun kinderen baat niet:

„Ick draech geen sorch dan voor mijn selven"

is de leus der kooplieden. De een beweert niets te hebben; de ander wil het voor geen prijs laten, maar zegt het naar Frankrijk te zullen verschepen.

Den ambachtslieden wordt dit de erg:

Wij sijn verspiet,
Verraen en vercoft van deese fockkers, [2])
Die niet en sijn dan grote opslockkers
Van de scamele gemeent.

Op dit hoogtepunt luidt de stadhuisklok en komt een „doerwaerder" [3]) een placcaat voorlezen. Het is dat van 15 Sept. 1565, waarbij alle opkooperij van granen en de uitvoer ervan verboden, de monopolien en meuyterijen voor ongeoorloofd verklaard worden. Op die wijze worden de kleine luiden eenigszins geholpen en komt er gedeeltelijk een streep door de rekening der kooplieden. Toch geven deze het nog niet op en „Reden", die op verzoek van Ambachts- en Huisman gaat trachten hen te overreden, komt van een vergeefsche reis thuis. Hij verhaalt natuurlijk, dat het in „voirleden tijden" anders was. Maar N. G. antwoordt daar op:

Is het niet redelick? 't Is die manier nu;
By sulck bestier nu die coomenschap staet:
Die grootste boersen hebben die meeste baet.

1) Verkwaden, erger worden.

2) Volgens EHRENBERG l.c. I, 117 verbastering van den naam der Augsburger groot-kooplieden Fugger: ook in Duitsch, Waalsch en Spaansch moet het in die beteekenis voorkomen; zóózeer vertegenwoordigden deze millionairs voor den kleinen man de verschrikkingen van het groot-kapitaal! Het reeds bestaande werkwoord focken, (bedriegen) heeft echter o.i. ook wel deel aan de vorming van dit woord.

3) Deurw. DIRCK ADRIAENSZ., vervulde te Haarlem die taak inderdaad op 30 Sept. 1565 (Mem. Hof v. Holl.)

en O. B. zegt:

> Wij sorgen [1]) voor niemant dan voor ons selven,
> Verder willen wij niet delven, verstae dy die saecken,
> En wat ghij praet, anders sal dy ons niet maeken;
> Dus u reden wilt staecken. Hadieeu! wij gaen drijven,
> En soo als wij sijn, soo passen wij te bliven.

Zoo komt Reden bij zijn bedrogen vrienden terug, en hij weet hun tenslotte niet anders te raden dan „den Heer omnipotent" aan te roepen opdat deze den Koning en zijn Raad moge aansporen tot het maken van een broodzetting, dat is een bepaling van den broodprijs.

Men ziet, het einde is al even zwak, even zeer van onmacht getuigende, als dat van het laatst behandelde stukken van EVERAERT! Hier als daar mort men tegen het groot-kapitaal, zucht men onder den zwaren druk van zijn economische macht eenerzijds en van de gevolgen der omwenteling in de economische verhoudingen anderzijds. De „pacientie" en het Godsvertrouwen is het eenige, dat de rederijker, — dat is dus de meest ontwikkelde geest van het klein-burgerdom — daartegenover stellen kan, maar reeds hier en daar wordt de vuist gebald en wordt de tegen al wat machtig is wrokkende haat bijna tot een werkdadig verzet. Nog slechts enkele jaren nà ons stuk, en op verschillende plaatsen breekt de opstand uit. Men merkt er in dit stuk weinig van — doch wij weten immers uit EVERAERTS bundel, dat een stuk hetwelk er uiting aan geven zou, niet zou zijn opgevoerd!

Of het stuk, dat ik als bijlage hierachter afdruk en dat (zie de regels 55 en 68) waarschijnlijk van 1545 en dus iets ouder moet zijn, wèl opgevoerd is? Het ziet er uit, alsof het als diablerie, als zotte toegift op een ernstig zinnespel gegeven moest worden; doch op het eerste gezicht lijkt het weinig waarschijnlijk, dat het publiek smaak gehad zou hebben in die 500 regels lange monoloog van Lucifer. Dat is evenwel slechts een eerste indruk, en nauwkeuriger overwegen van den inhoud deed mij begrijpen, dat het bezwaar der langademigheid werd opgewogen door allerlei, dat het marktpubliek erin waardeerde. En dat leek mij belangrijk genoeg om er hier de aandacht voor te vragen, naast de zooveel beter geschreven stukken van EVERAERT en het zooveel méér actie hebbende spel van LAURIS JANSZ [2]). Ik waag het zelfs het in belang met deze beide gelijk te stellen. Niet alléén omdat het van taal zoo eigenaardig en aan echt zestiende-eeuwsche volks-

---

[1]) Zijn bezorgd.

[2]) Het stuk is evenals de door dr. KALFF uitgegevene te vinden in de — in diens boek uitvoerig beschreven — collectie der societeit „Trou Moet Blijcken" te Haarlem, welks Bestuur mij verplichtte door mij gelegenheid te geven haren schat door te zien en door mij het overschrijven door toezending van het betreffende deel zeer te vergemakkelijken. De andere nog onuitgegeven stukken waren op een kleine uitzondering na voor mij in dit verband niet bruikbaar.

uitdrukkingen zoo bijzonder rijk is; hoeveel spreekwoorden en kleurige spreekwijzen, aardig-levende beelden zijn er niet in! Met al zijn rijmelarij, zijn stoplappen en zijn tekortkomingen in het tooneel-matige, is er toch een zoodanige levendigheid in allerlei episoden, dat het dezelfde qualiteiten vertoont als een spreekwoordenstuk van den boeren-BREUGHEL. [1]) Maar dit is het toch niet in de eerste plaats wat mij van zóóveel gewicht lijkt als het feit, dat ook hier weder de satire der kleine burgerij optreedt en dat ze zich ook hier weder richt tegen „den nieuwen tijd", tegenover het heden zich beroepende op een voortreffelijker verleden.

In hoeverre is hier nu de kleine burgerij aan het woord? In zooverre zij — wier typische, wier eigen organisatie de oude gilden waren — in dit spel een boutade gaf, en voor zoover ze op de markt toeschouwer was, toejuichte, die, gericht tegen allerlei handelingen van grooten en machthebbers, van regeerders en beambten eerst, zich daarna keerde tegen al die handelingen, welke met de oude gildentucht in strijd waren.

Streng toezicht der overheid, scherpe contrôle der gildebroeders, ze waarborgden vrijwel een goed product en bovendien een tamelijke gelijkmatigheid van bedrijfsontwikkeling, en daardoor de inkomensgelijkheid der gildebroeders. Doch de nieuwe productieverhoudingen stieten de gilden en hun reglementeerende werkzaamheid ter zijde: de geldmacht — en de geldzucht, door deze noodzakelijk geworden, — dwongen tot het trachten om te ontkomen aan de al te enge banden der middeneeuwsche bedrijfspolitiek. Maar het waren slechts enkelen aan wie dat gelukte, en zij wien dat niet te beurt viel, wisten niet beter te doen dan hardnekkig voor de onschendbaarheid der oude regelen op te komen [2]) en — waar dat niets gaf en geven kón — het, trouwens even weinig helpende, middel te baat te nemen van allen anderen leelijke namen na te roepen. Dat gebeurt met een vrijwel onuitputtelijk vocabulaire in ons stuk. Ieder bovendien, die zich niet gedroeg naar de middeleeuwsche moraal kreeg een veeg mede. Natuurlijk de geestelijkheid, wier zonden zoo zwart en gemeen mogelijk worden voorgesteld, dan de ambtenaren van den hoogsten tot den laagsten rang, die altijd bij den kleinen man in den reuk staan van het op zijn zak voorzien te hebben — een reputatie die in den na-Bourgondischen en Oostenrijkschen tijd zeker niet onverdiend was. Dan notarissen, rentmeesters en advocaten, evenmin vrij uitgaande en hier op tamelijk levendige wijze gehekeld. En daarna komen al de burgerlijke „misdadigers": de knoeiende korenkoopers, bakkers en molenaars, schoenmakers en snijers, brouwers en grutters en tutti quanti, wier zonden men in het spel opgesomd vinden kan.

---

1) Hoeveel beter aan den anderen kant ook begrijpen wij bij het lezen van deze rederijkerspoëzie, de bedoeling van enkele werken van BREUGHEL, — met véél meer macht over zijn taal trouwens werkende dan de dichters over de hunne hadden! — de herhaaldelijk behandelde strijd tusschen de vetten en de mageren bijvoorbeeld, of de illustraties van het spreekwoord, dat zegt hoe de groote vissehen de kleine eten.

2) Vergelijk ook PIRENNE III, blz. 221.

In hoeverre is dit daardoor een historisch document? Niet, zonder eenigen twijfel, wanneer men er een zuiver beeld in ziet van de bedrijvige stadsburgerij. Zoo'n poel van verderf was het wel niet! Toch, en dat mag men gerust gelooven, is elk voorbeeld genomen naar het leven. Ik wil wedden, dat de Haarlemsche(?) burgers telkens het beeld van dezen of genen medeburger zullen hebben gezien — zoo duidelijk wellicht, dat de rederijker daarom herhaalde malen de vrij onnoozele verklaring geeft, dat hij zijn voorbeelden uit verre landen, liefst uit Turkije of Perzië haalt, — maar elk dier voorbeelden werd gegeneraliseerd, en daardoor uit zijn verband gebracht. Als beeld van den tijd is het stuk dus onbruikbaar, doch als uiting ervan heeft het groote waarde: het doet zien hoe een bepaalde maatschappelijke klasse dien tijd zag. De echte typisch klein-burgerlijke kwaadsprekerij, aan den eenen kant ten koste van allen, die op eenigerlei wijze fortuinig waren, en aan den anderen ook ten koste van de ambachtslieden, die onder hen dienen moesten. Hun luiheid, hun dagdieverij, hun onbekwaamheid hun drankzucht — de rederijker bazuint ze luide uit. Ook — en die trek vonden wij immers even-zeer bij EVERAERT en LAURIS JANSZ. — ook de klacht, dat de arbeider als hij wat verdiend heeft te weelderig is en te weinig onderdanig.

Dat tenslotte de nieuwe mode, de weelderiger kleeding

> ses ellen laecken tot een tabbaert
> dat se om ende om dubbel compt

en „al van fluweel", omdat de dienstmaagden — die natuurlijk ook haar deel, aan de scheldwoorden hebben moeten — nu met saai en „camelot-weerschijn" loopen,

> een halsdoeck met dubbelde lubben om de keel
> so hooch datter thooft met ooren gans in steekt; met paerlen beset,
> die slippen van die doeck staen om hooch opte schouderen gespelt aent elett,

dat die kleeding het ook verkorven heeft, spreekt wel vanzelf; ook de pruiken en de hoepelrokken kunnen geen goed doen, terwijl niet minder de kleeding van het jonge manvolk, „met een paer hoosen van drie pond vlaems" en zilver aan het rappier, „als waert snot", het ontgelden moet. Wat over het mannelijk en vrouwelijk nachtvolkje gezegd wordt is — een enkele aardige kleeding-bijzonderheid daargelaten — niet typisch van dien tijd.

* * *

In al deze stukken komen bitterheid, verontwaardiging, spot en satire tot uiting, alle voorkomende uit, of gericht tegen de meest kenmerkende nieuwe economische samenlevings-vormen welke zich in de Sturm und Drangperiode van de eerste helft der zestiende eeuw ontwikkelen; bij alle is het slechts het klein-

burgerlijk standpunt vanwaaruit deze opvatting der dingen zich verklaren laat. Wij zien er in hoe een door de veranderde omstandigheden in het nauw gebrachte klasse aan haar ellende soms goedmoedig spottend, maar meestal fel hekelend uiting geeft. Telkens krijgen wij daarbij een kijkje op, en een inzicht in dat in hevige beroering zijnde zestiende-eeuwsche leven. Tot het begrip daarvan brengen deze stukken zoodoende in twee opzichten nader. Eensdeels, natuurlijk, doordat zij enkele, voor een beeld van den tijd bruikbare, feiten geven, anderdeels, en dat is wel het voornaamste, doordat zij ons de beschouwing dier feiten door een bepaalde klasse doen kennen.

Dit laatste noem ik ook daarom het belangrijkste, omdat de klasse welke het hierbij geldt, heel korten tijd later immers een der grootste [1]) krachten van den opstand zou wezen — en, wonderlijke loop van het lot — daardoor de revolutie zou voltrekken tegen welker eerste uitingen ze zich zoo wanhopig verzette!

Hoe dat kan? Ik meen ook daarvoor in de hier aangehaalde litteratuur eenige aanwijzing te kunnen vinden. Enkele malen heb ik er reeds op gewezen hoe de eenige uitkomst, de eenige troost gevonden werd in „patientie", in christelijke devotie, in vertrouwen op den „Heer omnipotent". En ik geloof niet mis te tasten, wanneer ik daarin zie een erkenning van menschelijke onmacht tegenover verhoudingen, wier krachten te ondergaan men niet ontkomen kan [2]).

Wij mogen ten opzichte van deze oplossing ietwat sceptisch wezen, anders de zestiende-eeuwsche kleinburger. De humanistische kritiek der theologische stelsels had hem niet bereikt. Het ongeloof der Italiaansche *upper ten* en hun weinige leerlingen hier, was voor hem als niet bestaande. De Kerk, dat wil zeggen de hooge kerkelijke overheid en de geestelijken, mochten het naar zijn zin wat al te werelds aanleggen en te veel de machten der aarde naar de oogen zien, het geloof had voor hem nog al het werkelijke van voorheen, en het kreeg dat zelfs juist door de omstandigheden, die ik trachte te schetsen, in nog veel sterker mate. Met geweld als het ware werd de kleine burgerij ertoe gedreven slechts in dat geloof steun en in de gedachte aan een betere wereld hiernamaals troost

---

1) Verg. Pirenne III blz. 397 en volg.

2) Eigenaardig wordt dit geïllustreerd door de navolgende woorden uit een afkondiging van het Gerecht te Leiden van October 1521 (POSTHUMUS, Bronnen t. d. Gesch. der L. Textielnijverheid II, blz. 312): „Alzoe eenen ygelicken mensche, die verstant ende reden gebruyct, kennelicken is ende behoort kennelicken te wesen, dat alle comanscepe, neringe ende welvaren principalicken compt van Gode almachtich, die men daer schuldich of is hartelicken te bedancken, ende dat oic doir ondanckbaerheyt ende quade wille van de menschen tot somtijden God van hemelrijck steden en landen die comanscepe ende neringe ontrect ende tvolc castijt mit oirloge, pestilencie ende dieren tijt, om den menschen te verwecken tot danckbaerheyt ende onderdanicheyt, soe is.... doir twie letselen principaelicken de neringe niet zoe goet.... als zij tot sommige tijden wel geweest is, ende en is niet wel mogelijck by menschelycken verstande up desen tijt daer breder in te voirsien, dan alleenlicken Gode Almachtich te bidden, dat hy doir zijn godlicke gracie tarme volck wil ontfarmen, vertroesten ende de neringe ende comanscepe beteren op dat tarmen volck mach etende bliven."

te zoeken. Als er predikers kwamen, die daarop met meer directheid en bevattelijker aandrongen dan de katholieke geestelijkheid, dan werden ze gretig gehoord. Juist in de leeringen van sacramentisten, van wederdoopers, van strenge calvinisten ten slotte, hoorde de kleinburger de weerklank van alles wat hemzelf benauwde: hun evangelie was voor hem het onontbeerlijke. Zoo zien wij de besten, de krachtigsten, zich scharen onder de dag aan dag in aantal toenemende ketters, en deze ten langen laatste door het optreden der landsregeering gebracht tot den opstand.

Daarbij zouden zich anderen, uit de andere, de vermogender klassen aansluiten, zoowel uit religieuse, als grootendeels uit politieke en economische overwegingen. Hoe verder de opstand kwam en slaagde, hoe meer deze laatsten de leiding zouden krijgen en hoe zekerder de vruchten der overwinning voor hen [1]) waren weggelegd. Maar voor de massa die hen volgde en die hun de overwinning mogelijk maakte, golden die politieke en economische overwegingen niet in de eerste plaats; zij hielp ze haars ondanks overwinnen. Eenmaal mede op den weg moest zij deze tot het einde toe volgen.

In hoofdzaak religieus immers waren de leuzen, waaronder de kleine burgerij den opstand begon. Maar hoezeer dit een economische noodzakelijkheid was en welke allesbeheerschende maatschappelijke krachten de kleine burgerij tot deze leuzen konden drijven, daarvan meen ik wel in de hier besproken geestelijke uitingen dezer klasse de voornaamste kenteekenen te hebben aangewezen.

---

[1]) Voor de kleine luiden gold het in de dagen van bloei nog evengoed wat VONDEL onder woorden bracht in zijn „Roskam" reg. 126-129:

. . . . Gemeenten-esel draegh:
Het land heeft meel gebrek; dus breng den sack te molen
Het drijven is ons ampt: het pack is u bevolen,
Vernoegh u, dat ghe sijt een vrij gevochten beest:
Is 't na het lichaam niet, soo is het nae den geest.
Tot 's lichaams lasten heeft de hemel u beschoren,
Dit past u best dan ons; Ghij zijt een slaef geboren

BIJLAGE
TOT
SATIREN DER XVIDE EEUWSCHE KLEINE BURGERIJ.

EEN SPEL VAN SINNEN „VAN DE HEL VAN 'T BROUWERSGILDE" GENAEMPT.[1])

Met seven Personages:

1 — *Lucifer.*
2 — *de erste duvel.*
3 — 2 *duvel.*
4 — 3 *duvel.*
5 — 4 *duvel.*
6 — 5 *duvel.*
7 — *den Secretaris.*

Lucifer compt eerst uyt:

Waer sijdij nu ghij verdoemde honden
met duysternisse gebonden, ghij helsche stieren.
Waer blijft dij, ghij Satanas, oorsprong van sonden,
die de sielen cont deurwonden, in allen quartieren,
ghij wilde Bohemath met u verdoemde dieren,
die als grijpende gieren plach te gapen;
en ghij Leviathan met u vreden manieren;
Belzebuck met u officieren, die daer voert mijn wapen,
Mammon met alle u gierrighe knapen?
Is 't nu tijt te slapen, Asmodius ghij duvel quaet,

1) Het stuk bevindt zich (in een afschrift van 1600) in bundel A der oude tooneelstukken der rederijkerskamer — nu Societeit — „Trou Moet Blijcken" te Haarlem.

deur wien die leuxurieusen pleghen vreucht te rapen,
en dan braeckt gy se den hals tot onser baet.
Waer legdij, Belyal alder duvelen advocaet,
ghij die pleeght te geven raet dit verdoemde zaet?
Compt eert valt te laet, dat men u moet verbranden,
Charon voerman der hellen, daer mijn betrou op staet;
Briareus die de cracht hebt van hondert handen;
ghij felle Larva, altijt grimmende als de faylgande[1]);
Chimera met drie hooffden altoos vierspouwelijck;
Cerberus, den bassenden hont, vermaert in veel landen
met u drie kinnebackens, wreet en grouwelyck.
Ghij dieren altsaemen hoe sijdij nu dus flouwelijck,
compt met veel duyssent legioenen haestelyck voort;
Ghij serphent met seven hooffden int fatsoen seer nouwelyck[2]),
compt mee ter baen, off ick werde gestoort[3]).

De erste duvel.

O, aldermogenste prince tot onser confoort,
Keyser over dat werreltse rijck altemael,
koningh van die kinderen des hoochmoets en discoort,
vuyt 't groote babilonische rijck int spetiael.

De twede duvel:

Een dominateur ende vorst zijdij princepael
der verstroyde overheyt, die in de lucht regeert;
een prince, die daer dominatie heeft, so ick verhael,
in de kinderen des ongelooffs seer hooch geeert.

De derde duvel:

Prince der duysternisse, diens rijck vermeert,
Hartoghe van Invidia, Superbia mede,
Avaritia en Ebrietas met datter consequeert,
groote executoor des hoochsten hier beneden.

De vierde duvel:

Wij bieden helschen saluyt vol verdoemder onvreden.
en dat gij moecht prospereren tot elckx bederven,

---

[1]) Van faelgeren, gebrek lijden. [2]) Benauwend. [3]) Verstoord.

tot vermering ons rijckx na der helschen seden,
en datter veel sielen d' eeuwigen doot moeten sterven.

De vijfste duvel:

Wij, u ondersaten, om helschen baet te verwerven,
sijn geneycht uw en ons natuer, vroech ende spade,
u bosen wil te volbrengen om vreucht te beërven,
opdat wij mogen blijven in u verdoemde genade,
Wadt belieffd u, o prince.

Lucifer:

Maer dat gij slaet gaede,
opter hellen schaede, hoe soud ick bedecken,
elcks plicht te wecken loos ende vals van raede,
maer nu leght ghij en vijst gelijck der gecken.

1. *duvel*:

Meester, ick coom deur Hoochduytslant trecken,
daer ick in veel plecken, en steden was gelogeren,
ick hoope daer noch een bloedighen crijch te verwecken,
die hem tot sulcken endt sal strecken als ghij moecht begeeren:
tusschen die de nieuwe religie leeren
en die catholijcken vol eeren is een spel begonnen,[1])
daerdeur sal ons rijck noch seer vermeeren,
datter veel duyssent sielen werden gewonnen.

2. *duvel:*

O machtigen coninck ghij hadt mij gesonnen,
in Frankrijck, om daer 't vier van twedracht tonsteecken,
daer heb ick wadt gerockent, ten is noch niet gesponnen,
't is daer al van twedracht int gelooff, dat men daer spreecken,
daer van daen quam ick op die frontieren gestreeken,
daer beyden die coninghen laegen met al haer macht,
daer thoonde ick mijn cueren, tes wel gebleecken,
int trackteeren des pays, dach ende nacht.
Maer die Man hier boven thoonde doen sijn cracht,
onder die colloquenten aldaer minst metten meest,
dus most ick daer ruymen deur die eendracht,[2])
dit was voor ons duyvels een groote tempeest.

1) Waarschijnlijk is bedoeld de stichting van den Schmalkaldischen Bond 1531, in 1546 leidend tot den Schmalk. oorlog.

2) Waarschijnlijk is bedoeld de vrede van Crespy (1544).

de 3 duvel:

Sij ick in Lijfflant, in Pruyssen ende Moscovien geweest,
daer heb ick so onbedeest samen getist,
hoe dat de Lijfflanders, die daer waeren onbevreest
van de Pruysschen overvallen met grooter list;
en in Deenmarcken heb ick gemaeekt grooten twist,
om 't coninckrijck, want elck int regement
wil wesen, maer sij worden gesplist,
dat noch profiteeren sal voor ons grotelyck int endt.

de 4 duvel:

Ick was van u in Palestina en Judeen gesendt
en int lant daer ontrent, onder den bischop gelegen
van Hebron, 't welk ons wel is bekent,
daer heb ick groote kennis aen den coningh gecregen,
want die houwen nu veel meer hoeren dan sij voortijds plegen,
elck is daer genegen beneficien te verpachten,
in proves, proosteijen sij deen d' andere dregen:
tis daer al te huer off te coop, wie soude dit verachten.

de 5 duvel:

O ongenadighe vorst van der duvelen geslachten,
ick heb gewest in Perssen, Meden en in Chaldeen
in Assierien, Babiloniën, wilt hier op achten,
daer sijnt al ongelovige heydens groot en cleen, —

maer hier ist vol christenen in allen steen
so hem 't volck gemeen hier nu vermeten.

Lucifer:

Ghij Mynos helsche secretaris, wilter u toe reen
en haelt voort u register, 't welck wij *quaetclap* heeten,
wilt se daer in teyckenen opdat wij se weeten,
die hem gelovigen christenen alhier nu beroemen.

De Secretaris:

Dat sal ick nu doen ende niet vergeten;
dus om wel te schrijven, so wilt se mij noemen.

Lucifer:

Borra, hoort hoe sullen sij noch van den duyvel droomen

dees onvruchtbaere bomen, 't helsche vier naeckende,
al ist dat sijts met schijn en schoon woorden bebloomen,
dat se Godt kennen, haer leven est messaeckende,
siet hoe is elck thans in giericheyt waeckende,
in oncuysscheyt blaeckende, in hovaerdich rellen [1]);
al is elck een devotich wesen maeckende,
het is al raeckende met beide voeten ter hellen;
wie soude al die boossheyt connen vertellen
die dees christenen useren; elck is wreet als een eegele;
waerin gaen se hem nu beter dan Turcken aenstellen:
besiet heur ordinantie en christelijcke regele:
waer is de lieffde 't welck is der christen zegele,
d'ongelovighe een spiegele, waer isse gebleven?
Heur deuchden smelt als een gewreven tegele,
waer is het ootmoedigh en sachtmoedigh leven?
Jae sij voeren den christen-naem, tis veel bedreven,
siet hoe sij hem aencleven, tsij heeren off knechten,
hoe is die Overvloedicheit nu bij hem verheven,
die groote discoort, het kijven, het vechten,
sij verdrucken malcander met pleyten, met rechten,
met sweeren en versweeren in allen steden,
ja liegen en bedriegen niet als de slechten [2]),
alle pomperije gaet hem bij heur verbreden,
waeraen so blijcken haer christelijcke zeeden,
daer alle recht en reden bij haer wert versmaet?
Justitie en waerheyt leyt nu beneden,
met voeten vertreden, geacht als slijck opter straet;
die niet bekent en is, mach wel sien hoe dattet nu gaet
met elcken staet, hoe yegelijck sweert nu
deur gierricheit, die wortel van allen quaet,
gewassen vuyt mijnen zaet; men siet hoe dattet tiert nu:
Pieter vaert vuyt visschen, Symon regiert nu [3]);
dus wertet bestuert nu van onder tot boven,
het rabadt [4]) is ontstelt, men siet wel waert miert [5]) nu,
dat men bosen versiert nu in allen hoven.

---

[1]) Schetteren. [2]) Geen dan de eenvoudigen. [3]) Symon, nml. door de simonie, den verkoop van kerkelijke ambten.
[4]) Hier in de beteekenis: sponning. [5]) Wringt.

Noteert eerst dees canonicken met heur groote proven,
men derff mij niet loven, men sient voor ooghen,
sij hebben cappelrijen en pastorijen, siet hoe sij sloven,
't welck sij verteeren met heur hoeren dits ongelogen,
waer gaen sij heur religie toch aen betoghen,
die hen niet en voegen van alle wellust torboren [1],
abten, domproosten, comendeurs, die hem selffs verhogen,
dese sullen al duyvels kermisse hooren.

Dees officiaelen, fiscaelen, deeckens en provisoren,
diewelcken met heur ooren nae den clinkaert hellen [2],
waerdeur sij den armen heur recht versmoren,
want hij crijght dickmaels 't beste recht, die meest mach tellen;
hoe simulaet sij hem tegen d overspeelders stellen
en dingen, costumeren met al suck gebroet,
daer sij jaergelt afnemen, dese fraye gesellen,
dan sijn sij dooff en blint, — maer ghij weet, dat men t hier niet en doet, —
compter dan een boer off een schamel, simpel bloet,
die hem uyt rechter onnoselheyt yet heeft ontgaen,
dan seyt Fiscus: „ick summitteer die saecke, als ghy nu oock,
aen dees twee goe heeren, die de saeck verstaen,
't feyt is seer groot, ghij hebt te veel misdaen,
men soude u nae recht met den ban schoffieren";
daer staet den schamelen en is gans verraen,
want die arbiters deelen mede, so sijn nu die manieren:
dan seyt de een: „habet multas vacas, wilt hem doch wat vieren,
ille mox est dativi casus, tamen dives, sijt verbeden
accipe totum, weest hem toch wat goedertieren";
dan gaen se hem bestieren, t sijn nu de seeden.

Maer sij en doent niet, die hier te lant regieren,
want sij woonen al verder in Persen off Meden
daerom sul dij dees pijneghen, duer al haer leden.

Pastoren, vysicureyten, dees ontrouwen haerders,
dees sielbewaerders, dien de schapen sijn bevolen,

[1]) Te genieten. [2]) Naar de klank van het geld luisteren.

t sijn nu geen huerlingen maer schadtvergaerders,
want sij geven gelt toe, wadt baettet verswegen,
tis slechts om die profieten, — maer dit geschiet in Polen,
ghij siet wel, dat se hier geen pastoryen verpachten, —
sij hebben der som drie, vier; al ist dat de schapen dolen,
werden se van den wolff gestolen, sij grijpen nae die vachten;
Oock en suldij dese biechtvaers niet verachten,
die nae de penninghen wachten, en, nae groote bespreecken,
die quade stercken en haer boosheyt versachten;
Teyckent oock dese predicanten die dwalingen preecken
en dees clapachtige memorye-papen met meerder gebreeck,
die om haer baet voor uwen in den kerck gaen gaepen,
om cappelryen te crijgen dit sijn de treecken;
en oock deese wellustige outaer-paepen,
met dees cloosterluyden, diet al inraepen
dat se mogen schraepen, dees monnicken en begijnnen,
dees nonnen, die gaern lecker eeten ende lang slaepen;
die en sijn nergentnae so heylich als sij schijnnen,
clopsusters die van ypocrytschap verkwijnen
pijlaerbijters [1]), matsleepsters [1]), die hem selff behaegen,
dat men met haer aensicht wel sielen soude pijnen,
dees suldij al voeren met helsche vlaegen;
dees coorsangers, die alle daegen
loopen en jaegen, uyt en in de taverne,
die besuckt sijn met Sint Amfraes plaegen [2]).
so dat se dick int slick leggen, dees Bachuys-dienaeren,
gelijck oft een deel ontijdige [3]) verckens waeren,
lollen als kaeters, maer als hem wert geschonken yet,
loopen sij nae den kerck, — anders loopen sij der niet gaeren, —
en beginnen Godt daer te singen een droncken liet.
Voochdijen van kercken, weesen en armen, die men proncken siet,
getijmeesters, gasthuys- en siecke-meesters, wilt mee schrijven;
dees cloesteraers en wert daerop gesconcken niet,
die dagelijcks spelen met ronde schijven.

---

1) Schijnheiligen.

2) Bezocht met dronkaards kwalen: St. Amfraes, woordspeling met amphora; in de *Veelderhande Geneuchlijkke Dichten* enz. (uitgave Mij. d. Ned. Letterk. blz. 168) komt een spel voor „Van den Abt van Amfra, Heer van Kannenburgh."

3) Onbetamelijk.

Teyckent mede, wadt spel dees groote meesters bedrijven
als stathouders, ruwaerden, presidenten, sofforeynen, [1])
die uyt den blauwen sack hem selffs gerijven [2]);
raetsheeren, amptmanren, drossaeten, casteleynen,
provoosten, meyers, hopmannen, cappiteynen,
die excysen, tollen ende imposten opsetten,
tot belastinge der gemeenten, groot met de cleynen,
en dit onder dexel van noot ende schijnende [3]) wetten,
voort: hovelinghen, banroetsen, dees groote caddetten,
wilt op dees smal eelingen [4]) letten, die int lant seer veel sijn,
en hem int hoochsten verheffen, dees gierige fretten;
jae, sij willen nu die overheyt van 't lant geheel sijn,
want daer en mach nu geen voochdy, officie of casteel sijn,
daer sijn een hoop beroyde eelinge teegen,
al sijn sij van Keyenburgh [5]), alse slechts van geboort eel sijn,
sij moeten regieren, wat baettet verswegen;
waer sijn haer edele wercken doch in gelegen?
Int pomposich plegen, dobbelen, drincken, en hoerjaegen.
Hebben sij haar leenen daer eerst op vercregen,
dat sij sullen bondt, fluweel, sijde, damast op schoer dragen,
wat baet doense, dan dat sij den armen boer plaegen,
daer sij souden, alst noot is, met den lantheer int velt sijn?
Maer sij willen heur lijff niet in sulck roemoer waegen:
sal ment lant beschermen, so moetet met der boeren gelt sijn.

Voort: schouten, bailliuwen, die van den coninck gestelt sijn,
welcken nu als gieren donnoselen verduwen,
en voor beschermers der goeden nu willen getelt sijn,
wie in huer handen compt, die mach wel gruwen,
princepael donnoselen wertet meest verguwen [6]), —

[1]) Sofforeynen, heel misschien voor: suffraganen; souvereinen is wel niet mogelijk.

[2]) De blauwe zak is die, waarin het onrechtmatig verworven geld geborgen wordt. Zie Ned. Wbk. op blauw. In MARNIX *Bijenkorf* iets dergelijks (249b) „Alle listighe Praktisynen, alle blauwe Sackmeters", enz.

[3]) Duidelijke. [4]) Arme edellieden. [5]) De kei hebben, niet recht wijs zijn; in het Antw. Liedtboeck (CLXIX) besluit een liedje, dat begint:

Wy groeten mijn heer met grooter eer
Van Keyenborgh verheven

met deze regels:

Men moet se eeren, ghelijcken heeren, —
Waer vint men meerder dwasen,
Omdat se hebben so grooten goet
doen si al wise wercken.

[6]) Verguisd?

wye hier geen schult toe en heeft, die en trecx t hem niet aan.
Al souden sij wadt versieren, oft oude wrocken vernuwen,
hij heeft haest schult, die wadt mach verliesen, wij sient plaen [1]).
Maer heeft yemant een dootslach off capitael feyt gedaen,
daer connen dees wel voor remissen off pardoen voor impetreren.
Om dit [2]) doen sij so en laeten sulcks deur t lant gaen,
want sij moeten selffs tadvijs geven, dats practiseren;
hiermede sij heur halve pacht wel conquesteren,
sij verbien tapprenderen heur dienaers den quaeden:
die cost en moeyt is schier so groot van dees texcuseren
als t gunt dat dit hem in rekening mach comen te staeden,
wadt behoeven sij met dees moeyt dan te sijn belaeden?
tIs veel mackelijcker een boer deur sijn buydel te rijen!
Wie straft nu knevelen, straetschenden, off sulcke misdaeden?
Dus compt, dat men geen weegen mogen reysen off lijen —
Maar dit beurt evenwel meest al in Turkijen
off in Moscovien daer men sulckx nu doet.

Raetsheeren, leenmannen, die ons dickmaels verblijen,
dees sal ick om haer abelheyt stellen in den helsche gloet,
diet vonnisse wijsen uyt een gierich hart verwoet,
sij wijsen en geven raet en daet met sijn aencleven,
compter dan een boerman, een schamelen bloet,
die uyt een vrij gemoet een vad boters mach geven,
en vraecht mijn heer raet, die seyt: „daer is veel bedreven,
t gaat boven schreven, t lijff is gants verbeurt
deese saecke moet aen mijn en noch een leenman sijn gebleven,
off ghij wert als een misdader waerlijck gecontelieurt [3])".
D officier hout hem sterck al waer hij gesteurt,
onderdes staen sij t samen, hier wel op let,
dus clooten sij op twee baenen, — ist quaelijck gekuert? —
en raecken altsaemen in des duyvels net.
Burgemeesters, reeckenmeesters, die hooren in de wet
die de burgers soude voorstaen, wie soudet laecken,
deur wien t gemeen welvaren dick wert verplet,
want sij soecken int regieren meest heur eygen saecken,
elck wil sijn sin volgen, siet hoe dat sijt maecken;

1) Duidelijk. 2) De speler moet hier blijkbaar met een handgebaar geld-aannemen aanduiden.
3) Contelieuren; het woord kan ik niet thuis brengen.

dus blijfftet gemeen welvaren dickmaels verloren
ende die nering werdt verdurven, wadt baet dat kaecken [1]),
hoe houwen sij dan den eet, die sij hebben gesworen,
schepenen, wethouders, als tuyghen vercoren
om elck ernstelijck te doen reght en justitie,
bijsonder weduwen en weesen, also wij hooren,
die en doen nu nau yemant en expeditie
hoe haer sommam es, gaen spelen[2]) waer haerder malitie,
daer van hebben sij te lantwaert groote gebreecken; —
Maer hier is van dies met alle geen subspitie,
ten waer dat anders yet merckelijck waer gebleecken,
sij sijn hier te actijff, wie soudet versteecken,
want sij vergaeren alle daechs, — als sijt niet en laeten.

Teyckent oock mede, aenhoort mijn spreecken,
dees pompoese, calumnieuse advocaeten,
die t volck t gelt uyt den buydel ontpraeten,
een yegelijck connen raeden nae haeren sinnen,
seggende: „sal icker in dienen, so en wiltet niet laeten,
ghij en compt int recht, want ghij moetet winnen".
Sij en laeten niemant ongetroost van buyten off van binnen,
so connen sij menigen burger ende boer raen
also lang [tot] sij t gelt hebben, t welck sij beminnen;
dan laeten sij hem naeloopen en sien hem overschoer[3]) aen.
Ghij en moecht schier nau ééns over haer vloer gaen,
die hant moet in de tasse ende den buydel moet open,
anders seggen sij: „laet den vraecken boer staen,
hij sal noch wel drie off vier jaer achteran lopen";
Dees procureurs en taelluyden daer de duyvels op nopen,
heur lichticheyt en ontrouwheyt is elck openbaer,
die de partijen jaer en dach achteraen laeten lopen
sonder naer haer saecken eens te sien, ick segs u claer.
Als die boer dan compt, seyt dan: „sijt ghij daer,
JAN DIRRICKZ, ik moet u wellcom heeten,
ick heb terstond u saecke in mijn handt gehadt, jae ick voorwaer,
u proces staet schoon, hoort mijn vermeten,
brengt slechts gelt, ten dient niet vergeten".

[1]) Babbelen, praten. [2]) hs. „somma mesgen spelen," hetgeen geen zin heeft.
[3]) Over den schouder, minachtend.

Jae, al is sack [1]) en stucken altemael te soecken,
sulcks, dat men se in hondert sacken niet en weten
te vinden, noch in hoornnen [2]) ofte hoecken!
Deese deurwaerders, daer die boeren nu op vloecken,
die sullen noch duyvels aersgaet veegen,
wiens schelmerij niet te schrijven is in hondert boecken:
men hoort se te hangen aen boomen in allen wegen.
Notarissen, secretarissen, ter plichticheit genegen,
griffiers, tresoriers, pensionarissen, wilt mee inschrijven;
roedragers, bosdragers, penlickers, tracteert mee te degen,
tollenaers, excijs-pachters, die mee wonder bedrijven,
rentemeesters, dijckgraven, die hem selffs connen gerijven;
mergengelt- en tiende-penninck-gaerders, wilt niet versuymen
die menigen prachel [3]) vinnen tot haerder verstijven,
en deurt innemen en uytgeven besmetten haer duymen,
sij en schietender niet in, dat sijn die costuymen,
alle diensten sijn smerich [4]), elck wil genieten
t gemeen lant draecht die cost, dit mach wel ruymen,
so dat de groote poelen in de cleynen vlieten!
Sarganten, dieffleiders, ofte hoe men se hieten,
die van t quade aes leven, ick seght u goet ront,
heymelijcke wroegers die men behoort te hangen aen sprieten;
nachtschouten, voert mee in der hellen gront.
En deese gierige wracken met giericheit deurwont
die sal ick noch met dat helsche laff [5]) laven,
die niet en dencken dan om haer eyghen mont,
slachtende den rijcken man [6]), die noyt een gaff gaven,
hoe sal ick dees christenen noch int helsche graff graeven,
die opten naem die sij draegen alleen betrouwen nu
en arger dan Turcken daegelijcks haer draff draeven,
al draegen sij t evangelium in de mouwen [7]) nu.
Wie sou mijn dit gemeen volck connen onthouwen nu,
haeren ijdel woorden en wercken mach mijn verblijen,
ten is niet dan opt t sant daer elck op gaet bouwen nu,

---

[1]) Linnen zak waarin de processtukken bewaard werden. [2]) Hoeken.
[3]) Roof? [4]) zit wat aan. [5]) drank.
[6]) De rijke man uit de gelijkenis van LAZARUS namelijk.
[7]) Al zijn zij nu ketters.

t sij mans off vrouwen nu sijn sij vol pertijen,
deen, seg ick, gaet benijen en dander bestrijen,
tis al vol herezijen [1]), dus set die hel wijt open.

Soeckt onder t gemeen volck mee sonder vermijen
ghij sulter bedroch in vinden, ontallick bij hoopen:

Als corencopers die dick haer eygen coorn opcoopen,
al en wilt nu niet noopen, dat doet Godts seegen,
men siet se wel in steën en dorpen rijen en loopen,
en coopent op eert compt off gewassen is te deghen;
sij maecken een buydel, wie isser tegen
het sijn doude plegen, also men wel sien,
wat baet dat den armen ten swaersten weegen
sij gauderender tsom plecken off diet sou verbien [2])
Wie darff nu spreecken voort profijt van de schamel lien,
en mogen dees dieven nu niet wel vollen haer sacken?
Backers copen die semel bij lasten, also men wel sien,
die sij met omgans [3]) coorn int broet gaen backen;
brouwers, die vijt schellingsbier geven voor veertich placken [4]),
daar sij t volck mee verlacken met macht, sijn blijcken,
haer bierslijters onderwoeckeren, hoor dij wel gij quacken [5]),
so sijn sij dan vast ende en mogen niet wijcken,
so geeft hij hem t bier so dier als hij wil, dit sijn practijcken,
hoe sal ick se noch pijnen in dat helsche vier wel, —
als er dan comen dees arme borstelluy [6]) strijcken
die vercoopen se enckel-biers-borstel voor borstel-vant-dubbelt-bier wel;
biertappers weten nu mee van t brouwen die maenier wel,
wadt sij mee sonder bostel ofte pet-gallich [7]) dick brouwen nu;
En schrijven met een dubbelt crijt, sij doent oock hier wel;
vóór men dubbel-school [8]) en achter bordeel houwen nu.
Hoe die Calis-vaerders [9]) rekening doen, mach men aenschouwen nu
die met anderluy gelt uytvaeren en laeten t haer thuys blijven.
Parsmeesters [10]) en sijn niet wel te betrouwen nu,

---

1) Ketterij. 2) Op sommige plaatsen profiteeren zij ervan, die het moesten verbieden. 3) Bedorven.
4) Voor meer dan de dubbele prijs. 5) Schreeuwers, (eigenlijk reigers). 6) Van borstel: brouw-afval.
7) Gal-pitten. 8) Dobbelschool. 9) Vrachtvaarders die de wol van den stapel te Calais halen, en meestal voor verschillende handelaren opdrachten hebben om wol te koopen. 10) Het laken werd op persen gerekt, onder toezicht van persmeesters.

die met der porsen gelt haer eygen coopmanschap verstijven,
trapenierders, die de caerdewol [1]) conden onder die fijnen wol wrijven
waer deur sij beclijven, dat sij niet int verhaeren vaeren [2]),
die welcken heur wevers om te weven dick bekijven,
som willen uyt een laecken twee of drie pont gaeren spaeren;
ick wil se om heur fraye dieverij bij mijn dienaeren paeren,
want sij sijn vals ende loos in haer hanteringe.
Het sijn nu aerdiger dieven dant in voorleen jaeren waeren,
ten hiet evenwel niet langer so, maer practiseringe.
Molenaers sijn mee diefachtich in haer neringe,
die bij andere luyden coorn haer vercken mesten,
heur coorn-eyerkens [3]) gelden wel, dit is studeringe
en sij hebben veeltijts die vetste paarden en beesten.
Deese laeckencoopers sijn mee al subtyle geesten,
die ongecrompen laecken voor gecrompen slijten,
en setten raemen binnenshuis [4]) daer sij t laecken op leesten [5])
t brengt hem profiijt an al ist dat syder d armen mee beschijten.
Soude ick die linnelaeckencoopers al haer gebreecken verwijten,
ken sout in drie daegen niet connen vertellen:
sij verderven die neeringe, wie machet spijten,
haer bedroch voordert seer t profiijt der hellen;
Comens, die t slimste onder ende t beste boven stellen,
die connen goe soffraen van witte ouwe rijs maecken,
die sij daer onder mengen, dees valsche gesellen,
sij sullen met haer vals wegen in des duivels prijs raecken.
Wie sou d'impost-maenders ende de pachters van de excijs laecken,
wiens boosheyt te groot is hier te seggen nu:
dees sullen eeuwich t helsche affgrijss smaecken,
dus en mach ick u huyden haer booscheit niet te vollen uytleggen nu.
Weerdeyns al ist drooch weer, sij houwent in dreggen nu [6]),
om haer gemachte, al gaetet die gemeente tegen.
Brootwegers crijgen thuys leckere weggen [7]) nu,
om deur die vinger te sien, wadt baetet verswegen;

1) Slechts de mindere wolsoort mocht met de kaarde bewerkt worden.
2) Dat zij geen last van het verharen hebben.
3) Eieren van kippen die met (gestolen) koren gevoed worden.
4) De ramen moesten juist buiten staan. 5) Leestenrekken.
6) De waardijns die met droog weer hun werk doen moeten, maar het laken nu in de reggen (rekken hangen laten.
7) Brooden.

Bierpeylders, croongeltjaegers die jichte dregen [1]),
waer deur sij niet te degen de maet werderen ;
Schoenmaeckers die mettet leer valscheit plegen,
Vleyshouwers die schapenvleysch vercoopen voor weren [2]),
noch connen dees vleyshouwers aerdigh practiseeren,
waerom ick se moet eeren, als die voor mijn vercoren sijn,
die de francijnmaeckers vercopen, daer veel op verteeren,
die vellen van de calveren eer die gebooren sijn,
daer somtyts drie off vier gulden off te vooren sijn,
dies can dees practesijns wel in mijn net mijnen ;
En oock dees ossenweyers, die in practijcken doctooren sijn
die connen met drayen van t hooft [3]) maecken dat de ossen vet schijnen,
tis dan al vet dat men tast, dees sullen te met quijnen ;
Timmerluy, metselaers connen wel bij de dach wercken
maer alst hoopwerck[4]) is, connen sijt bet pijnen ;
sij besorgen elck na sijn gelt, so men mach mercken;
Schrijnwerckers hoe seer sij snercken
connen 't volck wel met licht werck en quaet hout bestieren,
in dachuer futselen sij als geleerde clercken,
dus voert se in den affgront, ghij helsche dieren.
Dees scheepmaeckers weeten van brootdronkenschap hoe sij welig tieren,
sij loopen en sweeren, t gaet boven schreven [5]),
den teerstock int nij hout [6]) sij niet en vieren
al wert den schipper bedorven, wadt leyt daer an bedreven?
Medecijns, churguyns, met al dier aencleven,
versuymen menych mensch haer leven en haer gesonde leen,
daer hem geen schelling aff en compt, moet men hem een croon geven.
Sij hebben meest Bachuys verheven in allen steen,
dese smits, die welcke dat quaet ijser smeen
en vercopent voor nieuw, ick en wilt niet heelen.
Dese leydeckers groot ende cleen,
die opt dack int sonneken dick leggen en speelen,
maer hoe sijt riet en cley reeckenen[7]), mach mij niet vervelen,
daerom sullen sij noch duyvels eersgadt lecken ;
Cuypers en hebben ook groote, wije keelen,

---

[1]) Jichte dregen? [2]) Ramsvleesch. [3]) Door niet te kijken nml. [4]) aangenomen werk. [5]) Buiten de perken.
[6]) Het nieuwe hout? [7]) In reken, rijen leggen, en woordspeling met: in rekening brengen.

dat doet die brouwers haer bier niet veel strecken;
Wollenwevers die haer met dieverij bevlecken,
Stoeldrayers, sackendraegers, die de tulpot [1]) beminnen,
Houtsagers sijn een deel lichte vogels tallen plecken,
sij verdrincken som so veel als sij winnen;
Wielmaeckers, bloockemaekers, dienen niet so trouw sen winnen
al gingen sijt jaer in voorleden jaeren beroemen,
Houtcoopers slocken de scheepmaeckers binnen
so dat som van de scheepmaeckers tuytkercken [2]) coemen;
Ghij en sout mij niet veel groote schippers noemen
off ick seg, dat sijt steelen, al waert dat sij hier al gelijck waeren:
sij hebben die matschudding [3]) tot haerder vroemen [4]),
so dat se heur reders bijster, en hem selffs rijck vaeren.
Wisselaers, financiers, banckiers die t goet met practijck gaeren;
Goutsmeen, tinnegieters, die valschelijk assayen,
dees sul dij t saemen tottet eeuwich versijck [5]) spaeren.
Placsalvers, die meest niet dan leugenen crayen,
Coperslaegers, die voor nieuw cooper t volck met out payen,
Dese larycatten die so mennighe onnutten clap clappen,
Brousters, wringsters dees wijste gayen [6]),
Wijntappers, die t volck dick uyt eenen verkeerden tap tappen;
Hopcoopers connen die brouwers wel mede met een sotscap cappen
met heur valsche hop, dus sullen sij noch in mijn kaecken blaecken,
Slepers, meters die mennich onnutten snap snappen
t sluyt somtijts so veel ofter een deel quaecken [7]) spraecken;
Snijers die voor hem selffs hoosen van anderluy laecken maecken,
dies ick se met ander dieven wel verhoogen mach,
t compt hen selfts thuys, dus connen sij wel aent laecken raecken
noch en steelen sij niet meer dan in haer oogen [8]) mach;
Heeckelsters, kempsters, so men wel betogen mach,
sijn quae clappeyen, die gaern over een hant wercken [9]),
sij weten van elckseen dat, daerom ick se wel voogen [6]) mach,

---

1) Tulpot, afgeleid van tullen = zwelgen.

2) Te Uytkerke komen, aan lager wal geraken. In het spel van *Aerm in de Beurse* van Everaert zegt A. i. d. B., dat hij buiten-verblijven heeft: „te Broodsende, te Bystervelt... t Huut Kercke" reg. 370. 3) Matschudding = afval van het graan. 4) Tot hun voordeel. 5) Ziek worden. 6) Papegaaien. 7) Reigers.

8) Woordspeling met de oogen van de naalden. 9) In het hs. fant, dat geen zin heeft; over één hand, in tegenstelling tot de beide waarmede zij het moesten doen. 10) Ik haar wel zal aanstaan.

en kennen niet eens op haer eygen schant mercken.
Met schilders, glaesmaeckers, beeltsnijers ist mee van t vercken [1]),
die met heur fantasijen t volck stellen die vuycken.
Velledelers die so veel van haer hant snercken,
drincken so droncken dat sij hem die vellen laeten ontduycken.
Keurmeesters connen nu list gebruycken,
die aent koeyenvleysch ruycken, oft een tuchtich beest is,
dan steecken sij hem met die hant in den sij, of int dun van de buycken
daer sij aen sien off de koe calff draecht daer die vleyshouwer off [bevreest is,
maer hoe sijt vuyl oft schoon schouwen, dat dunck mij dat meest is
om theylige laff, dit sal seer tot onzer baet baeten,
dus mach men wel seggen dat haer dingen niet waerdigh een veest is,
als niemant bekeurende, dan die sij met eenen grooten haet haeten.
Appelcoopsters sullen haer dieverij veels te laet laeten,
diet volck met meeten en weegen connen neerstelijck bedriegen,
al wegen sij valschelijck sij connen wel eenen praet praeten,
om een duytwers waers sullen sij wel thien leugenen liegen;
Apteeckers, cruyeniers connen t volck met beuselingen wiegen
die t volck leugenen en leuren vercopen, dat van straet vergaert is,
hoe salt met haer sielen ter helle vliegen,
want sij geven voor een stuyver, dat geen penninck waert is;
Lombaerden, wouckeraers, daer den duyvel off vervaert is,
sullen hem noch aen duyvels aersgadt veegen,
wiens groote wouckerije in de hel vermaert is,
so dat se steden verderft, wadt baetet versweegen;
Suyvel-coopers tot alle fockerij [2]) genegen
diet suyvel te degen thuys sleepen bij hoopen,
en Vriessche-botter voor Hollantsche wegen,
en met voorcopen alle die landen doorloopen;
Vischwijven, die veeltijts versche visch uyt doen roepen,
al ist dat se drie off vier daegen in de beenbend [3]) gelegen heeft;
Uytdreechsters, die hem nu meest bedroopen,
dat se coopen van die gheen, die t qualijck gecreegen heeft;
Droochscheerders, die in valscheit nae sijn oude pleegen leeft;
Anslaegers [4]), vellewasschers, die heur welvaren verdrincken;

1) Is 't ook niet in orde. 2) Oplichterij, zie ook hiervóór blz. 227 noot 2. 3) In de ben. 4) Hij die de lakens in de ramen aanslaat, bevestigt.

Die mandemaeckers en seylmaeckers die t lavoyt [1]) te degen geeft;
Speckwijven, vogelteeven, die haer cleeren van vetticheit blincken;
Knijncoopers, die knijnen en vogels vercoopen, die stincken;
Messemaeckers, harnisvegers, die tegen t oorloch vertroeyen [2]);
Waegenaers, schuyte-boeven, dees slimme bincken;
Naysters, spinsters, nopsters [3]) sijn een deel lichtekoeyen;
Vollers, die t somers haer winst verpoeyen [4]),
en swinters loopen schoeyen om den ouwen [5]);
Binnenlansvaerders, soutcoopers die t spel vermoeyen [6]);
Linnewevers mach men t gaeren niet wel betrouwen,
Steenhouwers, pottebackers, wilt mee onthouwen;
Seepsieders, olyslaegers, wilt mee verclicken;
Bontwerckers, pelsers, leertouwers die valschelyck touwen;
En dees turffvoerders wil ick meer op micken,
die welcke so bedriechgelijck den turff schicken,
die best uytpicken, die leggen sij boven;
Turffdregers, volsters, die den tulpot licken,
en verteerent met slicken, dat sij winnen met sloven;
Den coopman mach men niet langer geloven;
Harinckpackers, vispackers hebben vremde kuyren;
Stierluyden wilt mee in de hel vertoven,
want sij steelen van heur reders tot allen uyren;
Boeren twisten vast tegens haer gebueren,
d een d ander t lant onderhueren, dan mogen sijt niet betaelen,
t welck den armen dick moeten besueren,
want sij weeten de huer uytet suyvel niet te haelen;
Schrijft dese vischers mede sonder faelen,
die steelwijs visschen met anderluy netten;
Heymelycke boerdeelhouwers sal ick in de hel doen daelen,
die goeylui kinderen bij wijffs mans [7]) setten;
Roffsters, coppelsters, wilt mee op letten,
die goeyluy-kinderen verraen, wilt hier nae loeren,
om een nieuwe keurs, mouwen off sletten [8]),
dees suldij altsaemen ter hellen voeren,

---

1) lavuitgeven, luibakken? 2) Zich verheugen op. 3) Vrouwen die de vlasknoopen uit de lakens verwijderen. 4) Verdrinken. 5) Om den ouwen? 6) Het spel vermooien, misschien: valsch spelen? 7) Bij getrouwde mannen 8) Lorren.

dees dortse [1]) maechden, dees heymelycke hoeren,
die veel rumoeren in een stede verwecken,
en willen al voor maechden deurgaen, men moetse niet roeren,
al laeten sij haer somtijts wel in een houckgen streecken [2]);
Clappers, clappeyen, dees fileynde becken,
die niet dan achterclap van de luyden spreecken,
en willen heur boosheyt met een ander decken,
sij vergeten die vlecken van heur selffs gebreecken;
Dees vrouwen, die nu vol pomposicheyt steecken,
moeten ses ellen laeckens tot een tabbaert geheel hebben,
dat se om ende om dubbelt compt, wat vreemde treecken,
ist mouwen, ist clet, sij moetent al van fluweel hebben,
saye, camelot weerschijn, mach nu geen deel hebben: —
— „Dienstmaechden, die niet veel hebben, draegent", hier wel op let, —
een halsdoeck met dubbelde lubben moeten sij om haar keel hebben,
so hooch datter t hooft met ooren gans in steeckt, met paerlen beset,
die slippen van die doeck staen om hooch opte schouderen gespelt aent [clett [3]),
so staet se voor wijt open, en grijnst als een wan,
also staet dat niet maechdelijk, het hoort te bedt;
wrongen in de doeck, om de huyff deur te sien, siet dit malle goet aen;
dit doen se al om te comen onder den man;
een hooch voorhooft te crijgen, sij nu list gebruycken
met een pecklap [4]) trecken sij nu het ouwe haer daervan,
daer leggen sij dan vlechten van anderluy haer, dat heet men pruycken,
dat leyt en crult so wilt, een man mach brueck opluycken,
dus gaen die cackjoffers haer nu vercieren,
stinckende van hoverdye, men macht wel ruycken,
met fortigaelen [5]) an haer kuers off coelcousen [6]), dit sijn die manieren,
daer staettet t lijff als een clock, quaet om bestieren,
al droegen sij de tonne alle daegen,
als ghij int heimelijck bij haer compt en behoeftsse niet te vieren,
want daer isser som die so gaern onder laegen;
Wie sou die hoverdij van die mans off vrijers gewaegen?

---

1) Dortsche maechden, misschien een woordspeling met dart = dartel?
2) Streelen. 3) Kleed. 4) hs. pocklap.
5) Fortigaelen, verbastering van vertugadin = hoepelrok (deugdbeschermer).
6) Coelcousen, spotnaam voor hoepelrok.

Dees moet ick jaegen int helsche codt,
want t is al damast, dat men nu siet draegen,
dan hebben sij craegen van drie off vier gulden, ten is geen spot,
t moet al gevoert sijn met sije, fluweel, carmesije, off camelot,
een paar hoosen van drie pont vlaems, besiet dees pronckers,
t silver hangt aent rappier en poeyngaerts, als waert snot;
schrijft dese jonge conventualen, dees straet-jonckers,
die daer loopen bij donckers, snachts en ontijen sluypen,
so dat se geacht werden met den dronckers,
die niet anders en doen dan sitten en suypen,
alle smoorpotten omwroeten, slachten de ruyppen [1]),
connen sij dan een eerlijcke dochter, een goet mans kint becruyppen,
dan ist al heel fray, dus houwen wij de registers.
Dese stoepjoffers hoe gaen se som cruypen,
dese Venuskinderen, deese ondiere [2]) vrijsters,
sij en weeten niet hoe sij gaen willen, de slocklijsters,
daer sitten sij verciert als goddinnen excelent,
t haer op pruycken gesnort, besiet dese kolrijsters,
al staet het wesen wadt hoerachtich, het laet proper en gent [3])
dan weten sij de vrijers te beclappen, die daer sijn omtrent,
compter dan een vent die haer wil vrijen,
is t een heckspringer, die van 't harnis ruyckt [4]): die is pertinent;
anders ist: „laet den platbroeck staen besien";
Al ist dat se hem somtijts schoone woorden bien
sij meenent gans niet maar setten hem schraege [5]);
maer ick sie daer wonder bij nacht aff geschien
dat sij haer laten vellen in een hoeckgen en vallen omlaege.
Dees veruwers bruycken haer list alle daege,
hangen t laecken in den roock op dattet sou blau schijnen;
clapten ick van de verubetten [6]), al dat ick saege
ick soude beschamen dees practisijnen;
Vergeet oock niet desen droncken swijnen,
die de besten wijnen daegelijcks swelligen,
alle daech even droncken so dat se quijnen,

---

1) Rupsen. 2) Nietswaardig. 3) Staat bevallig. 4) Een flinke jonge kerel. 5) Houden zich dwars?
4) Uitdrukking uit de draperie: de slecht geverfde lakens werden met een teeken van „veruw bet" (verf beter) voorzien; bedoeld zijn hier waarschijnlijk de handelaars die „verubetten" voor goed geverfde lakens verkoopen.

en geheel verdwijnen gelijck verdorde telligen;
Oock dese bierbuycken, die als verwesen welligen [1]),
met grooter naerste heur selvigen plaegen;
Die sulckx niet en is en darft hem niet belligen;
dit sijn duyvels martelaers, hoort mijn gewaegen;
Dees veel-luy en speelluy, mijn oock wel behaegen
die sullen al noch claegen en eeuwich suchten
wanneer sij sullen voelen haer conscientie knaegen,
en voor die helsche vlaegen beginnen te duchten,
Dus moechdij elck sijn gelooff syen aen sijn vruchten.

Hier mee willent wij besluyten; hoort, mijn gesellen:
roert alle u aersgadt so clincken die bellen!

Finis.

1) Weelderigen.

BLADWIJZER

OVER DEN JAARGANG 1911.

A.

Aa (A. J. van der) 17, 18
Abbas II, Shah van Perzië.... 2
Ackersdyck (W.) 3
Adelung 3
Adriaensz. (Dirck) 227
Aemstel van Mynden (Herbaren van) ..... 172—174, 178
Akbar 142
Akerlaken 14
Alberdingk Thijm 93, 96, 102, 105, 108, 109, 111
Albers (Johann Heinrich) 119
Alkemade (Hugo ab) 93
Alten (von) 120
Amers (Pieter) 183
Angel (Philip) 2
Anjou (François, hertog van) 144, 145, 151
Anna Stuart, koningin van Engeland 20
Anslo (Cornelis) 197
Anton Ulrich, hertog van Brunswijk-Luneburg 22, 23, 36
Apell (F. von) 171
Apelles 72, 74
Ashburton (Lord) 195
August, hertog van Brunswijk-Luneburg 24

B.

Baba Abdila 27
Backer (Adriaen) 15, 17
Backer (Jacob) 194
Backer (J.) 183
Badens (Francesco) 198
Baeck (Joost) 130, 132
Balen (Hendrick van) 63
Banchem (F van) 180
Banier (Ant.) 8
Barentsz (Dirck) 133
Barentsz (Frans) 198
Barlaeus (Casper) 91
Bartsch 120
Bas (Elisabeth) ..... 193—197
Bassen (Warner Ernst) 131
Becker (Herman) 115
Beda 101
Bekom (Johannes) 96
Bellièvre 157, 163
Bentivoglio (Guido) 95
Berchem (Nicolaes) 63, 140
Bergge (Dirck) 112
Bergh (ten) 140
Bergh (van der) 161, 163
Bertolotti 58, 135
Beveren (Adriaen van) 190
Bie (Cornelis de) 58
Bieselingen (Cristiaen van) ... 198
Birch 157
Biron 149, 153
Blaauw (A. J.) 130
Blacon ..... 160—164
Blockland (Anthonie van) 140
Blok (Dr. P. J.) 155, 156
Bluecher (Gebbard Leberecht von) 23
Bobbert (Johan van) 31
Bode (Ds. W.) 86, 87, 120
Bodley ..... 146, 153—155, 157
Boehm (Michel) 187
Boetzelaer (Gideon van) . 158, 160
Boges (Th.) 23
Bol (Ferdinand) 20, 115, 140, 193-197
Bondam (J. K.) 17
Bonus (Ephraim) 194
Bor (Pieter) 145, 161
Borch (Gerard ter) 63
Bornwater (Sara) 66
Bosboom (Symon) 65, 68, 69, 71, 75
Bosvelt (N. van) 190
Both (Jan) 63, 64 179

Bouillon (Hertog van) 161
Bouttats (Philibert) Jr. 21
Braeckel 63
Bramer (Leonard) 64
Brandt (Johannes) 21
Brasser (Hendrick Melchiorsz.). 51, 54, 55
Braun (Ad.) 21
Bray (Salomon de) 82
Brederode (Gerbrand Adriaensz.) 91, 104
Brederode (Pieter Cornelisz.). 160—162
Brederode 158
Bredius (Dr. A.) 2, 19, 131, 199, 200
Bril (Paulus) 58, 60
Brink (Bakhuizen van den) 202
Brink (Dr. Jan ten) 93
Broeck (Annetge Jaspersdr. van den) 189
Broedersen (P.) 92, 94
Broes 147
Brom (Dr. G.) 94, 95, 103
Brouwer (Adriaen) 115
Brouwer (Dirck Tymensz.) 198
Brouwer (N.) 182
Brouck (Lambert Jansz. van den) 56
Brueghel (Pieter) 229
Brugge (Dirck) 112, 116
Brugghen (Hendrick ter) 64
Bruyn (Cornelis de) 6--25, 28--30. 32, 35—48
Bruyn (Nicolaes de) 14
Buchel (Arnold van) .. 130, 158, 176
Buckhurst 144
Bunck 224
Burgh (Daniel van der) 187
Burghley ..... 147, 153—156
Burmannus (Petrus) Secundus .. 18
Burromans 135
Bustomanu 135
Buttinga (Pieter Jacobsz.) 81
Buzenval 150, 164
Buys (Paulus) 155
Byler (François van) .. 113, 115—118
Byns (Anna) 110

C.

Calckberner (Coenract) .... 30—33
Calvin (Johannes) 106
Campbell 204, 206
Campen (Jacob van). 65, 67—81, 83—85
Campen (Jean van) 187
Carpi (Girolamo) 140
Casaubonus 164, 165
Casser (Matthys Thysz. van) .. 56
Casteleyn (Frans) 17, 22
Castello (Francesco da) 58
Catharina, prinses van Navarra 157
Cats (Jacob) ... 89, 94, 98, 99, 101
Cautert (Willem) 199
Chardin ..... 3, 7, 8, 37—48
Chorier (Nicolas) 162
Church (A. H.) 5
Claesdr. (Guertgen) 180
Claesdr. (Hillegond 199
Coesaert (Soetgen) 190
Colerus (Joannes) 31
Conflans (Adriaen van) .. 198—200
Conflans (Barbel van) 199
Conflans (Christiaen de) 198
Conflans (Dancker van) 199
Conflans (Janneke van) 199
Coornhert (B.) 181
Cornelisdr. (Tryntje) 66
Corot 197
Cotton 26, 164, 165
Couwenhoven (Lodewyck van) .. 176
Cramer (Petrus) 181
Cracht (Pieter de) 191
Croos (van der) 189
Cunaeus (Joan) 1, 2, 8
Cuper (Gisbert) 3, 5, 7—14, 19, 20, 23, 25, 30—33, 36—48
Cuyck (Adriaen van) 81
Cuyck (Reynier van) 81

D.

Daff (Marinus van der) 125
Dam (van) 17
Damasus 101
Danckerts (Cornelis) 60, 84
Danckerts (Dancker) 78, 83
Daniels (Barbara) 199
Dapper (Olfert) 68
Darius, koning van Perzië 23
Dathenus 164
Decker (Ydrop) 128
Degener (Schmidt) 114
Delff (Willem Jacobsz.) ... 97, 131
Delprat 155
Denon (Vivant) 23
Descamps 25
Deventer (van) 156
Dhona 151
Dieulafoy (Marcel) 23, 24, 34
Dinant (Paulus) 183
Djahangir 139, 142
Does (Jacob van der) 63
Does (Pieter van der) 105
Doeswerff (Teuntgen Vincentendr. van) 56
Dolch 88
Doomer (Lambert) 194
Doorn (Tobias van) 182
Dorpe (van den) 204
Driesch (Joan van) 182
Du Bois 64
Duce (R.) 181
Duerer (Albrecht) 119
Du Fay (W.) 184
Duhn (Dr. F. von) .... 25, 30—33
Dusart (Christiaen) 184
Dyck (Anthonie van) 63

E.

Eeckhout (Gerbrand van den) 140, 194
Eelbier (Janneken) 66
Eggers (Bartholomeus) 82
Egmont (Pieter Matthysz. van). 54
Ehrenberg 223, 224, 227
Elisabeth, koningin van Engeland 144, 148, 151, 153, 154
Ernst (Roetert) 140
Erp (Magdalena van) 130, 132
Escovedo 145
Esselens 140
Essen (L. van der) 143
Essex 147
Everaert (Cornelis) 203, 204, 207, 208, 211—213, 223, 228, 230
Everdingen (Allert van) 179

F.

Fagan 119
Falkener 24
Ferdinand III, keizer. 50
Ferreris 64
Ferrner (Bent) 17
Festetits (Samuel de) 122
Fillocil (Gilbert) 15
Flinck (Govert) 79, 193
Flines (Philips de) 140
Fraes (S.) 116, 127, 128
Francen (Margriete) 66
Franklin (W.) 15
Fransz. (Cornelis) 55
Franssen (Gerrit) 175, 176
Frappé (Emerentia) 127
Frappé (Jan) ..... 126—128
Frauweler (Diebold) 168
Frederiks (P. J.) 2
Freise (Dr. Kurt) ..... 86—88
Fruin (Dr. R.) 157, 158
Fugger 227

G.

Gaffel (Willem van de) 82
Galen (Jan van) 69
Galland (Dr. Georg) 65, 80
Gebbard (J. F.) 3, 4, 7, 8, 20
Geelvinck (Cornelis) 131
Gelder (Dr. H. E. van) 19
Gelder (de) 194

Genoels (Abraham) 20
George I, koning van Engeland 20
Gerardts 63
Geuns (J. van) 184
Gezelle (Guido) 106, 111
Gheyn (Jacques de) 64
Ghijsberti (J.) 199
Goeree (D.) 19
Goeree (W.) 19
Gool (Jan van) 15, 20, 21, 25
Goyen (Jan van) 64
Graeff (van der) 18, 19
Gram (Johan) 19
Graswinckel (Theod.) 224
's Gravesande (Aert van) 85
Gravius 94
Gregorius 101
Grool (Dr. C. Hofstede de) 14, 49, 88, 112, 120—122
Grotefend 8, 15
Guicciardini 223

H.

Haakman (Harmanus) 128
Haan (J. Bierens de) 132
Hackius (Ottomar) 189
Haensbergen (Johannes van) 62—64
Haes (Cornelis de) 55
Haestert (Willem van) 63
Hagen (Jan van der) 191
Halifax (William) 32
Halma (François) ..... 185—187
Hanneman (Adriaen) 64
Hans (Jan) 66
Harinck 199
Harmansz. (IJsbrandt) 131
Harrison (R.) 5
Hase (Giacomo de) 58
Harley 26
Hasewindius (V.) 180
Haspels (G. F.) 93
Hasselaer 130
Heemskerck (Maerten van) 72
Heineken 15
Helt Stocade (Nicolaes de) 181
Hembyze 164
Hendrik IV, koning van Frankrijk 143, 144, 148—152, 154, 156, 158, 160—165
Hendricksz (Frans) 131
Hendrickdr. (Jannetje) 199
Hendricksdr. (Susanna) 18
Herberts (Dirck) 81
Herberts (François) 81
Heremans (Pieter) 58
Hertoge (Beyken de) 66
Heusch (de) 63, 64
Heussen (van) 103
Hiersemann 141
Hobbema (Meindert) .. 91, 124—128
Hobbema (Pieternella) 126, 127
Hoeck (Jan van) 132
Hoesein, shah van Perzië 16
Hoet (Gerard) 14, 20, 64
Hoeufft van Velzen (Jhr.) 132
Hoff (S.) 183
Hofsted van Essen (G.) .. 1, 15—34
Hogenberg ..... 175—178
Holbein 72, 74
Holford 194
Hooft (C. G. 't) 124
Hooft (Cornelis Pietersz.) . 130, 132
Hooft (Pieter Cornelisz.) 102, 104, 111, 172
Hoogendijk (E.) 17
Hoogh (Cornelis van der) 198
Hoogh (Pieter de) 91
Hoogsiel (Hendrick Hendricksz. van) 17
Hoogstraten (Samuel van) 180
Hoorn (Egbert van) 67
Hoorn (Jan van) 15, 22
Horatius 105
Houbraken (Arnold) 20, 21, 58, 179, 182
Houbraken (J.) 21
Houff (Florens van der) 81
Hout (Jan van) 159
Houwaert (Johanna) 181
Hovius (Matthias) 94
Howard 147
Hubrecht 194
Huet (C. Busken) 13
Hulst (Hendrik van der) 14
Huybrechts (Anna) 116, 118
Huygens (Constantin) 69, 77, 84, 88, 90, 92, 100
Hyde (Thomas) 11
Hystaspes 23

I.

Israëls (Jozef) 197

J.

Jacobsdr. (Anna) 199
Jacobsz. (Dirck) 199, 200
Jacobsz. (Jan) 56
Jager (Herbert de) ..... 2—6, 8
Jan van Oostenrijk (Don) 148
Jan de Oude, graaf van Nassau 146
Jans (Beatrix) 199
Jansz. (Cornelis) 199
Jansz. (Lauris) 207, 208, 223, 228, 230
Janssens van Ceulen (Cornelis). 63
Jonckbloet 93
Jonge (de) 194
Julius, hertog van Brunswijk-Luneburg 24

K.

Kabza (A.) 166, 167, 169, 172
Kaempfer (Engelbert) 8, 37, 39, 40, 47, 48
Kalff (Dr. G.) 93. 223, 228
Kalff (S.) 25
Karel V, keizer 204, 207, 219
Karel II, koning van Engeland 20
Keldermans (Rombout) 172
Kernkamp 17
Ketel (Cornelis) 133
Keyser (Hendrick de) 67, 80
Keyser (Hendrick de) Jr. 80
Keyser (Pieter de) 80
Keyser (Thomas de) 129
Keyser (Willem de) 66, 68, 69, 83
Kittensteyn (W. van) 180, 181
Klenck (Coenraad van) 3
Kloot (van Rhede van der) ... 15
Klugkist (Hieronymus) 119
Kneller (Gottfried) 20
Kocck (Johan Heymansz.) . 80, 84
Koedyck (Isaack Jansz.) 2
Kramm 6, 17, 19
Kronig (J. O.) 137
Kroon (A. W.) 70. 71, 76, 77
Krooneveld (Hendrik van) 19

L.

Laer (Pieter van) 136
La Noue (François de) 151
La Noue (Odet de) 164
La Pise (Joseph de) 160
Lastman (Pieter) ..... 86—88
Laurentius (P.) 182
Le Blesme (Pieter) 181
Leeuwen (Aert Simonsz. van) .. 55
Leeuwen (Lysbet Simonsdr. van) 55
Leeuwen (Simon van) 93, 98
Lefèvre-Pontalis 18
Leibnitz 24
Leicester 144, 151, 155
Lengele (Martinus) 62
Lesdiguières ..... 161— 163, 165
Lessing 24
L'Estoile 161
Leupe (P. A.) ..... 1—3, 6
Lievens (Jan) . 63, 86—88, 115, 194
Lister (Martin) 4
Lodder (Machtelt) 67
Lodewijk XIV, koning van Frankrijk 20
Lokar 1
Loo (Anna van) 118
Loo (Elisabeth van) 118

Loo (Jan van) ... 118
Loo (Magdalena van) ... 112—118
Loo (Sara van) ... 118
Lorme (Jean Louis de) ... 187
Lotto (Lorenzo) ... 133
Louise de Coligny, prinses van Oranje ... 144
Lub (Hendrick) ... 32, 39
Lubbertus (Sibrandus) ... 163
Lucas (Paul) ... 20
Lylly ... 152, 153, 155—157

M.

Maes (Nicolaes) ... 114, 194
Maes (Pieter van der) ... 51
Mander (Karel van) ... 58, 133
Marcelis (Nicolaes) ... 180
Marchand (Prosper) ... 187
Marchegay ... 144
Marck (Henry Adriaen van der 185—188
Maris (Jacob) ... 197
Marnix (Philips van) 110, 143-165, 240
Martin (Dr. W.) ... 134—137
Masius (Bernardus) ... 106
Matham (J.) ... 183
Maurits, prins van Oranje 100, 143, 147, 149, 152—164, 200
Mauss (C.) ... 24
Mayenne (hertog van) ... 150
Meier (Dr. P. J.) ... 23, 24
Meerhout ... 112
Meetkerke ... 144
Menant (D.) ... 141
Merwede (Matthys van de) ... 135
Metsu (Gabriel) ... 88
Mey (Christiaan de) ... 127
Meyer (D. C.) Jr. ... 80
Meyster (Everard) . 70—78, 83, 85
Michelangelo ... 72, 76, 140
Michiels (Aef) ... 199
Michiels (Magdaleen) ... 199, 200
Mierevelt (Michiel Jansz.) ... 97
Mieris (Frans van) ... 63
Milchsack (Dr. Gustav) ... 24
Missirini ... 136
Mniszeck ... 194
Moes (E. W.) ... 25, 33
Molensteen ... 183
Mollem (David van) ... 17
Mollem (Jacob van) ... 17
Molyn (Cornelis) ... 189
Monde (van der) ... 172
Moreelse (Paulus) ... 133
Morgan ... 145, 155
Mornay (Duplessis) .. 147—149, 151, 157
Motley ... 143, 144
Moucheron (Frederik de) ... 63
Muller (Fred.) ... 15, 28
Muller (Dr. J. W.) 203, 204, 207, 222
Muller (Mr. S.) Fz. ... 167, 174
Munck (Jacob van der) ... 55
Mijs (Ubbo J.) ... 124—126
Mytens ... 63, 64

N.

Nagler ... 59
Nassau (Justinus van) 144, 150, 152, 153, 163, 164
Naudé (W.) ... 224
Neer (Aert van der) ... 179
Nerven (van) ... 70
Nes (Johannes van) ... 97
Netscher (Caspar) ... 63
Neuhuys ... 197
Newcastle (hertog van) ... 194
Niebuhr (Carsten) ... 15, 25, 37
Nieuwlandt (Adriaen van) ... 61
Nieuwlandt (Barbara van) ... 59
Nieuwlandt (Maria van) ... 59
Nieuwlandt (Willem van) .. 57—61
Noack (Friedrich) ... 59, 134, 135
Noten (Lanrens Jansz.) .. 116—118

O.

Oost (van) ... 114
Oldenbarnevelt (Jan van) 151-153 155—157, 163
Oly (Jan) ... 181
Oppenheim (baron van) ... 194
Orléans (P. J. d') ... 165
Ortel ... 147
Ostade (Adriaen van) ... 62—64
Outshoorn (Willem van) ... 15

P.

Paets (Adriaen) ... 50—52
Paets (Claes) ... 51
Palladio ... 72
Papenbroeck (Gerard van) ... 32
Pareus (J. Ph.) ... 165
Parma (Alexander Farnese, hertog van) ... 149, 150
Pauw (Maria Jansdr.) ... 93
Percellis (Jan) ... 115
Perck (Lucas) ... 199
Peter de Groote, czar 14, 16, 17, 20
Philips, hertog van Bourgoudië 204
Philips II, koning van Spanje 110, 145, 149, 150
Philips Willem, prins van Oranje 164
Picart (Bernard) ... 185—188
Pietersz. (Aert) ... 133
Pietersz. (Lambert) ... 131
Pirenne ... 202, 211, 223, 231
Ploos van Amstel (Cornelis) 120, 121
Pluym (Carel van der) ... 112, 115
Pluym (Cornelis van der) ... 112
Poelenburgh (Cornelis) ... 62—64
Poeraat (B.) ... 188
Polyander ... 130
Pomerancio ... 140
Pont (Lambert) ... 180
Pontbriant (A. de) ... 160
Porter (Her) ... 25
Post (Pieter) ... 68, 83—85
Posthumus ... 202, 224, 225, 231
Poussin ... 63
Pretorius (H.) ... 7, 8, 13
Primaticcio ... 140
Proot (Cornelis Cornelisz.) 189, 190
Proot (Mathias) ... 190
Prunier de Saint-André (Artus) 162
Pullen (Z. van der) ... 180, 181
Purmerent (Suitbertus) ... 95, 96

Q.

Quellinus (Artus) 65, 66, 70, 71, 76—78, 85
Quellinus (Hubertus) ... 70

R.

Rafaël ... 72, 140
Ravesteyn (van) ... 225
Reael (Laurens) ... 129, 130
Reede (van) ... 141
Relandus ... 36
Rembrandt 49, 52—54, 86—88, 112—116, 119—123, 133, 139—142, 193—197
Reuss ... 168
Revius (Jacobus) ... 92
Rhyn (H. van) ... 93
Richardson (Jonathan) ... 141
Ritter (Carl.) ... 25
Roever (Mr. N. de) ... 112
Rolandus ... 131
Romswinckel ... 131
Roon (P. van) ... 190
Rosenberg ... 194
Rothschild (baron Alfred von) 193, 197
Rovenius ... 95, 96
Rovinski ... 120
Roy (Adam) ... 55
Rubens (Pieter Paulus) . 63, 64, 191
Rudolph II, keizer ... 27
Rudolf August, hertog van Brunswijk-Luneburg ... 22
Ruel ... 70
Rumphius ... 3

Ruisdael (Jacob van) 91, 197
Ruyckhaver 130
Ryn (Adriaen Harmensz. van) 49—53, 55, 56
Ryn (Cornelia Adriaensdr. van) 52, 55, 56
Ryn (Cornelia Rembrandtsdr. van) 113
Ryn (Cornelis Adriaensz. van) . 55
Ryn (Cornelis Harmensz. van) . 56
Ryn (Elisabeth Harmensdr. van 49—55
Ryn (Harmen Gerritsz. van) ... 55
Rijn (G. van) 130
Ryn (Titus van) ..... 112—118
Ryn (Willem Harmensz. van) 49, 52—54
Ryner (Heinrich) 200
Ryshoeck (Adriaen) 66

S.

Sacy (Silvestre de) 23
Sadeler 27
Saldaigne 158
Salting 120
Sarre (Dr.) ..... 139—142
Savery (Jacob) 58
Scaliger 101
Scamozzi 72
Schaep 198
Scharpé (Dr. L.) 204
Schefer 3
Scheltema (Jac.) 3, 14
Scheltema (Dr. P.) 197
Scherer (Dr. Christ.) 23
Schoonveld (Hans Hendrick) .. 135
Schouman (Aart) 21
Schuer (Theodoor van der) ... 19
Schulte (Alois) 166
Schulz (Dr.) 25
Scracin (Giacomo) 87
Serres (Jean de) 163, 164
Six (collectie) 195
Sixtus V, paus 149
Sloane (Sir Hans) .. 26, 28, 29, 34
Sluymer (Joan) 182
Sluys (van der) 180
Smidt (Hermann) 120, 122
Snouck (Sophia van der) 63
Someren (Hendrick van) 182
Someren (J. F. van) 21
Someren (van) 64
Specklin (Daniël ..... 166—178
Speelman (Cornelis) 1
Stalpaert (Daniël) ..... 65—85
Stalpaert (Jeremyas) 66
Stalpaert (Johannes Jeremyas) . 66
Stalpaert (Pieter) 66
Stalpaert van der Wielen (Jacob) 93
Stalpaert van der Wielen (Joannes) ..... 89—111
Starter (Jan Jansz.) 104
Steeman (Gerrit) 112, 113, 115 118, 140
Steenwijk (Bernardus) 95
Sterck (J. F. M.) 97
Streeck (Jurriaen van) 182
Stoop (Dirck(..... 64
Struys (Jan Jansz.) 2, 3
Swaen (Michiel dr.) 92
Swaen (Juffr.) 13, 19
Swaenenburg (W. van) 172
Swanevelt (Herman van) 179
Swanevelt (Jacob Fransz. van). 55
Swartenhont (Jochem Hendricksz.) 193
Sweerts (Michiel) ..... 134—138
Sweerts de Landas 136
Synas Khan 27

T.

Taffin 150
Tavernier 1
Tesselschade (Maria) 97
Terranova (Guglielmo) 57
Teunen (Catharina) 180
Thausing (Dr. M.) 119
Thienen (van) 190
Thou (de) 151, 161
Thulden (Theodoor van) 68
Thus (E. A. H.) 93
Tierens (Seger) 14
Timmer (J.) 189
Tintoretto 140
Titiaan 133
Tjalma 159
Toinard 33
Toorenenbergen (van) 143, 147, 159, 163, 164
Tromp (Maerten Harpertsz.) 89, 130
Tulp (Nicolaes) 132
Tychsen 13

U.

Uffenbach (Zacharias Conrad von) 15, 17, 20, 22, 24, 32, 35, 36
Ulenborgh (Saskia van) .. 114, 121
Urbanus VIII, paus 60
Utrecht (Maria van) 133

V.

Valck (Gerard) 21
Valckenier 5
Valckert (Warner van den) ... 198
Valen (Maria van) 190
Valentiner (Dr.) 86, 122, 123
Valentyn 2, 3
Veder (Mr. W. R.) 82, 131
Veer (Catharina van der) 181, 183, 184
Velde (Adriaan van de) 179 182, 184
Vellot (Alfred) 162
Velsen (Jannetje van) 127
Ven (E. van de) 70
Venne (Adriaen van de) 64
Vennecool (Jacob) 70, 78, 83
Verelst (Pieter) 63
Vergunst (Pieter) 55
Vermeer (Johannes) 91
Verschuring (Hendrick) 64
Verwey (Wilhelmina) 127
Verwilt (François) 63
Victors (Johannes) 194
Villiers 152, 155, 157
Vincent (R.) 188
Vinck (Pieter Egbertsz.) 131
Vinck (Jan Simonsz. de) 56
Vingboons (Philips) 67, 83, 85
Visscher (Anna Roemers) .. 97, 100
Visscher (Claes Jansz.) 60
Visscher (Nicolaes) 80
Visscher (Roemer) 97
Vitruvius 72
Vivien de Saint-Martin 6
Vlack 198
Vloten (van) 93, 102
Vogel (Thomas de) 55
Voort (Abraham van der) 130
Vondel (Joost van den) 69, 73, 83, 84, 89, 90, 97, 98, 100, 102, 106, 107, 110, 129
Voort (Cornelis van der) 129-133, 198
Vos (Jan) ..... 83—85, 91
Vosmeer (Sasbout) 94, 95, 103
Vrancx (Tobias) 199
Vreede (G. C.) 164
Vries (Mr. A. D.) Az. 112
Vryenbergh (Adriaen Claesz) .. 98
Vulcanius (Bonaventura) 158

W.

Wagenaar 18
Wagenhoff 88
Wahl (S. F. Günther) 24
Wallace 194
Walperghe (Abraham de) 66
Walperghe (Mayken) de 66
Walsingham 144, 147, 148, 152, 154
Warmenhuysen (A. van) 190
Weenix (Jan Baptist) 64, 179
Weigmann (Dr.) 14
Wenker (Jacob) 167
Werre (Jacob Dircksz.) 199
Weyerman (Jacob Campo) 17
Weyns (Justinus) 2

Weytlant (Jacob Cornelisz.) ... 55
Wicquefort 18
Wielen (van der) 93
Wiggers 159
Wilde (Henry de) 188
Willem I, prins van Oranje, 110, 144, 145, 151, 159—161, 168
Willem III, prins van Oranje 17, 18, 20
Willet (A) 20
Willigen (van der) 179
Winkel (Dr. Jan te) 93
Winninex (Leonard) 140
Wits (Jonas) 130
Wits (Pieter) 199
Witsen (Cornelis) 81
Witsen (Jonas) 81
Witsen (Nicolaas) 3—8, 14, 18, 20, 22, 36—39, 47, 48
Witt (Jan de) 18
Witte (Samuel Simon) 13
Wort (Jan van der) 182
Wulp (van der) 159
Wurfbain (Joh. Sigm.) 3
Wurzbach (von) 18, 59, 120, 131, 133
Wuytiers (Dirck) 131
Wyck (Thomas) 64
Wymer (Anna) 195
Wynants (Catherina) 180
Wynants (Cristiaen Jan) 180
Wynants (Jan) ..... 197—184
Wynants (Sara) 180
Wyningen (Johannes van) 54

Y.

Ypelaar 140

Z.

Zabielsky 87
Zuiden (D. van) 49
Zwieten (J. van) 192
Zyen (Jan) 180